РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

КНИГА XXXV

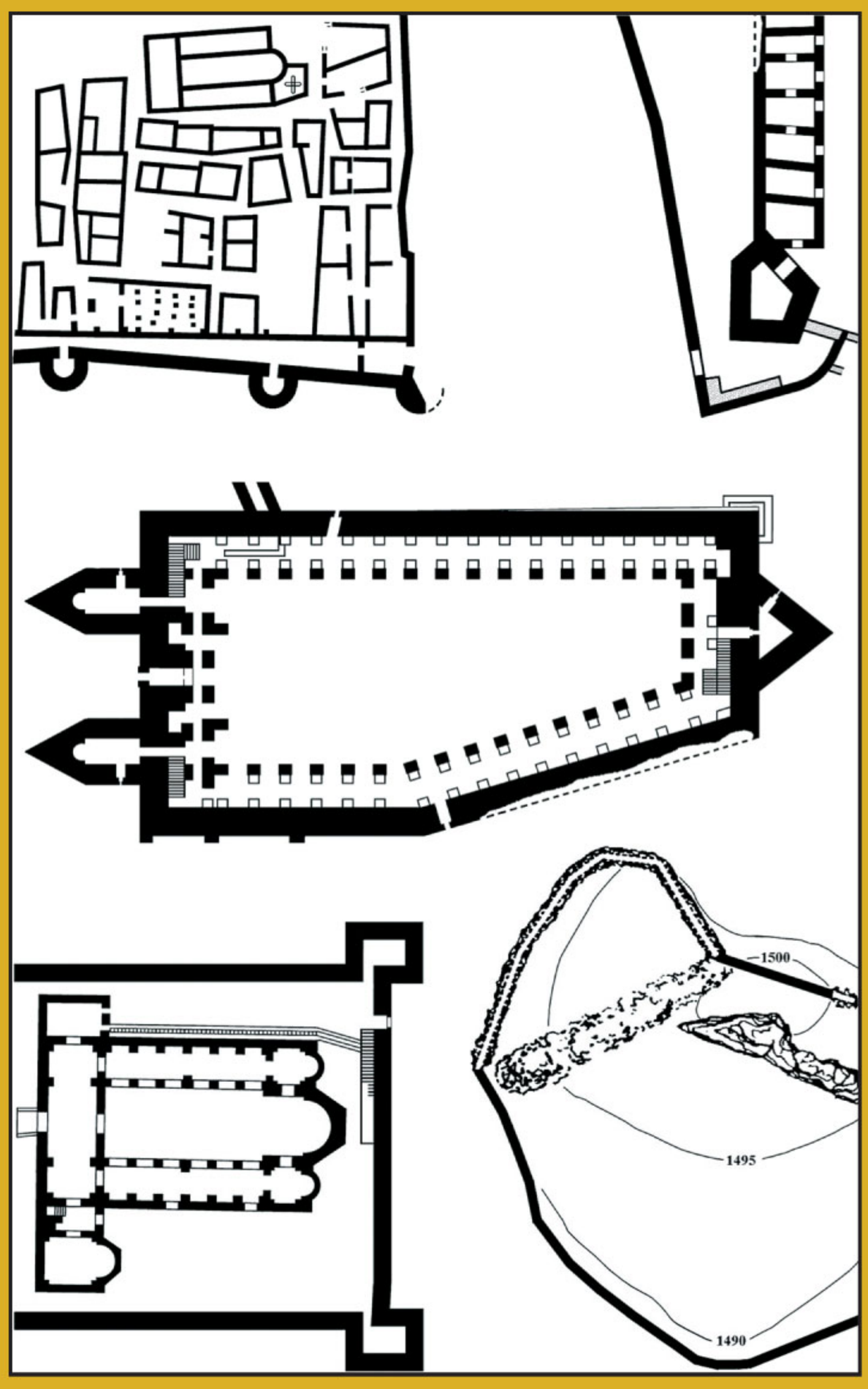

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

КНИГА XXXV

ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ

РАННОВИЗАНТИЙСКИТЕ КРЕПОСТИ В БЪЛГАРИЯ И СЪСЕДНИТЕ ЗЕМИ
(В ДИОЦЕЗИТЕ THRACIA И DACIA)

СОФИЯ

2006

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст.н.с. д-р Маргарита Ваклинова (главен редактор)
ст.н.с. д-р Бистра Божкова (зам. главен редактор)
ст.н.с. д-р Стефан Александров
ст.н.с. д-р Венцислав Динчев
ст.н.с. д-р Мария Гюрова
н.с. д-р Христо Прешленов
н.с. д-р Методи Манов

© Венцислав Динчев, 2006
© АИМ-БАН, 2006

Георги Иванов, Георги Бобов (предпечатна подготовка)
Upi-Design (печатница)

На корицата: Планове на ранновизантийски крепости в България и съседните земи

ISSN 0205-0722 Отпечатано в България

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5

ГЛАВА I
УКРЕПЕНИТЕ СЕЛИЩА
I.1. Разпространение, класификация, местоположение 9
I.2. Обществените компоненти на укрепените селища 10
I.3. Домакинствата на укрепените селища 22
I.4. Заключение 30

ГЛАВА II
ВОЕННИТЕ КРЕПОСТИ
II.1. Известните военни крепости 33
II.2. Обобщение 38
II.3. Военната доктрина на Империята в защитата на Балканите през ранновизантийската епоха 39

ГЛАВА III
ОСТАНАЛИТЕ КРЕПОСТИ
III.1. Укрепените убежища 45
III.2. Укрепените културни обекти 47
III.3. Укрепените центрове на имения 51

ЕПИЛОГ 53

ЛИТЕРАТУРА 55

SUMMARY 73

ПРИЛОЖЕНИЕ I/APPENDIX I
ОСНОВНИ ДАННИ ЗА УПОМЕНАТИТЕ КРЕПОСТИ
Легенда 81
DATA ABOUT THE FORTRESSES
Legend 83
ТАБЛИЦИ/TABLES 85

ПРИЛОЖЕНИЕ II/APPENDIX II
КАРТИ И ПЛАНОВЕ
Легенда 89
MAPS AND PLANS
Legend 90

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ 91
LIST OF FIGURES 94

ОБРАЗИ/FIGURES 97

на дъщеря ми Деница

УВОД

С реформите от края на III – първата половина на IV в. в Римската империя се въвежда сложна териториално-административна организация, разгърната в субординационен порядък – с няколко префектури, дузина диоцези и стотина провинции. Балканите са поделени между диоцезите на префектурата *Illyricum* (в западната и централната част на полуострова), от една страна, и диоцеза *Thracia* (в източната част на полуострова), който принадлежи към префектурата *Orient*, от друга страна. Първоначално префектурата *Illyricum* принадлежи към западната част на Империята, намираща се под контрола на старата столица Рим. Още преди края на IV в. обаче два от илирийските диоцези, включително *Dacia*, преминават към източната част на Империята (наричана понякога днес "Източна римска империя" или "Ранновизантийска империя"), която е контролирана от новата столица Константинопол (основана от Константин Велики на мястото на по-ранния град Византион) (виж напр. Jones, 1994, 30-31, 48, 51-52).

През ранновизантийската епоха (РВЕ) – от края на управлението на Теодосий I в 395 г., когато е окончателното разделяне на Империята на две части, до началото на управлението на Ираклий в 610 г. – днешната българска територия принадлежи основно към провинциите на диоцезите *Thracia* и *Dacia*[1]. Освен днешна Централна и Източна България, диоцезът *Thracia* включва още Северна Добруджа в днешна Румъния, Беломорска Тракия в днешна Гърция и европейската територия на днешна Турция. Освен днешна Западна България, диоцезът *Dacia* включва още по-голямата част от днешна Сърбия и Черна Гора, и северните части на днешна Албания и днешна Македония (обр. 1 – обр. 5).

През РВЕ в диоцезите *Thracia* и *Dacia* има, наред с градовете, голям брой обекти, отбелязани в синхронните латински и гръцки извори като *castella*, φρούρια, ὀχυρώματα или с други термини със сходно значение – "крепости", "укрепени места". Днес техните останки се назовават от местното население като *четац(и)* (cetăți), *градища*, *градини* (понякога и *градове*), *калета*, *хисари* – термини със, съответно, румънски, славянски и турски произход, и значение като горните[2]. Тези крепости са предметът на настоящето изследване. Държа да уточня, че в предмета на изследване тук не влизат градовете и центровете от градски тип, които в изворите за двата диоцеза се отбелязват обикновено с други термини като *civitates*, πόλεις и т. н. (виж: Velkov, 1977, 73; Динчев, 1998, 17; и цит. там извори).

Общият брой на всички регистрирани крепости (*castella* и φρούρια), които са възникнали или функционирали през РВЕ в територията на някогашните

---

[1] Обосновка за посочената горна граница на РВЕ виж в Епилога (бел. 86). През РВЕ само крайният югозападен район на днешната българска територия (районът на Петрич и Сандански) принадлежи към провинция на друг диоцез – към втората едноименна провинция на диоцеза *Macedonia*.

[2] В новогръцкия език за подобен обект обикновено се използва термина καστρο(ν) (ед. ч.), който е с латински произход.

диоцези *Thracia* и *Dacia*, със сигурност е четирицифрен. Сигурно е също така, че няма друг период в историята на този ареал, а и на Балканите изобщо, който да е "произвел" подобно количество укрепени обекти. Поради това ранновизантийските крепости трайно присъстват в полезрението на съвременните археолози и историци. Обяснимият първоначален интерес към тях като фортификационни съоръжения ("какво е укреплението?") постепенно прераства в стремеж към изясняване на същността им ("какво брани укреплението?") и вече може да се твърди, че възможностите за определянето им са известни (виж напр.: Bersu, 1938, 31, 42; Велков, 1950, 167-174; Гарашанин, Гарашанин, 1951, 109-216; Velkov, 1962, 53, 64-65; Vulpe, Barnea, 1968, 420-439, Beševliev, 1970; Hoddinott, 1975, 241, 253-258, … 333; Aricescu, 1975; Baçe, 1976, 70-72; Aricescu, 1980, 96-104; Scorpan, 1980, 4-11, … 99-109; Овчаров, 1982, 14-76; Рашев, 1982, 10-15; Biernacka-Lubanska, 1982, 51-109, … 217-222; Poulter, 1983, 97-101; Иванов, 1984; Dagron, 1984, 7-9; Bülow, 1986, 79-82; Vasić, Kondić, 1986: 555-558; Mikulčić, 1986; Henning, 1987, 37-40; Zahariade, 1988, 100-142, 155-158; Поповић, 1988a, 216-218; Suceveanu, Barnea, 1991, 178-208, 267-279; Anamali, 1993, 457-458; Nikolov, 1994; Sampetru, 1994, 96-115, 118-121, 177-180; Vasić, 1995; Petrović, 1995a; Dintchev, 1997a; Микулчић, 1999, 267-278, 363-388; Dintchev, 2001; Торбатов 2002a, 400-407, 435-455). Характеристиките на различните категории крепости, включително критериите за разграничаването им, обаче все още са открити проблеми на историографията за *Thracia* и *Dacia*.

Критериите за разграничаването, респективно – за идентификацията, на ранновизантийските крепости следва да се основават на техните структурни особености, а не на "стратегическите" или "социално-икономическите" презумпции на днешните изследователи. Отличителна за структурата на селището е домакинската субструктура, т.е. съвкупността от домакинства. Домакинството включва жилището и, евентуално, стопанските постройки, помещения и/или съоръжения на едно семейство. Основен жилищен компонент в структурата на военния гарнизон е казармата. Наличието на ограничен военен гарнизон в едно по-значително укрепено селище или пък на ограничен брой обслужващо население в една по-голяма военна крепост не би променило дефиницията им. Убежището е обитавано епизодично и поради това не притежава развита структура. Идентификацията на обособените центрове на поземлени имения и на обособените култови обекти също не би следвало да е особен проблем предвид спецификата на съответните структури.

Що се отнася до фортификационните съоръжения, отразени непосредствено в/чрез всички изредени по-горе термини (*castella*, φρούρια, … *градища*, *кале́та*), то техните характеристики също имат известна идентификационна стойност. Фортификационните съоръжения на убежищата например определено се различават от тези на военните крепости. Фортификационните съоръжения обаче не могат да бъдат надежден идентификационен критерий във всеки конкретен случаи. Подобно на укрепените убежища, някои селища също са с по-слаби като градеж и/или тактически достойнства фортификационни съоръжения. Същевременно има и селища, чиито крепости не отстъпват на военните в това отношение. Допълнителен довод срещу идентификационната стойност на фортификационните съоръжения е и обстоятелството, че има не малко примери за укрепени обекти, които възникват като военни лагери или убежища, но които в по-късен етап от своето развитие се трансформират или прерастват в селищни центрове.

Сигурната идентификация, базирана на обективни критерии, и самата структурна характеристика са възможни само след същинското археологическо

проучване на съответния обект. Поради това следващото изложение включва преди всичко крепости, в които са правени редовни разкопки или поне известен брой сондажи.

Особеностите на организацията и приоритетите на археологическите изследвания в съвременните държави, които включват територии от някогашните диоцези *Thracia* и *Dacia*, са причина за определени регионални различия в нивото на актуалното познание за ранновизантийските крепости. Така например в крепостите от РВЕ в "тракийските" територии на днешна Гърция и Турция почти не са извършвани същински археологически проучвания, което силно ограничава възможностите на съответните изследователи (виж напр.: Pralong, 1988; Ötüken, Ousterhout, 1989; Bakirtzis, 1989; Dunn, 1997). За аналогичните обекти в днешна Македония и Албания, включително в северните им области, са обнародвани регистри и обобщаващи публикации (виж напр. цит. по-горе публикации на И. Микулчић, В. Поповић, A. Vaçe и S. Anamali), които обаче са базирани предимно на данни от теренни обходи и наблюдения. В днешна Сърбия и Черна гора броят на ранновизантийските крепости, в които са правени разкопки или повече сондажи, е сравнително малък. Изключение е районът на Железни врата в Подунавието, където са провеждани мащабни спасителни проучвания (виж напр. цит. по-горе публикации на M. Vasić и V. Kondić) (виж тук обр. 2). По-интензивно е и изследването на крепостите от РВЕ в Северна Добруджа и в някои предмостия по левия дунавски бряг в днешна Румъния (виж напр. цит. по-горе публикации на C. Scorpan, M. Zahariade, A. Suceveanu, A. Barnea и M. Sampetru). Поради факта, че най-значителната част от територията на *Thracia* и *Dacia* днес е в България и предвид обстоятелството, че през втората половина на миналия век много български общини финансираха продължителни редовни разкопки, тук броят на ранновизантийските крепости в процес на същинско проучване е най-голям (виж обр. 1). Друг е въпросът, че резултатите от проучването на доста от тези крепости все още не са публикувани подобаващо.

Глава I

УКРЕПЕНИТЕ СЕЛИЩА

I.1. Разпространение, класификация, местоположение

По времето на Принципата укрепените неградски селища са почти непознато явление в римските провинции *Moesia superior*, *Moesia inferior* и *Thracia*. Сравнително слабо е разпространението им тук, в новоучредените провинции на диоцезите *Thracia* и *Dacia*, и в началния, късноримския период на Домината. От края на IV в. нататък те вече са основна форма на селищен живот за местното население (Dintchev, 1997a; Dintchev, 2001). В границите на *Thracia* и *Dacia* именно укрепените селища съставляват по-голямата част от местните *castella* и φρούρια през V-VI в. Към тях могат да се причислят и някои центрове, упоменати в ранновизантийските извори като "градове" (*civitates*, πόλεις), чиито реални характеристики обаче, включително данните за защитените площи, не им отреждат място сред действителните представители на градската форма на живот по това време (Динчев, 1999a; Dintchev, 2000).

Сред укрепените селища от РВЕ могат да се разграничат две основни групи: със защитена площ над 1 ha; със защитена площ под 1 ha. За тях приемам, макар и с известни резерви, предложените в литературата определения – съответно, укрепени полуградски селища и укрепени села (Dagron, 1984, 7-8)[3]. В *Thracia* и *Dacia* повсеместно разпространение получават и едните, и другите. Има обаче известна разлика в динамиката на тяхното разпространение. Докато броят на полуградските укрепени селища нараства постепенно от края на IV – началото на V в. нататък, то броят на тези с площ под 1 ha е твърде ограничен в началния период на РВЕ, но нараства скокообразно към края на V – първата половина на VI в.

Появата на укрепените селища става по два начина: чрез структурни трансформации на обекти, които първоначално са с други функции – например чисто военни; чрез целенасочено създаване на укрепени селищни структури. В хода на V-VI в. нараства делa на укрепените селища, които възникват като такива, а не чрез трансформаци на първоначално неселищни обекти.

Почти всички укрепени селища от РВЕ в *Thracia* и *Dacia* са върху неудобен за обитаване, но по-лесен за защитаване терен. Поради тактически съображения понякога в защитените площи са включени дори съвършено непригодни за обитаване скални масиви. Изключения по отношение на местоположението си са някои обекти, възникнали преди края на IV в. като военни лагери и трансформирани по-късно в селищни структури. Изключения са и няколко

[3] Тъй като откритото, неукрепеното обитаване е същностна и дори дефинитивна характеристика на селото, то термина "укрепено село" не е особено сполучлив. През РВЕ в *Thracia* и *Dacia* има – макар и значително по-малко, отколкото в предходните векове – неукрепени села (Динчев, 2002a), като разликите между тях и укрепените селища не са само в наличието/отсъствието на фортификационни съоръжения.

по-значителни селища, укрепени също преди края на IV в. Именно лесният достъп обаче е причина за изоставянето на част от тези селища – например това под днешния гр. Кула (*Castra Martis* ?) (№ 16), *Discoduraterae* (№ 54) и това при с. Големо село, Бобовдолско (№ 43)[4] – още към средата на V в. или дори по-рано (виж съответно: Атанасова и др., 2005, 47, 240-241; Герасимов, 1968, 25-27; Борисов, 1996, 260)[5].

I.2. Обществените компоненти на укрепените селища

В общи линии строителните и тактико-техническите качества на фортификационните системи са в пропорционална зависимост от мащаба и значимостта на самите селища. Не е случайно, че крепостите на суха зидария или със спойващ калов разтвор са значително повече при по-малките селища от РВЕ. Защитените с подобни крепости села са предимно в планинските и полупланинските области (виж напр.: Александров, 1971; Гочева, Домарадски, 1974; Делев и др., 1982, 348-352; Делев, 1982; Džambov, 1986; Mikulčić, 1986, 110-111; Gočeva, 1988; Микулчиќ, 1999, 267-270, 404-405)[6]. Сред изследваните в последно време са например тези край гр. Златарица (№ 59) (Дерменджиев, 2003) и при с. Искра, Първомайско (№ 98) (Джамбов и др., 2003, 134). Понякога с крепости на суха зидария или с калов/глинен спойващ разтвор са защитени и по-значителни по площ селища – например *Калето* край гр. Килифарево (№ 57) (Николова, 1978а, 26-27) и селището край с. Соколарци, Кочанско (№ 33) (Микулчиќ, 1999, 270-271; виж тук обр. 31). Отчасти с градеж на хоросан, отчасти на суха зидария са фортификационните съоръжения на *Вавово кале* край с. Градец, Котленско (№ 67), от което произхожда надпис-графит с името на император Анастасий I (Velkov, Lisicov, 1994). Без хоросан и с твърде малка дебелина – 0,90 м, са фортификационните съоръжения на *Голямото кале* край с. Младежко, Бургаско (№ 110) (Делев и др., 1982, 378-388), издигнати най-вероятно в началото на РВЕ. Те не съответстват на значителната тук големина на защитената площ – над 4 ha, поради което това укрепено селище не е просъществувало до края на V – началото на VI в.[7] Отсъствието на хоросан в градежа и по-слабите тактико-технически качества могат да се приемат като указание за това, че изграждането на съответните крепости е резултат на инициатива на местното население.

Повечето от полуградските, а също и някои от по-малките укрепени селища от РВЕ в *Thracia* и *Dacia* обаче са със солидни, градени с хоросан и камък или с т. нар. смесен, каменно-тухлен градеж (*opus mixtum*), фортификационни съоръжения. По този показател, както и по отношение на тактико-техническите си качества

---

[4] Тук и в следващото изложение означението "(№....)" след всеки един конкретно упоменат обект показва номера на обекта в Приложение I, където в табличен вид са дадени основни данни за неговата локализация и характеристика. Със същия номер съответният обект е представен на общата карта при обр. 1 и, евентуално, на картите при обр. 2 – обр. 5 в Приложение II.

[5] Селищното ядро на късноантичния център под гр. Кула би следвало да се очаква в неизследваната площ на т. нар. кастел – по-голямата от двете му съседни крепости. Причината да спомена този център тук е цялостно разкритата му по-малка крепост – военен квадрибург, за която ще стане въпрос по-нататък. Резерви относно отъждествяването на този център с *Castra Martis* виж при: Динчев, 1999а, 15-16, 24, Dintchev, 2000, 69-70. Виж там и коментара за крайната му дата.

[6] Някои от тези крепости са изградени още в предримската епоха, като обитаването им е възобновено през РВЕ. Виж и раздела за "тракийските крепости" в Тракийски паметници, Т. I, София, 1976, 128-179 (с различни авторски колективи за обектите от различните области).

[7] Проучвателите приемат, че укрепеното селище функционира "основно през IV в." (Делев и др., 1982, 387). Точно датираните находки и техният стратиграфски контекст (Делев и др., 1982, 381-382) обаче са в полза на една по-късна начална дата към края на IV – началото на V в.

те не отстъпват на синхронните градски и военни крепости[8]. Някои ранновизантийски селища, появили се в резултат на трансформации на по-ранни военни лагери, получават в наследство мощни фортификационни системи (с дебели куртини и голям брой правоъгълни, U-подобни, кръгли и/или ветрилообразни кули), които с периодични поправки, но без съществени изменения, функционират до края на VI – началото на VII в. Такъв е случаят например с *Castrum Novae* – т. нар. Чезава (№ 2) (Васић, 1984, 100-103, сл. 8, 9; Vasić, 1987, 133-134) и *Timacum Minus* (№ 14) (Petrović, 1986, 516-518, Abb. 5; Petrović, 1995b, 40-41), с *Iatrus* (№ 55) (Ivanov, 1966; виж тук обр. 6 и обр. 7) и *Dinogetia* (№ 79) (виж напр.: Scorpan, 1980, 23-31; Торбатов, 2002a, 131-139; виж тук обр. 11). При други крепости с по-ранна дата има по-съществени ранновизантийски нововъведения. Така например нови ъглови кули са изградени в *Smorna* (№ 4) (Кондић, 1984b, 236, 239-241, 247-249, сл. 2, 7; Vasić, Kondić, 1986, 557-558, fig. 32) и в *Taliata* (№ 6) (Поповић, 1984, 273-274; Kondić, 1984, 151-153; виж тук обр. 12), а към *Градището* при гр. Габрово (№ 53) и към *Градището* край с. Лозарево, Бургаско (№ 107) са пристроени протейхизми (виж съотв.: Койчева, 1999; Дражева, 2002, 172-173, 178; виж тук обр. 19 и обр. 22). Твърде впечатляваща е новата крепостна стена от VI в. откъм достъпната южна страна на *Хисарлъка* при гр. Шумен (№ 71) – при дължина около 220 м и дебелина към (над ?) 3 м, тя е подсигурена с десетина мощни кули с U-подобна или петоъгълна в план форма (Антонова, 1981, 23-24; Аладжова, 2003, 153-154; виж тук обр. 20)[9]. В съответствие с новите тенденции е и фортификацията на повечето възникнали през РВЕ укрепени селища. Така протейхизми – най-значимата фортификационна новост в началния период на РВЕ – имат например *Калето* при гр. Берковица (№ 18) (Миланов, 1982, 15; Овчаров, 1982, 53; виж тук обр. 25)[10] и *Градището* край с. Дичин, Великотърновско (№ 56) (Динчев, 1999, 100-102, 112-113; Динчев, 2004, 113-114), чиято поява е именно в този период. Петоъгълни в план кули с издаден напред остър ръб, които пък са отличителна особеност на фортификационното строителство в края на V-VI в., са изследвани при изградените по това време крепости в м. Хайдучка воденица в зоната на Железни врата (№ 10) (Јовановић, 1984, 319-320, 330; виж тук обр. 40) и при с. Долна Кабда, Поповско (№ 61) (Овчаров, 1971, 20-23; виж тук обр. 52), при *Садовското кале* край с. Садовец, Плевенско (№ 25) (Welkov, 1935, 150-152; виж тук обр. 29), при *Градът* край с. Крамолин, Севлиевско (№ 48) (Милчев и др., 1987, 145; Милчев и др., 1994, 26-27; виж тук обр. 34), при *Красен кале* край гр. Панагюрище (№ 91) (Топтанов и др., 1994, 87-90; виж тук обр. 35) и т. н.

Нерядко към основните селищни крепости са пристроени, синхронно с тях или в по-късен момент, допълнителни укрепления. Последните обикновено не са сред приоритетите на изследователите, но все пак може да се твърди, че функциите им са различни. Понякога това са по-късни укрепени разширения на

---

[8] За ранновизантийските фортификационни съоръжения изобщо в различните провинции на *Thracia* и *Dacia* виж напр.: Бобчев, 1961; Baçe, 1976; Scorpan, 1980, 102-109; Овчаров, 1982, 14-76; Lawrence, 1983, 185-187, 190-192, 200; Kondić, 1984; Mikulčić, 1986, 106-111; Торбатов, 2002a, 86-375; Crow, 2002.

[9] Данните за крепостната стена от VI в. при *Шуменския хисарлък* все още не са публикувани изчерпателно.

[10] Резултатите от проучването на фортификационната система на *Берковското кале* засега не са публикувани подобавящо. Обнародваният план (виж тук обр. 25) свидетелства за сложно, спираловидно конфигуриране на крепостните стени. При синхронност на отделните стени, което е по-вероятно предвид еднаквия им градеж и еднаквата дебелина (Миланов, 1982, 15), е възможно и определянето на външната стена като протейхизма в някои сектори – например в централния южен и в югоизточния сектор на крепостта.

защитените площи поради нарастването на населението на съответните селища. Подобно развитие е установено например при *Mezideva* (№ 95) (Nikolov, 1992, 166; виж тук обр. 24). В други случаи допълнителните укрепления са със специфични функции и обикновено са синхронни с основните крепости. С малко допълнително укрепление е защитен например култовия комплекс на базилика "А" в/до югозападния ъгъл на *Калето* до гр. Берковица (№ 18) (Джонова, 2000, 221-222, 229-230; виж тук обр. 25). Пространствата на допълнителните укрепления пък при *Големановото кале* (№ 24) и при *Садовското кале* (№ 25) край с. Садовец, Плевенско, почти не са застроени и са използвани за добитък и/или за временно приютяване на население от близките околности при опасност от нападения (виж съотв.: Bersu, 1938, 32, 36; Welkov, 1935, 150-151; виж тук обр. 27 и обр. 29)[11]. И допълнителните укрепления могат също да са със солиден градеж. Посочените по-горе например не остъпват по градеж и по дебелина на куртините на основните крепости на съответните селища.

При някои укрепени селища от V-VI в. са регистрирани външни укрепления, които, за разлика от посочените по-горе, заграждат значителни площи. В повечето случаи това са землени валове и ровове. При синхронност с основните крепости, тези укрепления би следвало да са за предградията на съответните селища. Именно синхронността обаче е несигурна, тъй като въпросните землените валове или все още не са били предмет на същинско археологическо проучване (виж напр. Scorpan, 1980, 22, 32, 63, 116; Торбатов, 2002а, 89, 117, … 171-172), или пък са с установена по-късна датировка (виж напр. Рашев, 1982, 95-120; Торбатов, 2002а, 244-245, 339-340). В по-развития си вариант външното укрепление е солидна външна крепост, която включва основната крепост или е опряна до нея. С околовръстна външна крепост е например *Красен кале* край гр. Панагюрище (№ 91) (Цончев, 1963, 28-30, обр. 18; Топтанов и др., 1994, 88-90), а със съседна външна крепост – например *Хисарят* край с. Балик, Добричко (*Adina* ?) (№ 73) (Torbatov, 2000, 63-65, fig. 2). И в тези случаи обаче отсъствието на по-точна информация не позволява да се изясни хронологическото съотношение между вътрешните и външните крепости и, евентуално, структурните различия между защитените от тях зони[12].

Понякога конкретните топографски условия предпоставят особени решения за селищната фортификация. Такъв особен случай представлява например ранновизантийската *Carassura* (№ 97), която включва две синхронни и съизмерими солидни крепости в непосредствено съседство, но отделени от протичащ между тях поток (Wendel, 2001, 10-13; Bujukliev, 2001; виж тук обр. 23). Северната крепост е с безспорна селищна структура. Проучванията в южната крепост все още са крайно ограничени.

Обикновено укрепените селища от РВЕ в *Thracia* и *Dacia* са с многобройно за мащаба си население като в развитието им се проявява и тенденция към пренаселеност. Поради тази тенденция и поради ограничения, често неравен терен техните улични мрежи изглеждат като хаотични съвкупности от тесни и сравнително къси пасажи, маркирани от очертанията на постройките, без някакво

---

[11] В излезлия преди десетина години том за проучванията край с. Садовец тезата на G. Bersu за допълнителното укрепление-убежище при ранновизантийското *Големаново кале* не се поддържа (Uenze, 1992, 94-109; Werner, 1992, 393-400). Този том обаче се основава на документацията от разкопките на самия G. Bersu през 30-те години на XX в. и поради това корекциите в него не са безспорни.

[12] *Красен кале* и *Хисарят* край с. Балик са обитавани и през средновековието. Поради това съответна средновековна датировка за част от фортификационните им съоръжения също не е изключена.

допълнително архитектурно оформление. Все пак има и главни улици с по-голяма дължина и ширина, свързани с крепостните порти и явяващи се продължения на пътищата, водещи към тях (виж обр. 6, 7, 11, 19, 20, 24, 26, 27, 29, 30, 33). Нерядко се установяват и специфични комуникативни съоръжения или съоръжения с комбинирани, комуникативни и водоснабдителни, и/или отбранителни функции – например зиданото стълбище и входът с портик в основната крепостна стена, които осигуряват връзките в и със споменатия комплекс на базилика "А" при *Калето* до гр. Берковица (№ 18) (Джонова, 1974, 58-59; виж тук обр. 25) и осигуреният с подпорна стена и каменна крепида подход към северната порта на *Градището* при с. Дичин (№ 56) (Динчев, 2003b, 91; Динчев, 2004, 113-114), изсеченото в скала стълбище, включващо "система от подпорни площадки" и водещо към основния пункт в крепостта на селището край с. Градница, Севлиевско (№ 49) (Милчев и др., 1980, 213), и скалните проходи и стълбища в укрепеното селище край с. Младо Нагоричане, Кумановско (№ 30) (Георгиевски 1996, 75; Микулчиќ, 1999, 375, 411), "проходната пещера" при *Калето* край с. Кошница, Смолянско (№ 112) (Киряков, 1994, 117), скалните вертикални шахти в укрепените селища при с. Балик, Добричко (№ 73) и с. Голеш, Силистренско (№ 84), които освен достъп до местния водоизточник осигуряват и връзка с околността (Атанасов, 1991, 39, 40; Atanasov 1997, 127-129, 136, 139; Atanasov, 2004, 410; виж тук обр. 13 и обр. 14), стълбищата, изсечени със същата цел в отвесните склонове на *Таш хисар* до гр. Провадия (№ 74) и на *Петрич кале* при гара Разделна (№ 76) (Овчаров, 1982, 51), зиданият тунел – "спусък от крепостта към реката", с охранителна кула и излаз към мост в долния си край при *Карнобатския хисар* (№ 108) (Аладжов, 1993, 120-121; Аладжов, 2005, 287-288) и сходният, но изсечен в скала тунел при *Долното градище* край с. Опила в района на Крива Паланка (№ 31) (Георгиевски 1996, 74-75; Микулчиќ, 1999, 405).

Водоснабдяването на част от укрепените селища е чрез външни каптажи и водопроводи. Такива са установени предимно при полуградски селища като *Almus* (№ 20) (Стоичков, 1987, 62; Стоичков, 1989, 102), т. нар. *Воден* край Асеновград (№ 94) (Цончев, 1960, 107-108), *Калето* край с. Крън, Казанлъшко (№ 96) (Овчаров, 1978, 41-43)[13], *Cabyle* (№ 105) (Димитрова, 1982, 136-138; Николов, 1990), *Градището* край с. Лозарево, Бургаско (№ 107) (Дражева, 2002, 177; виж тук обр. 21 и 22). Сред по-малките крепости външен каптаж и водопровод има например за *Градището* до с. Извор, Брезнишко (№ 36) (Митова-Джонова, 1983, 91, 156) и за т. нар. *Бял град* край гр. Преслав (№ 70) (Джингов, 1964, 20). Идентификацията на тези две крепости обаче засега не е сигурна, поради ограничените проучвания в тях. Изредените каптажи и водопроводи датират отпреди края на IV в., от края на IV – първата половина на V в., или са с неуточнена все още дата, т.е. засега няма доказан градеж на подобни съоръжения за укрепено неградско селище в края на V-VI в.

През РВЕ и особено към края на V-VI в. във водоснабдяването на разглежданата селищна форма се налага използването на водохранилища, пълнени обикновено с атмосферни води или със съдове и други преносими вместилища. Основната причина за това е в теренните условия на новите укрепени селища. Щерни, изсечени в скалист терен, или зидани щерни са открити например в *Калето* при гр. Берковица (№ 18) (Джонова, 1980, 117; Джонова, 1981), в *Градището*

[13] За появата на *Калето* край с. Крън "през IV-VI в." виж Гатев, Стефанова, 1986, 169.

при с. Драгана, Ловешко (№ 28) (Vetters, 1950, 50-51), в *Таш хисар* до гр. Провадия (№ 74) (Кузманов, 1974, 312-313), в *Петрич кале* до гара Разделна (№ 76) (Овчаров, 1982, 31, обр. 14), в укрепеното селище край с. Младо Нагоричане (№ 30) (Георгиевски, 1996, 75-76), в *Красен кале* край гр. Панагюрище (№ 91) (Топтанов, Абдулов, 1978, 142), в *Калето* при с. Сърнегор, Пловдивско (№ 93) (Цончев, 1941, 115-116; Džambov, 1986, 208), както и в ред по-малки укрепени селища – в това край с. Боженица, Ботевградско (№ 26) (Василев, 1983, 46; Василев, Дишев, 1986, 172), в *Римското кале* край гр. Котел (№ 64) (Лисицов, 1979, 74) и в *Тос кале* при с. Ябланово, Котленско (№ 66) (Лисицов, 1980, 28-29), в *Калето* край с. Красново, Хисарско (№ 92) (Цончев, 1963, 84; Džambov, 1986, 207). Някои от тези водохранилища са съоръжени в крепостни кули – при селищата край с. Боженица (№ 26) и гр. Котел (№ 64). С водохранилище в крепостна кула е свързан и споменатият по-горе външен водопровод за *Калето* край с. Крън (№ 96). Понякога щерните са във връзка с кладенци – например в *Тос кале* край с. Ябланово (№ 66). Разположената на левия дунавски бряг *Sucidava* (№ 22) се водоснабдява през VI в. от каптиран "таен" кладенец, който се намира вън от защитената площ и достъпът до който е чрез подземен тунел, минаващ под крепостната стена (Tudor, 1965, 115-117; pl. XXVIII-XXX). Припомням тук и за водоснабдителните функции на тунелите при *Карнобатския Хисар* (№ 108) и при *Градището* край с. Опила (№ 31), и на внушителните шахти в укрепените селища край с. Балик (№ 73) и с. Голеш (№ 84; виж обр. 14).

Административно-управленските постройки и комплекси, когато ги има, са безспорно важни компоненти в селищните структури. През РВЕ административно-управленски ядра са преди всичко резиденциите на висши имперски чиновници, военни командири и духовни лица. Предвид ограничения мащаб на разглежданите тук селища, може да се допусне, че функциите на гражданското и военното управление при тях често са съсредоточвани в ръцете на един "управител". Възможно е в някои случаи този "управител" да е и висшият представител на местния църковен клир. Представителни административно-резиденциални постройки и комплекси се установяват преди всичко в по-значителните, в полуградските укрепени селища.

В *Iatrus* (№ 55) в началото на V в. – до края на период "В", функционира перистилният преториум на по-ранния военен лагер (Stančev, 1999; Станчев, 2002; виж тук обр. 6 и обр. 41). По това време и принципията все още е официална сграда (Дьоле, 1982; Döhle, 1991a, 42-46; Dintchev, 1999, 166; виж тук обр. 6). От *Iatrus* може да се посочи още и свързаната с базиликите му сграда "XV", в която може би е резидирал висшия по сан местен духовник (Иванов, 1976, 18-19; Gomolka, 1979; Gomolka, 1995, 109-112; виж тук обр. 6).

Наследство от IV в. е и солидният *domus* с правоъгълен план, разкрит в североизточната част на *Dinogetia* (№ 79). Изоставен в началото на РВЕ, той е възстановен, според проучвателите, в края на V – началото на VI в. (Barnea, 1969; Scorpan, 1980, 26-27; Suceveanu, Barnea, 1991, 186, 275-276; Sampetru, 1994, 53-54; виж тук обр. 11 и обр. 42) В сравнение с останалите разкрити жилища (виж обр. 11), тази сграда е безспорно най-сериозният "кандидат" за местния *praetorium*[14].

[14] Определяната до неотдавна като *praetorium* или *principia* сграда в централната част на *Dinogetia* напоследък основателно се реинтерпретира като самостоятелно фортификационно съоръжение (*burgus*), чието време на функциониране не съвпада с това на крепостта (Torbatov, 1999; Торбатов, 2002a, 136-137).

С късноримски произход и крайна дата в границите на РВЕ (в първата половина на V в. ?) е една представителна сграда с едноапсидна зала, изследвана в източната част на *Ulmetum* (№ 82) (виж: Vulpe, Barnea, 1968, 422-423, 514, fig. 19; Suceveanu, Barnea, 1991, 203, fig. 16, и цит. там по-ранни изследвания).

В предградията на късноантична *Storgosia* (№ 47) е разкрит случайно и частично голям жилищен комплекс (Велков, 1943, 275). В литература същият неточно бе дефиниран като *villa rustica* (по въпроса виж Динчев, 1997, 94-95, и цит. там публикации). Този комплекс е твърде представителен – с едноапсидна ауденциална зала, с полигонален *triclinium* и т. н. Неговият административно-резиденциален характер е вън от съмнение. Вероятно той възниква заедно с укрепеното селище към средата или през третата четвърт на IV в. и функционира поне до средата на V в. (Динчев, 2002b, 212, 221).

Появата на *Градището* край с. Лозарево, Бургаско (№ 107), се отнася към последната четвърт на IV в. (Дражева, 1992, 63; Дражева, 2002, 178). В югоизточния му ъгъл е изследвана представителна жилищна сграда с декоративен басеин и колонада. Тя датира от началния му период, но с известни преустройства продължава до функционира до втората половина на VI в. (Дражева, 1988, 116; Дражева, 1989, 96-97; Дражева, 2002, 174-175; виж тук обр. 22). Видът и местоположението на тази сграда насочват към резиденция (*praetorium*) на местния военен командир.

Вероятно още с появата на *Берковско кале* (№ 18), която е засвидетелствана с официален надпис от началото на V в. (Velkov, 1985a, 883-886), в централната му част е изграден и представителният комплекс (обр. 25)[15], предполаган като "военно-административен център" (Джонова, 1981) или като "епископски комплекс" (Митова-Джонова, 2000, 221).

С изместването и укрепяването на *Bizone* (№ 89) – също в началото на РВЕ, в северната му крепостна стена е включена солидна постройка с две помещения в план и с горни етажи. Допуска се, че е използвана като казарма и като "седалище на управителя на крепостта"(Василев и др., 1980, 214; Василев, 1985, 19; Vasilev, 1981, 333-334)[16].

Отличаващата се с градеж, план и размери "административна постройка" от V в. е открита до западната крепостна стена на укрепеното селище при с. Одърци, Добричко (№ 88) (виж обр. 16)[17]. През VI в. тази постройка е преизградена, но вече не с хоросан, а с калов разтвор (Дончева-Петкова, 1982, 71-72; Дончева-Петкова, 1986, 165; Dončeva-Petkova, Torbatov, 2001, 242-244; виж тук обр. 44).

В северозападния ъгъл на *Красен кале* край гр. Панагюрище (№ 91) е изследвана интересна сграда. Планът ѝ не впечетлява особено (обр. 43), но оригиналното ѝ местоположение – върху две тераси непосредствено до почти отвесен скалист

---

[15] Останките на този комплекс са зле съхранени, тъй като върху тях е издигната средновековната "цитадела" на *Берковското кале*.

[16] Резултатите от проучването на тази сграда не са публикувани. Изказано е и предположение, че тя е по-късна от крепостната стена и че е от типа на "т. нар. донжони" (Торбатов, 2002a, 247). Все пак наличните данни за прецизния ѝ градеж (Василев и др., 1980, 214) свидетелстват повече за синхронност с крепостното строителство. Не виждам и причини за възражения срещу обитаемостта на помещенията в приземния и/или в горните ѝ етажи.

[17] В по-ранните публикации възникването на *Калето* при с. Одърци се отнася към края на IV – началото на V в. (Михайлов и др., 1975, 70; Dymaczewska, Dymaczewski, 1980, 155-156; Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, 103). Напоследък, върху основата само на паралели за фортификационните съоръжения, проучвателите поставят началната му дата във втората четвърт на IV в. (Dončeva-Petkova, Torbatov, 2001, 240-241; Торбатов, 2002a, 363-364). Споменатата тук "административна" постройка и при двата варианта би следвало да е издигната през V в., тъй като е от втори строителен период на обекта.

склон (обр. 35), солидният градеж и наличието на горен етаж ясно я отличават от останалите постройки. Определя се като "резиденция на кастрофилакса" (Топтанов и др., 1979, 179-180; Топтанов и др., 1981, 154-155; Топтанов и др., 1994, 90-92). Някои от откритите в нея материали, например тухли с врязани изображения на пауни, правят допустима и друга възможност за идентификацията ѝ – резиденция на висшия по сан местен духовник.

Солидна сграда с "einen gewissen rezidialen Charakter", с няколко помещения, групирани в блок, с канализационна система и с каменна пластична украса е изследвана в *Градина*-та от VI в. край с. Граб, в района на Чачак (№ 7) (Milinković, 2002, 77-84, Abb. 5-9; виж тук обр. 26 и обр. 45).

Една частично съхранена сграда с подово отопление в централната част на *Sucidava* (№ 22) се отнася от проучвателя към VI в. и се предполага като "жилище на командира на гарнизона", т.е. като *praetorium* (Tudor, 1965, 109).

В по-малките укрепени селища административно-резиденциалните постройки и комплекси са редки изключения – например "обществената" или "военно-административната" сграда, проучена в южната част на *Калето* край с. Каравелово, Ямболско (№ 106) (Крайчев, 1983, 129; Крайчев, 1989, 130).

С оглед на архитектурната характеристика и типология прави впечатление, че докато при изредените *praetoria* с начална дата в IV в. – в *Iatrus*, в *Dinogetia*, в *Градището* при с. Лозарево и при *Storgosia* – личат традициите на класическото перистилно жилище, то при изредените административно-резиденциални постройки, издигнати през V-VI в., тези традиции са вече забравени.

Нищо в структурния контекст на изредените по-горе постройки и комплекси не доказва принадлежността им на частни магнати. Поради това тезата на някои изследователи за укрепените селища от V-VI в. като непосредствени центрове на едра поземлена собственост (Henning, 1987, 39; Nikolov, 1990, 170-172; Nikolov, 1994) е неприемлива[18].

Обществената баня е звено, неприсъщо за структурата на неградското ранновизантийско укрепено селище. В началото на V в. някои по-ранни по произход центрове като *Timacum Minus* (№ 14), *Iatrus* (№ 55) (обр. 6) и *Dinogetia* (№ 79) например получават с късноримското си "наследство" – в защитените площи или в предградията, и бански постройки, но функционирането на последните не преминава средата на V в. (виж съотв.: Петровић, Јовановић, 1997, 23-24; Petrović, 1995b, 42; Döhle, 1979b; Barnea, 1967)[19]. Според едно кратко, хронологически неприцизирано съобщение (Вълев, 1910, 208), "малка баня" е открита и в укрепената *Storgosia* (№ 47).

С първостепенно значение за укрепените селища в *Thracia* и *Dacia* са техните култови центрове. В началото на V в. започва масово строителство на християнски култови сгради като тенденцията в хода на РВЕ е към все по-осезаемо налагане на последните в селищните структури. Това личи особено ясно в укрепените полуградски селища с по-ранна начална дата. Така в *Iatrus* (№ 55) (Иванов, 1976; Ivanov, 1979; Gomolka, 1995, 108-115), в *Шуменския хисарлък* (№ 71) (Антонова, 1972, 5-8, 16-20, 26-27; Петрова, 1977, 61, 64; Антонова, 1981, 18, 27) и в укрепеното селище

---

[18] Мнението за укрепените селища като центрове на поземлени имения, без задължително присъствие на земевладелците в тях (Henning, 1994, 472-473, 481-482) също е недоказуемо.

[19] И в други подобни центрове са изследвани късноримски бански постройки, но те са изоставени още преди началото на V в. – например двете бани в *Cabyle* (№ 105), в защитения *Хисарлък* и на около 200 м южно от последния (Велков и др., 1980, 71; Велков и др., 1981, 52; Велков, 1986, 9-11; Танчева-Василева, 1986, 128-131).

при с. Караново, Новозагорско (№ 102) (Борисов, 1988) например всяка следваща базилика е по-значителна и по-представителна от предишната (виж тук обр. 46, 47 и 48). Към края на V-VI в. християнските култови сгради задължително присъстват и почти винаги доминират в структурата на всяко по-значително укрепено селище (виж обр. 6, 11-13, 15, 19, 20, 22, 23, 25-28, 30-34, 40). При немалка част от полуградските укрепени селища, в защитените им площи или в техните предградия има и втора християнска култова сграда – например във *Великото кале* край с. Баботинац в района на Прокупље (№ 29) (Кузмановић-Цветковић, 1986), в *Берковското кале* (№ 18) (Джонова, 1974, 57-64; Митова-Джонова, 1977; Митова-Джонова, 2000; виж тук обр. 25) и в *Калето* край гр. Килифарево (№ 57) (Николова, 1978a, 30-31; Николова, 1978b, 127-128), при *Storgosia* (№ 47) (Вълев, 1910, 207-210; Трифонов, 1930, 41-42; Ковачева, 1980, 22), при *Шуменския хисарлък* (№ 71) (Антонова, 1972, 16-20, 26-27; Антонова, Владимирова, 1979, 134; Антонова, 1981, 18, 27; виж тук обр. 20), в *Argamum* (№ 81) (Nicorescu, 1944; Coja, 1972; Lungu, 1997, 101, 103, 107-108; виж тук обр. 32), при укрепеното селище край с. Каменица, Делчевско (№ 34) (Микулчић, 1974, 366; Mikulčić, 1974, 206; Микулчић, 1999, 346-348; виж и Динчев, 1999, 18-19), при *Carassura* (№ 97) (Херман и др., 1988, 6-8; Schöneburg, 1992; Wendel, 2001, 10-11, 18-21; виж тук обр. 23), при *Cabyle* (№ 105) (Димитрова, 1982; 131-150; Танчева-Василева, 1998), при *Градището* край с. Лозарево (№ 107) (Игнатиев, 1922, 210-213; Дражева,1990, 106-107; Дражева, 1991, 132; Дражева, 2002, 175-176; виж тук обр. 21 и обр. 22). В някои случаи установената втора християнска култова сграда е гробищна църква – например при укрепеното селище край с. Бараница в района на Књажевац (№ 15) (Petrović, 1995a, 61-62, 64) и при *Габровското градище* (№ 53), където съответния некропол датира от VI в. (Койчева, 2002a; за базиликата в селището виж Милчев, Койчева, 1978a; виж тук обр. 19). При ранновизантийското *Крумово кале* край Търговище (№ 62) са изследвани три култови сгради – една голяма базилка в защитената площ (Овчаров, 1976; виж тук обр. 33) плюс друга базилика (Конаклиев, 2004; Конаклиев, 2005, 320) и еднокорабна църква (Овчаров, 1970) в предградието (и в некропола - ?)[20]. По отношение на културното строителство особено се отличава значителната *Градина* от VI в. край с. Граб (№ 7), в чиито защитена площ, предградие и некропол досега са разкрити общо пет синхронни култови сгради – три базилики и две еднокорабни църкви (Milinković, 2002, 92-115, 118-119, Abb. 19-33; виж тук обр. 26)[21].

Християнските култови сгради – базилики или еднокорабни църкви, присъстват осезаемо и в укрепените селища с площ под 1 ha в *Thracia* и *Dacia*, и почти винаги се отличават от останалите им постройки както с размерите и градежа си, така и с централното и/или доминиращото си местоположение. Понякога, когато

---

[20] Еднокорабната църква (т. нар. базилика № 1) – на около 300 м северно от крепостта, и наскоро разкритата нова базилика – на около 150 м североизточно от крепостта, не присъстват на представения тук план (обр. 33). За първата се предполага, че е обслужвала предградието на *Крумовото кале* (Овчаров, 1970, 16-17, 21). Конкретното предназначение на втората още не е изяснено.

[21] Фортификационната система на *Градина*-та край с. Граб не е изцяло проследена, респективно – защитената й площ не е уточнена, но е сигурно, че е с неправилна конфигурация и че възлиза на не по-малко от 3,5 ha (при максимални размери 365 x 125 м). В нея са споменатата по-горе резиденция и две от културните сгради. Не е изключено и наличие на външна крепостна стена в западна посока, която би защитавала т. нар. предградие с още две от изследваните църкви и с която защитената изобщо площ ще се окаже значително по-голяма (Milinković, 2002, 74-76, виж тук обр. 26). При подобна възможност *Градина*-та край с. Граб би следвало да се определи като един от новите ранновизантийски центрове от градски тип на диоцеза *Dacia*.

дори фортификационните съоръжения са на суха зидария или с калова спойка, култовите сгради са единствените градежи на хоросан в съответните селища – например в *Градището* край с. Малко Чочовен, Сливенско (№ 104) (Гочева, Георгиева, 1976, 34; Гочева, Бънов, 1980, 110-111; Gočeva, 1988, 105, 107), и в *Калето* край с. Черна могила, Хасковско (№ 101) (Аладжов, Балабанян, 1987, 241-242; Аладжов, Балабанян, 2004, 208-213, фиг. 3-6). Сред по-малките укрепени селища също има случаи на втора култова сграда, ситуирана обикновено в предградията – например при *Големановото кале* край с. Садовец (№ 24) (Bersu, 1938, 34, 36-38; Uenze, 1992, 35-60; Werner, 1992, 404-409; виж тук обр. 27 и обр. 28) и при *Калето* до с. Черна могила (№ 101) (Аладжов, Балабанян, 2004, 207-210, 213-214, фиг. 14-18)[22]. Крайно оскъдните данни за административно-резиденциални постройки и комплекси в по-малките укрепени селища са допълнителен аргумент за основното структурно значение на култовите постройки и комплекси в защитените площи и в предградията им.

Вероятно някои укрепени селища са били под пряката опека на църквата, като институция, а тяхното население – колони, обработващи църковна земя. Няма обаче основания да се мисли, че всички селища с представителни култови сгради са само с църковни колони. Днес може да се твърди, че структурната значимост на християнските култови центрове доказва активното участие на църквата в живота на почти всички укрепени селища от РВЕ. Може да допусне още, че социалната роля на църквата в укрепените селища е сходна, въпреки различията в юридическото положение на тяхното население[23]. Същевременно масовото строителство на представителни християнски култови сгради е израз на стремежа и на самото население за административното утвърждаване на съответните селища, тъй като през РВЕ именно църквата легитимира административните селищни привилегии, включително добиването на градски статут.

Специфични структурни звена в укрепените неградски селища от РВЕ са караулните постройки, ситуирани до портите или при други важни пунктове на техните крепости (виж обр. 12, 15, 18, 20, 24, 32, 36, 37, 38, 93). Наличието им е нормално и очаквано (Овчаров, 1982, 58-59)[24]. Те не се отличават съществено в градежа и размерите си от частните жилища в съответните селища. Цялостно разкритите и публикувани караулни например до портите на крепостта при с. Долна Кабда (№ 61) и на *Крумово кале* при Търговище (№ 62) са четириъгълни в план, еднопространствени постройки с тесни предверия (виж обр. 52 и обр. 53). Техният градеж е без хоросан, но сравнително дебелите им каменни стени са осигурявали наличието и на горни етажи (Овчаров, 1971, 20, 24-25).

В някои, предимно по-големи укрепени селища са разкрити и постройки с "военни цели", които са с по-значителни размери и/или с по-солиден градеж с хоросан – например до триъгълната кула в западния край на *Берковското кале* (№ 18) (Джонова, 1980, 117; Миланов, 1982, 16; виж тук обр. 25), до източната крепостна стена на *Калето* край с. Червен, Русенско (№ 60) (Димова, Иванов, 1985, 23, 29; виж

---

[22] Край *Калето* до с. Черна могила се предполага и още една (втора външна) култова сграда от РВЕ (Аладжов, Балабанян, 2004, 209-210). Допълнителна информация за това получих от проучвателя Д. Аладжов, за което му благодаря.

[23] Идентично е структурното значение на култовите центрове, респективно – идентична е социалната роля на църквата, и в неукрепените села от РВЕ. В статията си за последните съм се изложил аргументите от юридическите извори за стимулирането на тази роля на църквата от страна на държавата (Динчев, 2002а, 161, бел. 42).

[24] Изредените от Д. Овчаров (1982, 58-59) примери са предимно от укрепени селищни центрове.

тук обр. 51), в североизточния ъгъл на *Калето* при с. Одърци (№ 88) (Michailov et al., 1980, 130; виж тук обр. 18), до източната крепостна стена на *Kratiskara* (№ 35) (Динчев, 2003, 82-84, 89-90; виж тук обр. 36 и обр. 50), в североизточния ъгъл на *Градището* край с. Лозарево (№ 107) (Дражева, 1986, 99; Дражева, 1987, 154-155; Дражева, 2002, 174; виж тук обр. 22). Тези казармени постройки удостоверяват наличието на ограничени военни гарнизони в съответните селища.

По-значително присъствие на военни части е засвидетелствано чрез съответни структурни звена само в някои полуградски укрепени селища и то за началния период на РВЕ. Така военната идентификация на квадрибурга при селищния център под днешния гр. Кула (*Castra Martis* ?) (№ 16) не предизвика съмнение (Atanasova, 1974; Atanasova, 1987; Атанасова и др., 2005, 27-36; виж тук обр. 77)[25]. Като казарма може да се определи най-голямата сграда от първия селищен период на *Iatrus* (№ 55) – т. нар. сграда VII в югозападния му сектор (Döhle, 1966a, 62-76; Döhle, 1979a, 54, 57-59; Dintchev, 1999, 167-172; виж тук обр. 6 и обр. 49). Присъствие на редовни военни части регистрират вероятно и солидните постройки, градени с хоросан, до източната крепостна стена на *Germania* (№ 44) (Стайкова-Александрова, Стайкова, 2003, 209-210)[26], както и една голяма сграда с верижно наредени помещения до западната крепостна стена на *Almus* (№ 20) (Стоичков, 1988, 112; Стоичков, 1989, 102)[27]. Не е резултат на случайно съвпадение, че по-значително военно присъствие към началото на РВЕ се установява в центрове с идентично развитие – военни лагери с по-ранен произход, но с напреднал процес на трансформация в укрепени селища още преди края на IV в.[28] Същевременно показателен е и фактът, че сведенията за функционирането на споменатите постройки в тези центрове, респективно – за по-значителното присъствие в тях на редовни военни части, достигат най-късно до средата на V в.

Всички изредени по-горе казарми, включително функциониращите от IV в., са двуетажни постройки, разположени непосредствено до крепостните стени. Обитаеми са горните им етажи[28]. При по-големите от тях горните етажи са били разделени на по-малки помещения (*contubernia*) чрез стени от дървен материал. Приземните етажи са използвани за складове, работилници и/или за конюшни.

С важно значение за укрепените селища от V-VI в. в *Thracia* и *Dacia* са обществените им звена със стопанско предназначение. Сред тях се открояват складовете за зърнени храни (*horrea*). Големи, специално съоръжени за *horrea* сгради, които са имали повдигнати дървени подове (*suspensurae*), са разкрити в полуградски укрепени селища като: *Taliata* (№ 6) – в северния сектор на защитената площ (Поповић, 1984, 273-274; виж тук обр. 12 и обр. 58); *Storgosia* (№ 47) – до голямата базилика в центъра на защитената площ (Ковачева, 1980, 22-23)[29]; *Iatrus* (№ 55) – един в запад-

---

[25] По-подробно за устройството на квадрибурга при гр. Кула (№ 16) виж по-нататък в II.1., бел. 53.

[26] Установеното при тези сгради надстрояване с камък на кал и с кирпичи очевидно бележи по-късен период на използването им. В това отношение по-точно е едно от предварителните съобщения за проучването им (Иванов и др., 1979, 81). По-вероятно изглежда преизползването на тези сгради през РВЕ да не е по първоначалното им предназначение. Военна идентификация не е изключена и за частично изследваните солидни късноримски сгради в северния сектор на *Germnia* (Иванов, 1957).

[27] Допълнителна информация за споменатата сграда от *Almus* получих от проучвателя – В. Стоичков, за което му благодаря.

[28] Късноримски казарми са разкрити и покрай крепостните стени на *Cabyle* (№ 105), но изглежда са изоставени още преди началото на V в. (Танчева-Василева, 1986, 132-135; Танчева-Василева, 1994, 16-18).

[29] За епиграфските паметници, употребени като сполии в градежа на големия *horreum frumentarium* в *Storgosia* виж Ковачева, Герасимова-Томова, 1983, 105, 111-116.

ния сектор "I" (Döhle, 1966b; Bülow, 1995, 37-38; виж тук обр. 6 и обр. 54) и т. нар. мелница в централния южен сектор на защитената площ (Kuzmanov, 1991; Stančev, 1995, 124-127; виж тук обр. 55); *Градището* край с. Дичин, Великотърновско (№ 56) – общо три в западната част на обекта, от които засега един е обнародван (Poulter, 1999, 217-222; Poulter, 2002, 18, 26-27; виж тук обр. 56)[30]; *Шуменският хисарлък* (№ 71) – до южната крепостна стена от края на IV – първата половина на V в. (Антонова, 1973, 147-149; Динчев, 2005, 285-286, 294; виж тук обр. 20 и обр. 57). Наличието на подобни складове е свидетелство за добре регламентирана, централизирана организация по събирането, съхраняването и разпределението на най-значимия земеделски продукт (Динчев, 2005, 277-278). С изключение на склада от *Taliata*, останалите изредени *horrea* са с по-ранна дата в границите на РВЕ, а тези в *Storgosia* и *Iatrus* – сектор "I", които са с най-големи размери, са издигнати още през IV в.[31] Същевременно не малка част от тях са изоставени далеч преди края на VI в. – например тези в *Iatrus* и в *Градището* при с. Дичин, което пък свидетелства за провала на споменатата организация в съответните центрове.

Вероятно склад с дървена суспензура е и една неголяма постройка от VI в. с отвор за проветряване на приземното пространство, разкрита до източния край на южната крепостна стена на *Kratiskara* (№ 35) (Динчев, 2003, 84-85, 88, 165; виж тук обр. 36 и обр. 59). Освен в насипно състояние или в платнени чували върху повдигнати подове, през РВЕ зърнени храни са съхранявани и във вкопани долии. Обществени сгради с голям брой долии, вкопани в приземните им нива, са установени например в *Germania* (№ 44) – една в северната част на защитената площ (Дочева, 1983, 50; Иванов, 1992, 7; Иванов, 2000, 122)[32], и в *Калето* край с. Любеново, Хасковско (№ 100) – една от VI в. в североизточния ъгъл на крепостта (Аладжов, Балабанян, 1972, 112-113, 122; виж тук обр. 37). Засега не ясно дали тези сгради са били само складове с долии или са имали и горни етажи с други функции. По-малки по размери, но повече на брой са постройките, интерпретирани като складове, в южната част на *Градището* край с. Филиповци, Кратовско (№ 32). Те са вкопани в скалистия терен, като в подовете им допълнително са изсечени легла за долии (Георгиевски, 1996, 74; Микулчиќ, 1999, 411). Към специално съоръжените обществени складове могат да се причислят повечето "изкуствено издълбани пещери" в скалистите склонове край пристанището на ранновизантийския *Bizone* (№ 89) (Vasilev, 1981, 334; Салкин, 1982, 33; Топтанов, 1984, 7).

Към и след края на V в. зърнени храни нерядко са съхранявани и в крепостни кули – например в северозападната ъглова кула на *Carassura* (№ 97) (Херман и др., 1988, 5; Wendel, 2001, 21; виж тук обр. 23), в североизточната ъглова кула на

---

[30] В момента резултатите от проучването на останалите складове се подготвят за печат от моя британски колега A. Poulter, с когото заедно провеждахме разкопките на *Дичинското градище*.

[31] Големи късноримски *horrea* са установени и в други центрове от ранга на *Storgosia* и *Iatrus* – например в *Timacum Minus* (№ 14) (Petrović, 1986, 516; Петровић, Јовановић, 1997, 20; Petrović, 1995, 42) и в *Cabyle* (№ 105) (Велков и др., 1979, 67; Велков и др., 1980, 70). Засега обаче не е сигурно дали тези складове функционират и след края на IV в. Значителни складове за земеделски продукти се предполагат и в някои по-малки укрепени обекти – например в северния сектор на крепостта "Ovidiu II", недалеч от Констанца (№ 83) (Bucovală, Papuc, 1984, 153-154; за датирането на тази крепост в VI в. виж Торбатов, 2002а, 184-187), и в северното разширение на *Mezideva* (№ 95) (Nikolov, 1990, 166, 170; виж тук обр. 24). В случая с "Ovidiu II" обаче идентификацията на самата крепост все още не е ясна, а в случая с *Mezideva* предположението за складове не е подкрепено с обнародвани конкретни данни.

[32] В посочените съобщения за тази "обширна" сграда, нейната хронология не е прецизирана, но самият факт на установяване на голям брой запазени долии предполага поне крайната ѝ дата да е в границите на РВЕ. Изследваните по-рано в близост сгради със същата ориентация се отнасят общо към периода III-VI в. Виж Иванов, 1957, 228-231.

Градището край с. Лозарево (№ 107) (Дражева, 1986, 99; виж тук обр. 22) или в голямата правоъгълна кула при главния вход на *Големановото кале* край с. Садовец (№ 24) (Werner, 1992, 403; виж тук обр. 27 и обр. 28).

Като обществени би следвало да се определят провизиите в долии, вкопани в открити терени – например в североизточния край на *Калето* при с. Черна могила (№ 101) (Аладжов, Балабанян, 2004, 208, 211). Интересен е начинът за съхраняване на зърнени храни в голям брой долии, вкопани в открит терен вън от защитените площи и непосредствено пред крепостните стени. Регистриран е за края на V-VI в. при някои укрепени селища в южната част на провинция *Scythia* – пред северната куртина на *Калето* при с. Одърци (№ 88) (Михайлов et al., 1975, 67-68; виж тук обр. 17), пред западната крепостна стена на селището до с. Камен бряг, Добричко (№ 86) (Салкин, 1985, 78), пред северната крепостна стена на селището на нос Шабла (*Carea* ?) (№ 85) (Василчин, 1994, 11-12; виж тук обр. 38). Вероятно тези долии са използвани като хранилища само в периодите на събиране на реколтата, когато зърното е в най-големи количества. Възможно е вкопаването им пред крепостните стени да има и отбранителен замисъл, тъй като изпразнени и открити (или със замаскирани отвори) те ще са ефективно препятствие за всеки атакуващ неприятел.

Данните за занаятчийските производства в укрепените селища на *Thracia* и *Dacia* доказват наличие на тенденция към формиране на самозадоволяващо се стопанство. Занаятчийски работилници и съоръжения са разкрити при много, както по-големи, така и по-малки укрепени селища. Може да се допусне, че поне част от тях са функционирали като обществени стопански звена. Понякога състоянието на техните останки не дава възможност за точна функционална интерпретация. Такъв е случаят например с работилницата до (отвън) южната кула на укрепения сателит на *Viminacium* от VI в. в м. Светиња (№ 1) (Поповић, 1988, 12-14, 27; виж тук обр. 10 и обр. 65) и с работилницата – т. нар. обект XXI, от същото време в централната част на *Iatrus* (№ 55) (Döhle, 1991, 36, 40, 53; Bülow, 1991a; Bülow, 1995c, 63; виж тук обр. 7 и обр. 64). Тези случаи обаче са изключения.

Производство на битова керамика е установено в *Transdrobeta/Pontes* (№ 12) (Vasić, 1999, 34), в *Iatrus* (№ 55) (Вагалински и др., 1995, 112; Вагалински и др., 1996, 66), в *Калето* при с. Нова Черна, Силистренско (*Cynton* ?) (№ 68) (Милчев, Ангелова, 1971, 13, 18-19)[33], в югоизточното подградие на *Красен кале* край гр. Панагюрище (№ 91) (Топтанов и др., 1994, 106)[34], в *Cabyle* (№ 105) Велков и др., 1979, 68; Димитрова, 1982, 134). В югозападната ъглова кула на *Cranea* (№ 77) е открит инвентара на работилница от VI в. за производство на глинени лампи и похлупаци (Тончева, 1953). Цял център за производство на строителна керамика е локализиран и частично проучен в близката околност на *Града* край с. Крамолин, Севлиевско (№ 48). С този център е обезпечено солидното фортификационно и култово строителство в *Града* през VI в. (Милчев и др., 1990; Милчев и др., 1994; Милчев и др., 2003; виж тук обр. 34)[35].

---

[33] За предатирането на по-голямата от двете каменни крепости при с. Нова Черна в VI в. виж Torbatov, 1998, 161-163. Функционирането на установената пещ за битова керамика (Милчев, Ангелова, 1971, 13, 18-19) следва да се свърже с тази крепост.

[34] Допълнителна информация за керамичното производство при *Красен кале* получих от покойния вече Д. Топтанов, за което му дължа благодарност.

[35] Не всички от изследваните пещи за строителна керамика в околността на *Града* край с. Крамолин са отбелязани на представения тук план (обр. 34). За проучената култова сграда в защитената му площ виж и Бояджиев, 1995.

В някои по-значителни укрепени селища е установено и стъкларско производство. Останки от стъкларска работилница, функционирала през първата половина на V в., са разкрити в южната част на *Габровското градище* (№ 53) (Койчева, 1990; виж тук обр. 19 и обр. 60). С по-късна датировка – втората половина на V-VI в., е стъкларска работилница, изследвана непосредствено на север от християнската базилика в защитената площ на *Градището* край с. Лозарево (№ 107) (Дражева, 1992, 63; Дражева, 2002, 176; виж тук обр. 22).

Най-многобройни са днес данните за металообработване и по-точно за железообработване в укрепените селища и/или в техните предградия. Те свидетелстват ясно за прогресивно нарастващото значение на местното железообработване в хода на РВЕ. Съответни производствени съоръжения и материали, датиращи основно в края на V-VI в., са разкрити например в северния сектор на укрепеното сателитно селище на *Viminacium* в м. Светиња (№ 1) (Поповић, 1988, 28, 31; Милошевић, 1988, 52-54; виж тук обр. 10), в *Smorna* (№ 4) (Зотовић, 1984, 224), в *Taliata* (№ 6) (Поповић, 1984, 274; виж тук обр. 12), в *Градина*-та край с. Граб (№ 7) (Milinković, 2002, 87, 90; виж тук обр. 26 и обр. 63), в *Момчилов град* край с. Поточица, Парачинско (№ 9) (Брамболић, 1986, 201-201), в *Timacum Minus* (№ 14) (Петровић, Јовановић, 1997, 20; Petrović, 1995, 42), в *Големановото кале* (№ 24) (Bersu, 1938, 41) и в голямата петоъгълна кула на *Садовското кале* (№ 25) (Welkov, 1935, 152; Велков, 1950, 170; виж тук обр. 29) край с. Садовец, в укрепеното селище край с. Градница, Севлиевско (№ 49) (Милчев, Димитров, 1979, 182), в *Габровското градище* (№ 53) (Койчева, 1980, 113; Койчева, 1990, 44, 46, бел. 48; виж тук обр. 19 и обр. 61), в *Шуменския хисарлък* (№ 71) (Антонова, 1973, 147, 153-154; Антонова, 1981, 27-28; виж тук обр. 20 и обр. 62), в *Candidiana* (№ 69) (Миятев, 1952, 253; Георгиева, 1952, 280), в *Dinogetia* (№ 79) (Suceveanu, Barnea, 1991, 233, и цит. там публикации), при *Градището* край с. Малко Чочовен, Сливенско (№ 104)[36].

През РВЕ в *Thracia* и *Dacia* има и укрепени селища, чието население почти изцяло е ангажирано с рудодобива и металообработването. Отличителна особеност на укрепените рударски селища като *Голямото кале* край с. Младежко, Бургаско (№ 110) (Делев и др., 1982, 378-388) и *Шип кале* при с. Еловица, Монтанско (№ 17) (Александров, 1971, 125-126; Миланов, 1979, 71-73; Александров, Белитов, 1990, 96-97; Александров, Белитов, 1991, 112) е наличието в тях не просто на отделни работилници, а на цели металургични комплекси, т.е. дейността по обработката на добитата руда е концентрирана в защитените им площи. Поради това те могат да се определят като укрепени железодобивни центрове. Като такива се предполагат и други ранновизантийски *градища/калета* в планинските и полупланинските области на двата диоцеза и в съседните територии (виж напр.: Petrović, 1995b, 58-59; Микулчиќ, 1999, 277-278, 285-290).

I.3. Домакинствата на укрепените селища

Както вече изтъкнах, развитието на укрепените селища, възникнали преди или към началото на V в., е съпроводено с увеличаване на обитаващото ги население, което нерядко води до пренаселеност на защитените им площи към края на V-VI в. Така например в изследваните сектори на *Шуменския хисарлък* (№ 71) са открити останки на "над 60 сгради" от IV – първата половина на V в., и на "над 200... сгради" от края на V-VI в. (Антонова, 1975, 23-24; Антонова, 1981, 18,

[36] Информацията за работилницата непосредствено пред южната крепостна стена на укрепеното селище при с. Малко Чочовен получих от З. Гочева, за което й благодаря.

24; виж тук обр. 20 и обр. 70). Възникналите към и след края на V в. укрепени селища, като *Големановото кале* например (№ 24) (обр. 27 и обр. 69), по начало са с твърде значително за мащаба си население. Причините за плътното застрояване и пренаселването на много укрепени селища са същите, които обуславят масовото им разпространение през РВЕ в *Thracia* и *Dacia*. Израз на нарастващия сред населението стремеж към по-сигурна защита е и трайното заселване към и след края на V в. на някои спорадично обитавани дотогава укрепени убежища – например *Чертиград* край с. Брусен, Етрополско (№ 27) (Велков, Гочева, 1971; Velkov, Gočeva, 1972; виж тук обр. 91) или това край с. Дебрене, Добричко (№ 87) (Торбатов, 2002а, 349-352; виж тук обр. 92 и обр. 93).

Малко от изследваните домакинства в ранновизантийските укрепени селища се открояват с по-сложно планово решение и по-голям брой помещения и съоръжения. Такива са например някои индивидуални "жилищно-стопански комплекси" (обекти "XXVII", "XXXII", "XXXIII" и т. н.) в централната част на *Iatrus* (№ 55), отнасящи се към последната трета на IV – първата половина на V в. (Bülow, 1987, 218-221; Döhle, 1991b; Bülow, 1991b, 134-144; Bülow, 1991c; Bülow, 1995a, 40-41; Bülow, 1999, 160-162; виж тук обр. 6 и обр. 66). Подобни изглежда има и в *Germania* (№ 44) – например сградата (сграда "III"), изследвана в близост и югозападно от източната порта (Алякова, 1980, 97-98; Стайкова-Александрова, Стайкова, 2003, 209-211). Известни са и жилищни постройки с по-голям брой помещения, датиращи от края на V-VI в. – например в *Чертиград* край с. Брусен (№ 27) (Велков, Гочева, 1971, 57; Velkov, Gočeva, 1972, 132-133; виж тук обр. 91), наскоро разкритата "многостайна" сграда XLV в *Iatrus* (№ 55) (Вагалински и др., 1995, 112), или пък една "голяма сграда" в укрепеното селище край с. Големо село, Бобовдолско (№ 43) (Борисов 1996, 254, 260). Техният индивидуален характер обаче не е безспорен и интерпретация им като комплекси от две или повече домакинства също е възможна.

Известните домакинства от укрепените селища в *Thracia* и *Dacia* са предимно едно- или двуделни в план постройки (виж обр. 6-12, 18-20, 22, 23, 25, 27, 29-31, 35, 38, 68, 70, 73, 75, 76), които нерядко имат и горни етажи. Когато помещенията в едно домакинство са две или повече, те са с различно предназначение – жилищно или стопанско (склад и/или обор, склад и/или работилница). При двуетажните постройки жилищните помещения обикновено са на горните етажи.

В някои случаи домакинствата включват и ограничени дворни пространства, чиито огради са пристроени към жилищните им постройки – например част от домакинствата в *Габровското градище* (№ 53) (Койчева, 1992, 44-45, 47; виж тук обр. 19 и обр. 71).

Понякога, вместо една постройка с две или повече помещения, домакинството се състои от две едноделни постройки или от двуделна (триделна) и едноделна постройка, ситуирани близко една до друга. Като такива се описват например част от домакинствата от VI в. в *Големановото кале* край с. Садовец (№ 25) (Bersu, 1938, 41-42; виж тук обр. 27)[37], както и някои домакинства в селището край с. Соколарци (№ 33) (Микулчиќ, 1999, 270-271; виж тук обр. 31).

Сред укрепените селища от РВЕ обаче по-чести са случаите на компактно

[37] Между информацията на G. Bersu за домакинствата в *Големановото кале*, която съответства на неговия общ план (виж тук обр. 27), и данните, включително плана на централния южен сектор на това селище (виж тук обр. 69), в обнародвания десетилетия по-късно том (Uenze, 1992, 114-122) има определени различия. Днес те трудно могат да бъдат коментирани (виж по-горе бел. 11). Споменатият "нов" план на централния южен сектор (обр. 69) представя предимно компактно разположени домакинства, сходни с тези, за които става въпрос в следващия текст.

разположение на домакинства в по-значителни архитектурни комплекси. Това са предимно комплекси от верижно наредени помещения, в които отделните домакинства, включващи по едно или две помещения, са разграничени от съседните само чрез междинни стени. Такива домакински комплекси са установени например в *Градището* край с. Боженица (№ 26) (Василев, Цонева, 1978, 138; Василев, 1983, 46), в *Садовското кале* край с. Садовец (№ 25) (Welkov, 1935, 152-153; Велков, 1950, 170-171; виж тук обр. 29), в *Шуменския хисарлък* (№ 71) (Антонова, 1973, 143-151; Антонова, 1981, 24, 27; Аладжова, 2003, 155; виж тук обр. 20), в *Kratiskara* (№ 35) (Динчев, 2003, 81-82, 87-88; виж тук обр. 36), в укрепеното селище *Воден* край Асеновград (№ 94) (Морева, 1979, 168; Морева, 1983, 133), в *Carassura* (№ 97) (Херман и др., 1988, 5; виж тук обр. 23), в укрепеното селище край с. Караново (№ 102) (Николов и др., 1979, 98; Борисов, 1988, 39), в *Cabyle* (№ 105) (Танчева-Василева, 1992, 26-27), в *Градището* край с. Лозарево (№ 107) (Карайтов, Дражева, 1985, 158; Дражева, 1987, 155; Дражева, 2002, 174; виж тук обр. 22). Вероятно подобни домакински комплекси представляват и част от разкритите верижни постройки с по няколко помещения в *Mezideva* (№ 95) (Nikolov,1990, 168; виж тук обр. 24).

В някои случаи компактно разположение на две или повече ранновизантийски домакинства се установява в очертанията на по-ранни и по-значителни постройки – например в солидните късноримски сгради в северната зона на *Germania* (№ 44) (Иванов, 1957, 211-220, 230), в площта на аркадните портици и на повдигнатите на горен етаж казарми от края на III – началото/средата на V в. покрай крепостните стени на *Sucidava* (№ 22) (Tudor, 1947, 145-155, 206; Tudor, 1965, 85, 107; Tudor, Barbu, 1975, 637-638)[38], в късноримската баня в предградието на *Cabyle* (№ 105) (Велков и др., 1981, 52) или пък в хореума (сектор "I") и в голямата казарма (сектор "VII") от втората половина на IV – началото на V в. в *Iatrus* (№ 55) (Иванов, 1963, 13-14; Döhle, 1966a, 81-92; Джонова-Митова, 1968; Döhle, 1979a, 57-62; виж тук обр. 67).

Понякога в по-значителни домакински постройки, принадлежали първоначално на едно семейство, впоследствие се устройват две или три семейства – например в някои от по-ранните постройки на *Калето* край с. Одърци (№ 88) (Michailov et al., 1980, 126-131; Dymaczewska, Dymaczewski, 1980, 154-155; Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, 103; виж тук обр. 18 и обр. 72).

Без да е непознато и преди началото на V в., компактното разположение на домакинства – чрез преизползване на по-ранни и по-значителни сгради или чрез новосъздадени, предимно верижни комплекси – е с нарастващо приложение в хода на V-VI в. То е обусловено от увеличаващия се брой на населението. Същевременно компактното разположение отразява тенденциите към опростяване на плановите решения и към ограничаване на функционалните възможности на отделните домакинства в ранновизантийските укрепени селища.

Прецизното обработване на камъка е сравнително рядко явленвие при обикновеното жилищно строителство в селищните крепости на *Thracia* и *Dacia*[39]. Няма данни и за масова употреба на тухли. Същото се отнася и за хоросана. Хоросан

---

[38] Противоположно на по-ранната студия (Tudor, 1947, 145-155, 206) и на монографията (Tudor, 1965, 85, 107), в третата цитирана публикация се твърди, че с възобновяването на живота в *Sucidava* през първата половина на VI в. се възстановяват и казармите върху аркадите покрай крепостните стени (Tudor, Barbu, 1975, 638). Това твърдение обаче не е подкрепено с данни за съответен строителен период при въпросните аркади. По-новите публикации за *Sucidava* виж при Bondoc, 2002, 169.

[39] В случая имам предвид каменоделството за и по време на това жилищно строителство, а не вторичното използване на прецизно обработени каменни квадри и детайли от по-ранни сгради, което е нормална практика в строителството изобщо през РВЕ.

е използван например в изследваните домакинства на *Градището* при с. Тавеличево, Кюстендиилско (№ 42), но това късноримско укрепено селище (вероятно на военнизирано население) е опожарено и изоставено, според проучвателя, още в края на IV в. (Бонев, 1996). С хоросан са градени "жилищните" (военни или цивилни ?) сгради от северната зона на *Germania* (№ 44), но и те се отнасят към "III или IV в." (Иванов, 1957, 211-220, 230). С градеж на хоросан, но с неуточнена хронология и предназначение е едноделната "постройка със стъпала" в северната част на *Discoduraterae* (№ 54) (Султов, 1966, 38). С хоросанов градеж са също двуделната сграда от V в. (жилище на свещенослужител ?), опираща под ъгъл до притвора на базиликата в *Градището* при с. Лозарево (№ 107) (Дражева, 2002, 176; виж тук обр. 22) и две едноделни постройки от VI в. с неуточнени функции – едната в северозападната част на *Taliata* (№ 6) (Поповић, 1984, 274; виж тук обр. 12), а другата до източната крепостна стена на *Градина*-та край с. Граб (№ 7) (Milinković, 2002, 87-92, Abb. 17, 18; виж тук обр. 26)[40].

Домакинствата в укрепените селища от РВЕ са предимно с каменно-кирпичен градеж (с необработени и полуобработени камъни, споени с глина или кал, в основите и долните части на стените, и с кирпичи в горните части на стените) или с паянтов градеж (със стени от дървени греди и плет, обмазан с глина). Добре изпълненият каменно-кирпичен градеж позволява издигането на солидни сгради със значителни размери и горни етажи. В регионите с мек и податлив на обработка камък има и постройки с изцяло каменни стени на калов или глинен разтвор. Покривните конструкции, чието качество варира според вида и обработката на използвания дървен материал, са покривани с тегули и имбрици, с каменни плочи (по-рядко) или само с тръстика или слама. Трамбованите землени или глинени подове обикновено са без допълнителни настилки. В скалист терен подовите нива са нивелирани и оформяни чрез изсичане и частично вкопаване в грунда. Отоплянето на жилищните помещения е чрез открити или пещовидни (по-рядко) огнища.

Развитието на укрепените селища в граничните провинции на *Thracia* и *Dacia* в края на V-VI в. е съпътствано и с определено влошаване на строителната характеристика на домакинските им постройки. Именно влошеният градеж предпоставя нарушенията във формата на плановете и намаляването на размерите, и отразява най-адекватно ограничаването на функционалните възможности на домакинските постройки и съоръжения.

Домакинствата от VI в. в изследваните крайдунавски крепости при Железни врата, включително в новоизградените тук по това време крепости, са постройки със скромни размери и слаб, паянтов градеж – например в укрепеното сателитно селище при *Viminacium* (№ 1) (Поповић, 1988b, 11-13, 27-28; Милошевић, 1988, 47-56; виж тук обр. 10 и обр. 75), в *Castrum Novae* (№ 2) (Васић, 1984, 102), в крепостта в м. Босман (*Ad Scorfulas* ?) (№ 3) (Кондић, 1984a, 141), в *Smorna* (№ 4) (Зотовић, 1984, 224), в *Taliata* (№ 6) (Поповић, 1984, 274-276), в крепостта в м. Хајдучка воденица (№ 10) (Јовановић, 1984, 321)[41]. Показателни за деградацията в домакинската

---

[40] От обсъжданото тук жилищно строителство изключвам административно-резиденциалните постройки и комплекси, на които се спрях по-горе в I.2.

[41] Проучвателите на някои от изредените крепости в зоната на Железни врата интерпретират регистрираните жилищни останки от VI в. като "шатри за разполагане на войници" (Зотовић, 1984, 224; Васић, 1984, 102). Постоянно стациониране на военни части в шатри или палатки по поречието на Дунав обаче е малко вероятно. Смятам, че определението "полувкопани колиби" (Поповић, 1984, 276) е по-коректно. Сходни полувкопани жилища са изследвани и в крайдунавската крепост от VI в. при с. Нова черна, Силистренско (*Cynton* ?) (№ 68) (виж следващия текст).

субструктура са и резултатите от проучванията в *Transdrobeta/Pontes* (№ 12), където жилищните постройки от първата половина на V в. са с по-значителни размери, с каменни основи, подподов дренаж и солидна дървена конструкция (виж тук обр. 8 и обр. 9), докато тези от VI в. са малки и слаби като градеж (Vasić, 1999, 33, 35).

Същата е картината и в останалите изследвани крепости по Долния Дунав. Паянтови постройки с огнища представя последният строителен период – от VI в., в изследвания северозападен сектор на *Almus* (№ 20) (Стоичков, 1990, 208)[42]. Останки от голям брой идентични постройки съставляват пласта от същото време в *Sucidava* (№ 22) (Tudor, 1947, 145-155; Tudor, 1965, 117, 124; Tudor, Barbu, 1975, 637-638). След средата на V в. в *Iatrus* (№ 55) вече ги няма големите жилищно-стопански комплекси от периоди "В" и "С", и почти изчезва "старото солидно жилище, покрито с керемиди". През VI в. жилищата тук са "изключително от лек дървен материал, тръстика, слама и глина" (Митова-Джонова, 1968, 22-23; Döhle, 1979a, 60-61; Wachtel, 1991, 18; Bülow, 1991a, 62-63; Bülow, 1995b, 58-59; Bülow, 1995c; виж тук обр. 7). В крепостта от VI в. при с. Нова Черна (*Cynton* ?) (№ 68) са разкрити синхронни наземни, полувкопани и вкопани жилища с примитивен паянтов градеж, отоплявани с открити или пещовидни огнища (Милчев, Ангелова, 1971, 16-22, 45)[43]. Проучените в южния сектор на *Candidiana* (№ 69) жилища от същото време "са били гъсто застроени", с опорна конструкция от греди и със стени "от плет, облепен с мазилка от глина" (Миятев, 1952, 252-253; Георгиева, 1952, 272-273; Станчев, 1952, 299-300; Панайотов, Попова, 1989, 45). Изоставяне на по-солидни, каменно-кирпичени постройки за сметка на "по-примитивни жилища" е констатирано и в *Dinogetia* (№ 79), но за малко по-късен период – началото на втората половина на VI в. (виж: Barnea, 1966; Scorpan, 1980, 29).

Същата е картината и в повечето от укрепените селища във вътрешните райони на граничните провинции. Така например през втората половина на IV – първата половина на V в. домакинските постройки в *Габровското градище* (№ 53) са с горен етаж, с кирпичени във височина стени, с остъклени прозорци, с покривни покрития от тегули и имбрици (обр. 68). В края на V-VI в. горните етажи на по-ранните сгради са изоставени, а към задните им фасади са пристроени обори (обр. 71). Новите домакински постройки са с по две или три помещения с неправилна форма или пък включват подобно помещение и оградено дворно пространство, използвано пак за обор (обр. 73). Градежът им, както и възстановителният градеж при по-ранните постройки, е без кирпич в стените. Липсват данни и за трайни покривни покрития (Койчева, 1992). Показателно е развитието на *Градището* край с. Дичин (№ 56), в чието изследване участвам непосредствено. В първата половина и в началото на втората половина на V в. домакинствата тук са със солиден каменно-кирпичен градеж, със значителни размери и горни етажи. След мощен пожар в края на 60-те години на V в., пострадалите сгради са възстановени приблизително в първоначалния си вид. Твърде скоро обаче нов пожар бележи окончателното изоставяне на тези сгради. Към края на първата половина и през третата четвърт на VI в. селището е обитавано отново, но чрез постройки с малки размери и със слаб паянтов градеж без основи (обр. 76). На места са преизползвани и останки от по-ранни сгради, в чиито очертания са устроени по

[42] Информацията за тези постройки, издигнати над останките на по-солидната, казармена вероятно сграда от IV-V в. в посочения сектор на *Almus*, дължа на проучвателя В. Стоичков, за което поредно му благодаря.

[43] За датата на по-голямата каменна крепост при с. Нова Черна виж по-горе бел. 33.

няколко нови домакинства (Динчев, 1999b, 102-106; Динчев, Поултър, 2002, 93-94; Динчев, 2003b, 91). Многобройните нови постройки в *Шуменския хисарлък* (№ 71) от края на V-VI в. (обр. 20 и обр. 70) са с каменно-кирпичен градеж и покривни покрития от тегули и имбрици, но са правени "вече по-небрежно" и показват "известен упадък" в сравнение с градежа на по-ранните домакинства (Антонова, 1973, 143-151, 153; Антонова, 1975, 24; Антонова, 1981, 24, 27). През първата половина на V в. домакинствата в *Калето* при с. Одърци (№ 88) са постройки с по-значителни размери и грижлив каменно-кирпичен градеж (обр. 18-a). Към и след края на V в. новите жилища тук са с по-малки размери и с по-лош като материал и изпълнение каменно-кирпичен градеж (обр. 18-c). Някои от възстановените по-ранни постройки са с ново вътрешно разпределение и с повече, но по-малки като размери помещения (обр. 18-b и обр. 72), което предполага устройването в тях на по две-три домакинства от увеличеното население на селището (Michailov et al., 1980, 126-130; Dymaczewska, Dymaczewski, 1980, 154-155; Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, 103; Dončeva-Petkova, Torbatov, 2001, 242-244; Торбатов, 2002b, 11-12). Масовата поява на "сравнително примитивни жилища" от камък и кирпич в крепостта край с. Шкорпиловци, Варненско (№ 78), е, според проучвателя, през втората половина на VI в. Съответният период в живота на селището продължил "две-три десетилетия" и приключил с пожар. Последният период на обитаване тук, отнесен към края на VI – началото на VII в., е засвидетелстван с "малък брой още по-примитивни постройки" (Димитров, 1977, 93; Димитров, 1980, 454; Димитров, 1983, 36-37)[44].

В подкрепа на изтъкнатите тенденции са и данните за изследваните укрепени селища с по-кратък период на съществуване в границите на РВЕ, във вътрешните райони на граничните провинции. Досега домакински постройки с паянтова конструкция и нетраен градеж от началото на V в. са установени само при *Discoduraterae* (№ 54) (Султов,1966, 37). Сред укрепените селища, възникнали в края на V-VI в., обаче примерите за подобно домакинско строителство са нормално явление. Жилищните постройки и помещения в двете селища край с. Садовец – *Големановото кале* (№ 24) (обр. 27 и обр. 69) и *Садовското кале* (№ 25) (обр. 29), например са с камък на калов разтвор при основите и долните части на стените, и с дървени греди и дъски или с плет, обмазан с кал, във височина (Welkov, 1935, 152-153; Bersu, 1938, 39-41; Велков, 1950, 170, 171). При стопанските постройки и помещения – складове и обори – в *Големановото кале* градежът е само с дървен материал или с плет, обмазан с кал (Bersu, 1938, 41). Със сходни жилищни и стопански компоненти изглежда са и домакинствата на недалечното укрепено селище край с. Телиш, Плевенско (№ 23), което е от същия мащаб и същото време (Vetters, 1950, 50; Гергов, 1978, 33). В по-значителното укрепено селище край с. Джулюница, Великотърновско (№ 58), датиращо също от VI в., е установено наличието на постройки, които са имали "втори паянтов етаж" (Ботов, 1984, 115-116). В някои случаи употребата на нетрайни материали е по-ограничена, но все пак влошава качеството на градеж на съответните домакинства. Например в укрепеното селище край с. Батошево, Севлиевско (№ 51), възникнало не по-рано от края на V – началото на VI в., постройките са градени с камък на кал и кирпич, като повечето са имали "горен етаж или таванско помещение" (виж обр.

[44] Проучвателят приема, че крепостта (като фортификационна система) при с. Шкорпиловци е изоставена в средата на VI в., но конкретните данни в цитираните му публикации показват, че тя е изпълнявала, поне отчасти, защитните си функции и в края на VI в.

30). Покривното им покритие обаче е само "с глинена замазка и с клони, слама и др." (Койчева, 1977, 89; Милчев, Койчева, 1978b, 59-60; Милчев, 1986, 92-95). С подобно покривно покритие са били и постройките на трайно обитавания през VI в. *Чертиград* край с. Брусен (№ 27) (Велков, Гочева, 1971, 57-59; Velkov, Gočeva, 1972, 132-136; виж тук обр. 91).

Все пак през VI в. в граничните провинции има и укрепени селища, с поранен произход или новоосновани, които запазват стандартите на по-солидно строителство при обикновените жилища – например *Калето* до гр. Мездра (№ 21) (Дремсизова, Димитрова, 1976, 79), *Bizone* (№ 89) (Мирчев и др., 1962, 30-31; Топтанов, 1984, 66; Василев, 1985, 19; Сотиров и др., 1991, 156) и укрепеното селище край с. Камен бряг (№ 86) (Топтанов, 1984, 73; Салкин, Топтанов, 1985, 155; Салкин, Топтанов, 1989, 172; Салкин, Топтанов, 1990, 189; Салкин, Топтанов, 1991, 75)[45]. При последните две няма данни за употреба на кирпич, но установеният в тях градеж с широки "двулицеви зидове" от обработени и полуобработени камъни, споени с кал, е продължавал и в горните части на постройките. Причината за изцяло каменния градеж в тези различни като мащаб и дата на поява, но близки като разположение селища е в природните дадености на региона – в наличието на мек, податлив на ломене и обработка варовик.

Ако в граничните провинции на *Thracia* и *Dacia* примерите за запазени стандарти в домакинското строителство в укрепените селища през VI в. са изключения, то във вътрешните провинции изключенията са с обратен знак[46]. Във вътрешните провинции няма съществени промени в домакинското строителство до края на VI в., когато всъщност започва изоставянето на укрепените селища и разпада на ранновизантийската селищна система изобщо.

Извършените проучвания в късноантичната *Carassura* (№ 97) доказват частично нарушаване на уличната мрежа и повишаване на плътността на застрояване в хода на V-VI в. (обр. 23), но не и реципрочно влошаване на градежа на домакинствата. Върху свободни терени или на местата на изоставени постройки от края на IV-V в., през VI в. се появяват нови сгради, които не отстъпват на поранните по размери и градеж. През VI в. в *Carassura* се строят например двуетажни домакински сгради със солиден каменно-кирпичен градеж. Дървеният под на горния етаж при една от тези сгради "се е крепял върху каменни колони-сполии" (Херман и др., 1988, 5). В изследваните сектори на *Germania* (№ 44) също има известно уплътняване на застрояването в резултат на количествено увеличение на домакинствата, без съществени промени в градежа на постройките в границите на V-VI в. (Иванов и др., 1979, 80-81; Иванов и др., 1982, 53; Алякова, 1980, 97; Стайкова-Александрова, Стайкова, 2003, 209-211). Сведения за промени отсъстват и в актуалната информация за ранновизантийските жилища в *Красен кале* край гр. Панагюрище (№ 91) (Топтанов и др., 1994, 92-95; виж тук обр. 35). Домакинства с компактно или обособено разположение и с каменно-кирпичен градеж, датирани в VI в., са разкрити и в други по-големи или по-малки укрепени селища на юг от

---

[45] В някои укрепени селища са изследвани частни жилищни и стопански постройки от различни периоди в границите на V-VI в., но обнародваната досега информация е оскъдна и не дава възможност за изводи за някакво развитие в домакинското строителство – например съобщенията за проучванията в *Калето* при гр. Берковица (№ 18) (Джонова, 1980, 116-117; Джонова, 1981; Митова-Джонова, 1988, 114; Джонова, Миланов, 1981, 73; виж тук обр. 25).

[46] Редно е да се посочи, че засега общата информация за домакинското строителство в укрепените селища във вътрешните провинции на *Thracia* и *Dacia* е по-оскъдна в сравнение с аналогичната информация за укрепените селища в граничните провинции на двата диоцеза.

Стара планина – например в *Kratiskara* (№ 35) (Динчев, 2003, 81-82, 84, 87-88; виж тук обр. 36), в укрепеното селище край с. Караново (№ 102) (Борисов, 1986, 107), в *Градището* край с. Лозарево (№ 107) (Карайтов, Дражева, 1985, 158; Дражева, 1987, 155; Дражева, 2002, 174-175, виж тук обр. 22). С възможна по-ранна дата, но функциониращи през VI в. са и домакинските каменно-кирпичени комплекси с верижно наредени помещения, разкрити в крепостта *Воден* при Асеновград (№ 94) (Морева, 1978, 134; Морева, 1979, 168; Морева, 1983, 133). Показателни са и данните за домакинската субструктура на *Mezideva* (№ 95) – по-малкото от двете укрепени селища край с. Крън, Казанлъшко, което възниква към края на IV – началото на V в. и има два основни периода в развитието си. През по-късния период постройките във вътрешността му са възстановени при "сходство в строителната техника" (Nikolov, 1990, 170; виж тук обр. 24). Изследваните домакинства на *Mezideva*, отнасящи се към по-късния период – края на V-VI в., са със солиден каменно-кирпичен градеж, с покривни покрития от тегули и дори с остъклени прозорци (Николов и др., 1985, 157; Николов и др., 1986, 108; Nikolov, 1990, 168). Показателен е и фактът, че дори в пласта на едно незначително укрепено село, каквото е поствилното селище от края на V – началото на VI в. в кв. Бела вода на гр. Перник (№ 39), са открити "огромни маси от обгорял в пожари кирпич" (Любенова, 1978, 87; Любенова, 1990; Любенова, 2003, 196).

Приведените примери онагледяват регионалната специфика във вида на домакинската субструктура на укрепените неградски селища на *Thracia* и *Dacia* към края на V и през VI в., изразяваща се в наличието на ясна тенденция към влошаване на жилищното строителство при селищата в граничните провинции, респективно – в отсъствието на такава тенденция при селищата във вътрешните провинции. Днес може да се приеме, че основната причина за тази регионална специфика е в по-голямата степен на "варваризация" на граничните провинции на двата диоцеза по това време (Dintchev, 1997a, 54-55)[47]. Това в случая означава не само по-голям брой нови заселници с по-ниска строителна култура, но и по-неблагоприятни политически и стопански условия за живот, които пречат за възпроизводството на по-ранните стандарти в жилищното строителство.

В укрепените неградски селища от V-VI в. могат да се установят известни разлики по градеж, план, размери и/или брой на помещения между синхронно функциониращите им домакинства. Так например споменатите жилищно-стопански комплекси от края на IV – началото на V в. в *Iatrus* (№ 55) са със същия каменно-кирпичен градеж като останалите изследвани тук синхронни домакинства, но се отличават от тях с по-големия брой на помещенията и съоръженията, респективно – с усложнения план и по-значителните си размери (обр. 6 и обр. 66). Няколко сгради от същия период в *Габровското градище* (№ 53), които са в близост до култовото му ядро, "се разграничават по обем от всички останали в селището" (Койчева, 1992, 43)[48]. Аналогични отлики могат да се констатират за същото вре-

[47] В цитираната публикация (Dintchev, 1997a, 54-55) съм посочил случаите, в които проучватели на укрепени селища в днешна Северна България се ангажират с изводи за някаква "варварска" етническа принадлежност за съответното население. Такива изводи има и за сходни обекти от съседни територии, принадлежали някога към граничните провинции на *Thracia* и *Dacia* – например за гепидското население на укрепения сателит на *Viminacium* в м. Светиња (№ 1) (Поповић, 1988, 21-27, 34-35) и за присъствието на германски (гепидски ?) анклав сред населението на *Градина*-та край с. Граб (№ 7) (Milinković, 2002, 80-84, 119-122). За осезателното присъствие на "варвари" още към края на IV – първата половина на V в. в граничните провинции на двата диоцеза виж: Ivanišević, 1999; Вагалински, 2002.

[48] Въпросните сгради не са отбелязани на представения тук план (обр. 19).

ме и сред домакинствата в *Germania* (№ 44), в укрепеното селище край с. Големо село (№ 43) или в *Градището* край с. Лозарево (№ 107) например. В *Iatrus* подобни различия са установени и за последния ранновизантийски период тук ("D") от средата и втората половина на VI в. – между по-големите "каменни" сгради "XXI" и "XLV", от една страна, и домакинските постройки, които са "изключително от лек дървен материал, тръстика, слама и глина", от друга страна (Митова-Джонова, 1968, 22-23; Döhle, 1991a, 40, 53; Bülow, 1991c; Bülow, 1995c, 62-66; Вагалински et al., 1995, 112; виж тук обр. 7 и 64)[49]. Различия между синхронни домакинства от края на V-VI в. са констатирани и в други укрепени селища. В *Града* край с. Батошево (№ 51) например постройките, намиращи се непосредствено на север от църквата, са "със значително по-големи размери... и са с по две помещения" за разлика от останалите разкрити домакинства (Милчев, Койчева, 1978b, 60; Милчев, 1986, 93; виж тук обр. 30). С по-големите си размери се отличава и т. нар. къща на Нестор в югозападния сектор на *Големановото кале* край с. Садовец (№ 24) (Uenze, 1992, 116-118; Werner, 1992, 403; виж тук обр. 27 и обр. 74).

Нормално е по-значителни и отличаващи се домакинства да има, ако не във всички, то поне в повечето укрепени селища. Техни собственици са лица и семейства с по-добро материално положение, а самото им наличие е доказателство за известна имуществена диференциация сред населението на съответните селища. Археологическите данни обаче не доказват съществено социално разслоение сред това население. Промените, на които се спрях по-горе, засягат и по-значителните домакинства. Споменатите постройки в *Града* край с. Батошево (№ 51) (обр. 30) и т. нар. къща на Нестор в *Големановото кале* (№ 24) (обр. 27 и обр. 74) имат същия сравнително слаб градеж като останалите домакинства в тези две селища от VI в., а "каменните" сгради от периода "D" в *Iatrus* (№ 55) (обр. 7 и обр. 64), макар и различни по градеж от синхронните им домакинства, не могат да се сравнят с по-ранните жилищно-стопански комплекси тук (обр. 6 и обр. 66).

Сходните домакински субструктури не могат да са аргумент за унифицирането на юридическото положение на съответното население. Сходството в обективните характеристики на домакинствата на различни укрепени селища обаче е показател за унификацията в реалното материално положение на тяхното население.

I.4. Заключение

Развитито на укрепените селища в *Thracia* и *Dacia* достига апогея си – както по отношение на количеството селищни единици, така и в аспекта на структуроформиращите процеси и тенденции – към средата на VI в. Съществената промяна в политическата обстановка на Балканите след средата на VI в. обаче се оказва фактор с пагубно въздействие за местната селищна система, включително и за разглежданата селищна форма.

Укрепени неградски селища от V-VI в. са добре известни и от балканските територии, които не са непринадлежали към *Thracia* и *Dacia* (за днешна Хърватска и днешна Босна и Херцеговина виж напр.: Suić, 1976, 235-238; Gunjača, 1986; Basler, 1993, 30-40; Chevalier, 1995, 32-33; за централните и южните части на днешна Албания и днешна Македония, и за централната северна и северозападна част

[49] Както вече посочих в I.2., сграда "XXI" се предполага като работилница с неуточнени функции. Производствените функции на сградата обаче не изключват възможността тя да е и жилище за съответния занаятчия.

на днешна Гърция виж напр.: Mikulčić, 1986, 115-120; Чаусидис, 1992; Лилчиќ, Марковска, 1992; Anamali, 1993, 457-459; Dunn, 2002; Bowden, 2003, 172-190). Такива има и в останалите имперски територии (виж напр.: Claude, 1969, 219-225; Курбатов, 1971, 41-42; Liebeschuetz, 1996, 33-34), включително в отвоюваните през VI в. територии в Италия (виж напр. Ravegnani, 1983, 7-26, 47-70)[50] и в Северна Африка (виж напр. Pringle, 1981, 89-94, 139-166)[51]. Т. нар. град Arif в централна Ликия например – най-добре познатият днес нов ранновизантийски център на Мала Азия (Harrison, Lawson, 1979; Harrison, 2001, 38-47), който притежава няколко църкви, административно-резиденциален комплекс, обществена баня и солидни жилищни сгради (виж обр. 96), е всъщност представител на разглежданата тук селищна форма[52]. Налагането на тази селищна форма и разпространението на този вид крепости е едно от отличителните явления на епохата изобщо. Именно в *Thracia* и *Dacia* обаче броят на неградските укрепени селища е най-голям и причина за това са геополитическите реалности през РВЕ.

[50] В цитираното съчинение на G. Ravegnani укрепените селища са обосновани предимно на базата на писмените извори.

[51] С някои изключения, проучванията в защитените площи на северноафриканските ранновизантийски крепости са твърде ограничени. Поради това в цитираното съчинение на D. Pringle укрепените селища, макар и обосновани, не са обособени ясно и се разглеждат заедно с останалите крепости, т.е. предимно с оглед на фортификационните им съоръжения.

[52] Защитената площ на въпросния "град Arif" – 2,5 ha (Harrison, Lawson, 1979, 13; Harrison, 2001, 39), е съизмерима (в някои случаи и по-малка) с площите на повечето представени полуградски селища на *Thracia* и *Dacia*. С изключение донякъде на банята, останалите обществени звена на малоазийския център са присъщи и за полуградските балкански селища. Те обикновено също са с повече от една култова сграда. Известното "превъзходство" на "Arif" в представителността на обществената и частната архитектура се дължи може би не толкова на различните традиции, колкото на разликите в условията за развитие на Балканите и Мала Азия през РВЕ.

Глава II

ВОЕННИТЕ КРЕПОСТИ

II.1. Известните военни крепости

В *Thracia* и *Dacia* процесът на трансформация на почти всички римски и късноримски войскови крепости – например на упоменатите по-горе *Castrum Novae* (№ 2), *Taliata* (№ 6), *Transdrobeta/Pontes* (№ 12), *Almus* (№ 20), *Germania* (№ 44), *Iatrus* (№ 55), *Candidiana* (№ 69), *Dinogetia* (№ 79) или на други като *Campsa* (№ 5) (Кондић, 1984b, 248-249; Tomović, 1996, 80), *Drobeta* (№ 11) (Zahariade, 1997, 167) и т. н. – в укрепени селищни центрове приключва окончателно в първата половина на V в. Има и такива, които са изоставени по това време – например квадрибургът в гр. Кула (№ 16)[53].

Едно от малкото изключения е крепостта от II-III в. при с. Минерални бани, Хасковско (№ 99), която запазва военния си характер и през VI в. По това време сред ограничения брой постройки в ограничената й площ (не повече от 0,15 ha)[54] доминират две големи, правоъгълни в план сгради със солиден градеж, интерпретирани като казарми (Аладжов, 1969, 249-252; Аладжов, 1975, 129-130; Aladžov, 1987, 75-76; виж тук обр. 78).

За изследваната крепост на *Montana* (№ 19), чиято площ е около 1 ha и чийто начален етап е в III в., също би могло да се допусне, че запазва поне някои от военните си компоненти – казарми, щабна сграда (*principia*), резиденция на командира (*praetorium*), складове – и през VI в. (Александров, 1987, 58-72, 76-79; за принципията виж Александров, 1985, 136; виж тук обр. 79). Отсъствието на подробна информация за начина на функциониране на установените военни сгради след IV в., както и на точни данни за контекста на датиращите находки от V-VI в. (Александров, 1985, 136; Александров, 1987, 64-72), обаче поставя под

---

[53] Според публикациите, последният регистриран период на обитаването на квадрибурга в гр. Кула (№ 16) се отнася към първата половина на V в. (след 408 г.) и е свързан с нови обитатели и техните сравнително примитивни жилища. В случая интерес представлява оригиналното военно устройство на квадрибурга, което добива окончателен вид към средата на IV в. и се запазва до началото на V в., включително. Ограничената вътрешна площ на крепостта (34 x 34 м) е симетрично планирана и застроена без наличието на големи свободни пространства. Казармите са били над портиците покрай западната и източната куртина. Централната му част е заета от солидна сграда с горен етаж и вътрешен двор. В нея са се помещавали щабът (*principia*) и жилището на командира (*praetorium*) на военната част. В двора й има кладенец. Друг кладенец е разкрит в югоизточната кула на крепостта. Той е обслужвал функционалата тук железарска работилница. Част от помещенията на централната сграда, както и приземните пространства на портиците покрай куртините са използвани като складове (Atanasova, 1974; Atanasova, 1987; Атанасова и др., 2005, 27-43, 52-74, 190, 240-241; виж тук обр. 77). Още една железарска работилница е локализирана на около 80 м северно от крепостта (Атанасова и др., 2005, 190).

[54] Посочената в публикациите цифра за площта на тази крепост – 0,5 ha (виж напр. Aladžov, 1987, 75) е твърде преувеличена предвид обнародвания план и приложения към него мащаб (виж тук обр. 78).

въпрос това предположение[55].

Наличие на значителен военен гарнизон през РВЕ внушава т. нар. реставриран план на иначе късноримската източна крепост на *Troesmis* (№ 80), чиято площ възлиза на около 1,7 ha. Този план, съставен още през 60-те години на XIX век (Tocilescu, 1902, 73, 75; …Vulpe, Barnea, 1968, 480, 517, fig. 23, 24; Scorpan, 1980, 32, 153, pl. VIII), обаче не отразява реално разкрити останки и е един от примерите за своеволни спекулации в археологията.

Засега няма сигурни археологически данни за същинска военна крепост, изградена през V в., до управлението на Анастасий I. Писмените извори свидетелстват например, че преградната стена на Тракийския Херсонес в провинция *Europa*, т.е. на Галиполския полуостров, функционира през целия V в. (виж напр.: Croke, 1982, 61-62; Greatrex, 1995, 125; и цит. там извори). Дължината на тази стена е не по-малко от 10 км, което предполага подсигуряването ѝ с някакъв постоянен гарнизон. Археологическото изследване на нейните останки обаче е все още в начална фаза (виж Crow, 1995, 124, и цит. там публикация).

С военни функции вероятно са поне част от крепостите по т. нар. Източно-балканска преградна линия между провинциите *Moesia inferior* и *Haemimontus*, чиято дължина надхвърля 40 км – от черноморския бряг до р. Елешница (Škorpil, 1930, 204-223; виж тук обр. 4), и чийто начален етап на изграждане и използване е някъде в границите на IV-V в. Едва ли може да има съмнения във военния характер например на крепостта при с. Голица, Варненско (№ 75), която е със съвсем правилен осмоъгълен план, с площ от около 1 ha и със симетрично разположени съоръжения спрямо трасето на прегадната стена и спрямо пътя, перпендикулярен на това трасе (обр. 82). Въпросната крепост се отъждествявана с т. нар. Хемски порти (Πυλαι του Αιμου) (Škorpil, 1930, 218-222). Поради отсъствието на същински археологически проучвания обаче устройството и хронологията на тази и на останалите крепости по Източно-балканската преградна линия засега не могат да се прецизират[56].

С неуточнена дата в "ранновизантийската епоха" е например и частично изследваната крепост в м. Хайдут Върбан край гр. Котел (№ 65) – квадрубург с площ от 0,17 ha. В нея "доминират руините само на една постройка с размери 26 х 15 м" – вероятно казарма. Тази крепост е във връзка със солидна преградна стена с дължина около 1400 м, затваряща Котленския проход в най-високата му част (Лисицов, Марков, 1981; Лисицов, 1982, 60-61).

С обща "ранновизантийска" датировка е и *Калето* при с. Ръждавица, Кюстендилско (№ 40), чиято площ (около 0,15 ha) е изследвана чрез разкопки. Крепостта е върху скалисто възвишение над р. Струма, като стени има само откъм достъпните страни на последното – от северозапад и юг (обр. 84). В защитената

---

[55] Спорни са и интерпретациите на някои от изследваните постройки и съоръжения. Например "вътрешната кула" в североизточния ъгъл на крепостта (Александров, 1987, 65) е просто казарма, а опряното до нея от югозапад "казармено помещение" (Александров, 1987, 65-66) е всъщност склад за зърнени храни (*horreum*). (Динчев, 2005, 284-285, 294). Виж тук обр. 79.

[56] Начален пункт при черноморския бряг на Източно-балканската преградна линия е голямата крепост под днешния гр. Обзор, която може да се определи за един от новите центрове от градски тип на диоцеза *Thracia* (виж Динчев, 2001, 228, и цит. там изследвания). Формата на кулите при някои от крепостите по преградната линия –например на тази под гр. Обзор и на споменатата в текста крепост при с. Голица (Škorpil, 1930, 205-206, 219, 221; виж тук обр. 82), насочва към датировка преди края на V в. Към подобна датировка насочват и сведения от местни информатори за случайно открита колективна находка на медни монети с малък номинал в крепостта при с. Голица (през м. май, 2000 г., заедно със С. Торбатов посетихме тази крепост).

площ са разкрити две еднопространствени сгради със сравнително значителни размери и градеж на хоросан. Приземният етаж на едната е използван за склад. В приземния етаж на другата е съоръжено водохранилище (Димитрова, 1981, 20-21, 24-25). Обитаеми са били горните им етажи. Очевидно тази малка крепост е имала ограничен гарнизон с охранителни и полицейски функции.

Може би със значителен военен гарнизон и може би с начална дата в границите на V в. е *Кюстендилският хисарлък* (№ 41), който отстои на около 300 м южно от градската крепост на *Pautalia* (обр. 80). Защитената му площ възлиза на 2,17 ha[57]. При епизодичните проучвания тук, наред с големите и правилно подредени покрай южната крепостна стена сгради – предполагаеми казарми, са установени още баня, християнска базилика, водохранилище, свързано с външен водопровод, и други постройки и съоръжения (Иванов, 1920, 89-117; Гочева, 1970; Станилов и др., 1991; Слокоска и др., 2002, 256; виж тук обр. 81).

Няма спор, че повечето новоизградени през VI в. крепости в дунавските участъци на провинция *Moesia superior* и провинция *Dacia ripensis* – в зоната на Железни врата (обр. 2), включително споменатите по-горе крепости в м. Босман (*Ad Scorfulas* ?) (№ 3) (обр. 39) и в м. Хайдучка воденица (№ 10) (обр. 40), са следствие от инициатива на имперската администрация. Отсъствието на казарми и наличието на останки от паянтови постройки в тях обаче са аргументи срещу идентификацията им като гарнизони на редовни военни части. Това се отнася и за споменатата крайдунавска ранновизантийска крепост при с. Нова Черна (*Cynton* ?) (№ 68), в участъка на провинция *Moesia inferior*.

Напоследък "типични военни функции" и строителство по времето на Юстиниан I се приписват на крепостите при с. Овидиу – т. нар. крепост Ovidiu II (№ 83), при нос Шабла (*Carea* ?) (№ 85) и на още няколко крепости по черноморското крайбрежие на провинция *Scythia* (Торбатов, 2002а, 186-187; 212-213; 223, 242, 260, 429-430, 448-451). Резултатите от ограничените проучвания в първите две (виж Торбатов, 2002а, 184-186, 206-215, и цит. там публикации; виж и по-горе в I.2. бел. 31) обаче не доказват със сигурност наличие на военни гарнизони, а изследването на останалите все още не е започнало.

Няма основания за съмнение в чисто военния характер на малките крепости по протежение на Дългата стена в провинция *Europa*, издигната при управлението на Анастасий I (обр. 5) – например на крепостите при Bedesten Tepe (№ 113), Karaman Dere (№ 114) и на т. нар. Büyük Bedesten (№ 115) и Küçük Bedesten (№ 116) (виж: Crow, 1995, 111, 115-118; Napoli, 1997, 383-386; Crow, Ricci, 1997, 238, 244, 250-252; и цит. там пуликации). Т. нар. Küçük Bedesten е с правоъгълен план и размери 64 (север-юг) x 32 м. Западната стена на крепостта, която е усилена с две големи правоъгълни кули, се явява част от Дългата преградна стена. Две по-малки правоъгълни кули са съоръжени при източните ъгли на крепостта. Двата входа – външен (западен) и вътрешен (източен), са в линия по напречната й ос (Crow,

---

[57] Мненията за началната дата на *Кюстендилския хисарлък* варират в границите на IV-VI в. (Иванов, 1920, 116-117; Бобчев, 1961, 115; Гочева, 1970, 252; Hoddinott, 1975, 286; Слокоска, 1989, 34; Бояджиев, 2000, 130; Слокоска и др., 2002, 256). В подкрепа на по-късна начална дата – след IV в., са триъгълните кули в югозападния сектор (виж тук обр. 81), които са без прецедент в късноримското фортификационно строителство на Балканите, и фактът, че в стратиграфски коректно съобщение за пласта "от първоначалния период на… крепостта", същият се датира с монета на Анастасий I (Гочева, 1970, 248). В съобщението за последните проучвания се споменава за постройки от "четири строителни периода в крепостта от началото на IV до втората половина на VI в." (Станилов и др., 1991, 179). Въпросът в случая е дали по-ранните от тези постройки не предхождат изграждането на крепостта.

Ricci, 1997, 250-251; виж тук обр. 83). Вътрешно устройство обаче както на тази, така и на останалите изредени крепости засега е неизвестно поради отсъствието на проучвания в защитените им площи.

С начална дата към края на V – началото на VI в. е крепостта върху голямата селищна могила при с. Дядово, Новозагорско (№ 103). В план тази крепост е близка до правоъгълник. Площта й е около 0,6 ha. Има четири ъглови кули с издаден остър ръб и петоъгълни външни очертания[58]. Има и две еднораменни стълбища. Портата – по средата на източната крепостна стена, е с пропугнакулум и правоъгълна надвратна кула. В защитената площ, която е изследвана почти изцяло, е констатиран сравнително тънък културен пласт от РВЕ. Освен останките от една голяма и солидна казарма, от едно зле съхранено водохранилище и една тухлена подова настилка с неясно предназначение (обр. 85), други синхронни останки тук не са установени (Катинчаров, Николов, 1978, 38; Катинчаров и др., 1984, 93; Катинчаров и др., 1985, 67; Borisov, 1989, 17-37). При тези данни може да се заключи, че крепостта е имала постоянен, но ограничен военен гарнизон и че е била предвидена още за убежище на околното население и/или за временна база на по-значителни военни части по време на поход.

Сходна би следвало да е хронологията и интерпретацията на *Града* върху Мадарското плато (№ 72) (обр. 86). В план тази крепост е с неправилна, близка до триъгълник форма. Площта й възлиза на 0,37 ha. На запад и югозапад е ограничена от скалния венец на платото, поради което тук няма необходимост от куртина. Портата, фланкирана от две петоъгълни кули, е по средата на северната куртина. Непосредствено до портата има голяма и солидно градена казарма с правоъгълен план. По-малка караулна постройка има до една от потерните в източната куртина. При проучванията през 20-те години на XX в. в защитената площ са установени само две-три еднокамерни жилищни сгради, чиито останки са с градеж от камък и кал (обр. 87). Стълбище, всечено в скалистия склон, свързва крепостта с т. нар. Голяма пещера в подножието на платото, в която има естествен извор (Велков, 1934, 123-137). Пещерата е защитена с преградна стена (Škorpil, 1932, 116). В близост до пещерата са регистрирани останки от синхронно неукрепено селище (Дремсизова, Антонова, 1964; Антонова, 1992, 43; Балабанов, 1992, 133; виж тук обр. 86). Изглежда след изоставянето на голямата укрепена вила при с. Мадара (виж по-нататък III.3.), населението от околността се е концентрирало в подножието на платото и при опасност е търсело защита в новоизградената крепост с ограничен военен гарнизон върху платото.

С малък охранителен гарнизон или с ограничен брой военнизирано население е и *Градището* край гр. Девин (№ 111), чието възникване се отнася към края на V – началото на VI в. Планът на крепостта е съобразен с конфигурацията на скалистото възвишение, върху което се намира. Площта й е около 0,8 ha. Крепостните стени са с градеж на хоросан. Портата вероятно е от север. Не е сигурно наличието на кули. В конструктивна връзка с източната куртина е една малка еднокорабна църква с идентичен градеж. В защитената площ са установени само няколко еднокамерни постройки с по-слаб градеж, без хоросан, и с дома-

[58] Изказаното в един от по-ранните отчети мнение, че "че кулите първоначално са били правоъгълни, а по-късно са били преустроени в петоъгълни" (Катинчаров и др., 1984, 93), впоследстдие е коригирано. Ъгловите кули по начало са с петъогълна в план форма и с напречни вътрешни стени (Катинчаров и др., 1985, 67; виж тук обр. 85). Устна информация в този смисъл получих и от проучвателя д-р Б. Борисов, за което му благодаря. Допълнителното конструктивно осигуряване на петоъгълните кули с вътрешни напречни стени вероятно е поради несъвсем устойчивия терен на селищната могила.

кински инвентар (Ваклинова, 1976, 115-116; Дамянов, 1986, 148; Дамянов, 1987, 215). *Девинското градище* е във вътрешността на Родопите – единствената област в диоцеза *Thracia*, където и през VI в. доминират неукрепените селища (Динчев, 2002b, 159-160, 162). Солидният градеж на крепостта и наличието на църква са аргументи срещу изцяло убежищната му интерпретация.

Към или след края на V в. вероятно е изградено и *Сайганското кале* (или още *Хърсул град*) при с. Кипилово, Котленско (№ 63) – една от безспорните ранновизантийски военни крепости на диоцеза *Thracia*, свързана със защитата на проходите в Източна Стара планина, в района на днешния гр. Сливен. Тя е върху планинско възвишение и е с неправилен план поради съобразяването с условията на терена. Площта й възлиза на около 0,8 ha. Куртините й са усилени на места с контрафорси. Три правоъгълни и две триъгълни кули с различни размери, както и една петоъгълна кула допълват фортификацията. Главната порта е от запад. В защитената площ личат останки от малък брой постройки и съоръжения, някои от които са изследвани. В близост до портата има голяма казарма. Обитаеми са били и горните етажи на големите правоъгълни кули. В централната част на защитената площ се намира малка християнска базилика. Едно голямо водохранилище е всечено в скалистия терен в източната част на защитената площ. Второ, по-малко водохранилище е регистрирано в близост до правоъгълната кула в централния сектор на северната крепостна стена (Škorpil, 1930, 200-203; Цончев, 1948, 141-147; Лисицов, 1974; Лисицов, 1977; Митова-Джонова, 1979, 103-104; Джонова, Радева, 1980, 114-115; Джонова, Радева, 1981, 73-74; виж тук обр. 88).

Последната военна крепост, на която ще се спра, е в м. Маркова механа в прохода Траянови врата (*Succi*). През този проход минава пътя *Singidunum – Serdica – Philippopolis – Constantinopolis* и именно тук е границата (*confinium Succi*) между провинциите *Dacia mediterranea* и *Thracia*, респективно – между диоцезите *Dacia* и *Thracia*, и префектурите *Illyricum* и *Orient*. В най-високата му част през XVIII и XIX в. са регистрирани останки от различни фортификационни съоръжения, включително от преградна стена. Видими останки на терена тук днес вече няма. С ограничен сондаж обаче е разкрит участък от преградната стена, която се отнася към края на V-VI в. (Митова-Джонова, 1994, 78-81, и цит. там по-ранни изследвания). Крепостта в м. Маркова механа (*Stenes* ?) (№ 45) е на около 600 м западно от билото на прохода. Разположена е върху скалист терен, обграден от речни долини. Планът й е с форма на правоъгълник, един от ъглите на който е скосен. Площта й, без тази на кулите, възлиза на 0,18 ha. Градежът й в суперструкция е в *opus mixtum*, с 5-редов тухлен пояс. Дебелината на куртините е 2,10-2,20 м. Поради денивелацията на терена при североизточния ъгъл има масивен двустъпален фундамент, а по западната куртина са съоръжени контрафорси. Главната порта е от север. Фланкирана е от две петоъгълни кули, издаващи се на 11 м пред куртината. Една мощна триъгълна кула се издава и пред южната куртина. За всяка кула има външно зидано стълбище. В близост до северния край на източната куртина и вън от нея е разкрит участък от зидан тунел, който води към водоизточник в подножието на съответния склон. Единствените строителни останки в защитената площ са от една околовръстна аркада, дублираща конфигурацията на куртините. Ширината на портиците е по 4,5 м. Стилобатите са с груб, но солиден градеж. Пилоните са зидани изцяло от тухли. Повечето от тях са с правоъгълна в сечение форма и размери – по 1,10/1,50 x 1,00/1,20 м. Приземните галерии са използвани със стопанска цел. В тях са открити много вкопани долии и други материали. Казармените помещения са заемали етажа

над приземните галерии. В по-късен момент аркадата е преизградена изцяло, като конструкцията й е усилена с пиластри по вътрешните лица на куртините. След ремонта не настъпват промени във функциите на приземните галерии и помещенията от горния етаж. При проучванията са открити значителен брой монети, включително златни. Най-ранните са на Анастасий I, а най-късните – на Тиберий II Константин (Митова-Джонова, 1994, 87-93; виж тук обр. 89). Мисля, че определянето на тази крепост като шедьовър на ранновизантийското фортификационно строителство съвсем не е пресилено.

II.2. Обобщение

Представеният преглед показва, че военните крепости в *Thracia* и *Dacia* през V-VI в. са преди всичко малки крепости – с площ под 1 ha. Изключение е *Кюстендилският хисарлък* (№ 41) (обр. 81). Тази крепост обаче отстои само на няколкостотин метра от градската крепост на *Pautalia* (обр. 80) и поради това би следвало да се разглежда като част, макар и обособена, от градската структура (Динчев, 2001, 227, 238, бел. 14).

Фортификационните съоръжения на обособените военни гарнизони са градени с хоросан и притежават необходимата дебелина, височина и форма (за кулите) за ефикасна защита. Водоснабдяването на тези крепости задължително е осигурено по един или друг начин – най-често чрез щерни, пълнени с атмосферни води и/или чрез съдове, бъчви и т. н. Наличието в тях на обикновени домакинства, т.е. на еднофамилни жилищни постройки е рядко явление. Не може да не прави впечатление и фактът, че християнската култова архитектура или отсъства, или е представена с твърде скромни сгради. В защитените площи доминират солидните казармени постройки, ситуирани до портите или при други важни пунктове на съответните крепости. Устройството на казармите във военните крепости от РВЕ не се отличава много от това на казармите в синхронните селищни центрове – с приземни етажи, използвани за стопански цели или за конюшни, и с обитаеми горни етажи. Като местоположение и устройство казармите на представените по-горе военните крепости се отличават съществено от т. нар. бараки във военните лагери от I-III в. (за последните виж напр. Davison, 1996, 162-180). Само казармите в *Кюстендилския хисарлък* (№ 41) с отстоянието си от близката крепостната куртина и, може би, с едноетажната си конструкция – предвид значителните им размери, са донякъде изключение в това отношение. Архитектурното оформление на жилищно-стопанския блок на гарнизона на крепостта в прохода Траянови врата (*Stenes* ?) (№ 45) чрез околовръстна аркада има прецеденти в местното късноримско военно строителство – например в *Drobeta* (№ 11) (виж напр. Zahariade, 1997, 168, 175), в квадрибурга в гр. Кула (*Castra Martis* ?) (№ 16) (виж по-горе в II.1. бел. 53; виж обр. 77), в *Sucidava* (№ 22) (Tudor, 1965, 80, 84-85).

Характерна особеност на почти всички военни крепости от V-VI в. в *Thracia* и *Dacia* е, че в тях преобладават незастроените терени. При крепостите с площ около и под 0,2 ha това се дължи на тактически съображения – за улесняване на движението на войниците и за намаляване на опасността от пожари по време на обсада. За крепости със сходни като количество гарнизони, но с по-значителни площи, могат да се допуснат някакви стратегически съображения – използването им като временни бази за войскови части, стациониращи другаде, както и убежищни функции – за приютяване на население от околността в случай на опасност.

В момента трудно може да се прецени до каква степен военните крепости с преобладаващо незастроени терени са специфично местно явление, тъй като

съответните проучвания за останалите територии на ранновизантийската империя са все още твърде ограничени. Извънбалканска крепост с преобладаващо незастроен терен е например малкият квадрибург при Upper Zohar в днешен Израел, чиято поява е в V в. (Kennedy, 2000, 210-211; виж тук обр. 97). С подобна характеристика изглежда също са и някои квадрибурги, приписвани на строителната дейност на Юстиниан I по източния бряг на Черно море, в границите на днешна Грузия (Леквинадзе, 1973, 171-173, 178).

Сред информацията за представените по-горе крепости на *Thracia* и *Dacia* само непълните данни за *Кюстендилския хисарлък* (№ 41) предполагат едно поплътно планомерно застрояване. Наред с по-голямата площ (2,17 ha), непосредствената близост до голям градски център (*Pautalia*) и "вътрешното" разположение на казармите, сред особеностите на тази крепост са още наличието на по-голяма християнска базилика, на обществена баня, на външен водопровод. С добре планирани и застроени площи, без наличие на големи свободни пространства, са някои ранновизантийски военни крепости, изследвани в Северна Африка – например квадрибургът *Limisa* (0,09 ha), изграден в края на VI в. (Pringle, 1981, 43, 85, 127, 137, 144, 148, …, 212-214, 565; виж тук обр. 98), и, разбира се, известната крепост на *Thamugadi* (0,75 ha), издигната през 539 г. (Lassus, 1975; Pringle, 1981, 81, 85-88, 126, 135, …, 232-236, 546-547; виж тук обр. 99).

Представеният преглед показва още, че сигурно установените крепости с чисто военни функции от V-VI в. в *Thracia* и *Dacia* са малко на брой. Обяснението на тази констатация предполага комплексен анализ на политическото развитие и на военната и селищната организация на двата диоцеза през РВЕ.

II.3. Военната доктрина на Империята в защитата на Балканите през ранновизантийската епоха

Доскоро в историографията доминираше тезата, че в защитата на долнодунавската граница през V-VI в. не настъпват съществени промени в сравнение с началото на Домината и че стационираните тук към края на III-IV в. военни части продължават да охраняват съответните гранични участъци до края на VI в. В съгласие с тази теза многобройните крепости от РВЕ (*castella* и φρούρια, според изворите, или *градища* и *калета*, според актуалната им номенклатура) на юг от Дунав се дефинираха преди всичко като военни крепости, съставляващи допълнителни укрепени "линии" или "мрежи" във вътрешността на полуострова. Като аргументи се изтъкваха доктринални съображения, но всъщност се визираше модела на военната организация от предходните векове, налаган механично и за разглеждания период (повече за историографията виж при Dintchev, 1998, 95-96, вкл. цит. там публикации).

Известно е, че още с началото на военните реформи на Константин Велики се утвърждава практиката по-класните, по-боеспособните части да се включват в състава на т. нар. *comitatenses*, т. е. на мобилните вътрешни войски (виж напр. Southern, Dixon, 1996, 17-38, 57, 179). Все пак до 378 г. и т. нар. гранични войски (*limitanei* или *ripenses*) са редовни военни части (виж напр. Глушанин, 1986), макар и с ограничен периметър на действие. Като такива те са отбелязани и в известните "Списъци на служебните рангове" (*Notitia Dignitatum*). Изготвянето на познатата днес редакция на *Notitia Dignitatum* се отнася към края на IV – началото на V в., но данните в тях за долнодунавската граница отразяват състоянието на местната военна организация главно за периода преди 378 г. (Scorpan, 1980, 4; Aricescu, 1980, 56; Sarnowski, 1985, 115-119, 126-127; Bülow, 1987, 223, not. 37; Zahariade, 1988,

21-27, …181-185, 187-192). В по-късните писмени извори няма конкретни данни за редовни военни части, дислоцирани по дунавския бряг. Няма такива данни и в малобройните местни епиграфски паметници от V-VI в. Например най-късните, открити неотдавна, епиграфски паметници с военна информация от големия център *Novae* в провинция *Moesia inferior*, където в продължение на столетия лагерува I Италийски легион, са две бази за статуи от 430 г. и 432 г. с посвещения от военни снабдители (*primipilari*) от източните области на Империята (Sarnowski, 1999, 61-63). Обект на посвещенията изглежда е висш военен магистрат на префектура *Orient*, който не е резидирал в *Novae*. В посвещенията не се споменава местната военна част. Определен интерес предизвиква и известният надпис от VI в., засвидетелстващ участието на *milites lanciarii iuniores* във възстановяването на *Ulmetum* (№ 82). Въпросните *milites* са елитна военна част, но те са изпратени в *Ulmetum* с определена задача и не принадлежат към местен гарнизон (Popescu, 1976, 224-226, not. 211). Само по себе си изпращането им е показателен факт, тъй като предполага отсъствието, или поне недостатъчното наличие, на местни редовни военни части.

Отсъствието на конкретна информация за гранични военни части в писмените извори и в епиграфските паметници от V-VI в. се съгласува хронологически с археологическите данни за трансформациите в укрепените центрове – лагери на т. нар. *limitane*i. Не правят изключение и археологическите данни за най-значителните сред тези центрове, невлизащи в предмета на това изследване – например за легионните лагери *Novae* и *Durostorum* (*Moesia inferior*), които още в началото на IV в. са в процес на преобразуване в градски структури (виж Динчев, 2001, 227, 229, и цит. там публикации).

При стълкновенията с готите и хуните в последната четвърт на IV и първата половина на V в. вероятно много от граничните гарнизони по Долния Дунав понасят съществени загуби. Пресилено обаче е да се твърди, че отпадането на т. нар. *limitane*i от редовната армия се дължи само на физически загуби. По-коректният извод е, че тези събития наред с други фактори – допускането на войнишките семейства в гарнизоните, непосредственото ангажиране на войниците със земеделско производство и т. н. – съдействат за превръщането на лимитанеите от редовни военни части във военнизирано население. Друг е въпросът, че през PBE наследниците на лимитанеите от *Notitia Dignitatum* не са единственото военнизирано население в Подунавието.

В ранновизантийските извори има много сведения за заселване на различни "варвари" в пределите на *Thracia* и *Dacia*, и особено в граничните им провинции (виж напр.: Velkov, 1977, 263-266; Velkov, 1985b; и цит. там извори). В изворите невинаги е посочен статутът на "варварите", но обстоятелствата и политическата конюнктура на заселването им – нерядко с принудително, *post factum* съгласие от страна на имперската администрация, показват, че те са предимно *foederati*, т. е. съюзници на Империята (виж напр.: Tapkova-Zaimova, Vojnov, 1961; Тъпкова-Заимова, 1966, 89-109). В хода на V-VI в. ролята на федератите в защитата на граничните балкански провинции нараства прогресивно. Показателни например за тяхната мощ са мащаба и продължителността на избухналия в 513 г. бунт на Виталиан – федератски предводител (*comes*) в *Scythia* и *Moesia inferior* (виж напр. Бешевлиев, 1980). Подобна е ролята на федератите и в останалите гранични области на Империята. През VI в. те дори са включени в редовната армия (виж напр. Southern, Dixon, 1996, 50-52, 64-65, 72-73). Прагматичната цел на този "жест" е по-тясното обвързване на федератите с имперската политика. Той обаче едва ли

е вкарал федератските военни единици в казармите. За да изпълнят поверените им функции и за да гарантират в по-голяма степен собствената си безопасност, федератите изграждат свои укрепени селища или се въдворяват в съществуващи вече укрепени обекти. Понякога за тях се строят нови крепости по инициатива на имперската администрация. Независимо от начина на устройване, те живеят със семействата си в етнически компактни групи и съблюдават, поне отчасти, собствените си традиции на обществена и военна организация. В противен случай те биха се сляли с местното население и означаването, т.е. обособяването им като *foederati* ще е безсмислено. В редовните военни части по това време наистина има "варвари", но не на базата на групово, а на индивидуално участие с признаване и спазване на армейския ред и дисциплина.

Ясно е, че през РВЕ наличието на фортификационни съоръжения не предполага автоматично военна идентификация за съответния обект. Като аргумент за такава някои изследователи са склонни да приемат официалния характер на крепостното строителство (виж напр.: Aricescu, 1980, 96-102; Рашев, 1982, 10, 15; Dunn, 2002, 706-707). Това в случая означава строителство по инициатива и с ресурси на имперската администрация, и в съответствие с актуалните полиоркетични стандарти. Няма спор, че разграничаването на официалното от неофициалното (по инициатива и със средства на местното население, и… все пак с някакъв контрол от имперската администрация) крепостно строителство е важно и полезно за днешното изследване[59]. Сигурно установеният официален характер на строителството обаче също не предопределя автоматично идентификацията на съответната крепост като гарнизон на редовна военна част. В предходното изложение посочих някои крепости от VI в. по р. Дунав – в м. Босман (№ 3) (обр. 39) и в м. Хайдучка воденица (№ 10) (обр. 40) в зоната на Железни врата, и при с. Нова Черна (№ 68), които са примери за официално строителство, но в които не са лагерували редовни военни части. Друг пример е *Ulmetum* (№ 82), който император Юстиниан I възстановил "изцяло от основи" – според Прокопий (*Proc.*, *De aedif.*, IV, 7), с участието на военна част, изпратена от столицата – според споменатия по-горе надпис (Popescu, 1976, 224-226, not. 211), и който след възстановяването си не е функционирал като крепост с чисто военни функции – според разкритите в защитената му площ останки и находки (виж напр.: Scorpan 1980, 43-44; Suceveanu, Barnea, 1991, 202-204; и цит. там по-ранни публикации).

Разграничаването на военнизираното население от редовната армия, респективно – на укрепените селища на това население от военните крепости, е ключът за изясняването на промяната в имперската военна доктрина и организация на Балканите през V-VI в.[60] Постепенното превръщане на военнизираното население и неговите укрепени селища в основен фактор в защитата на граничните балкански провинции, респективно – намаляващото значение в това отношение на редовните военни части, е същността на промяната в имперската военна доктрина през V-VI в.

---

[59] По сходен начин се разграничават днес ранновизантийските крепости и в други области на Империята – например в Северна Африка (виж Pringle, 1981, 89-94).

[60] Не е точно твърдението, че през V-VI в. "военните крепости не са се различавали от укрепените селища... относно особеностите на своите крепостни стени или по своята вътрешна планировка" (Scorpan, 1980, 109). В случая не става въпрос за изчезване на различията, а за трансформирането на военните крепости в селищни структури.

Различията в юридическото положение и отношенията между *foederati* и *limitanei*, между по-рано и по-късно заселените *foederati*, между военнизираното население изобщо и това, което не е имало някакви изрични военни ангажименти в граничните балкански провинции през V-VI в., са все проблеми, които в момента трудно могат да бъдат решени. Данъчните облекчения за местното население, засвидетелствани в законодателните актове от VI в. – например законът на Анастасий I от 505 г. (*Cod. Iust.*, X, 27, 2), новелата на Юстин II от 565 г. (*Iust. Nov.*, CXLVIII), новелата на Тиберий II Константин от 575 г. (*Iust. Nov.*, CLXII) – и мерките за осигуряване на външно снабдяване, включително създаването на т. нар. *questura exertitus* в 535 г., от една страна, и многобройните, археологически установени и изложени по-горе примери за влошен стандарт на живота през VI в., от друга страна, обаче са признаци за унификация в социално-икономическото положение на различните групи население в граничните провинции. При тази тенденция е допустимо и известно размиване на различията относно техните конкретни военни задължения. От изворите, отразяващи политическата ситуация по Долния Дунав през РВЕ, може да се предположи и един процес на постепенна дезинтеграция на местното изобщо население по отношение на имперската администрация. Този процес не е присъщ само за този регион, но развитието му тук е твърде напреднало. Местното население става непричастно дори към военните мероприятия на централната власт, пряко свързани със защитата на долнодунавската граница. Твърде показателен за това е разказът на Теофилакт Симоката относно разпрата между византийския военначалник Петър и жителите на *Asamus* (*Moesia inferior*) в края на VI в., при която разпра последните отстояли позицията си и не предоставили на императорския брат своето опълчение за кампанията му срещу славяните и аварите (*Theoph. Sim.*, *Hist.*,VII, 3; за коментар виж напр. и Hoddinott, 1975, 239-240).

Масовото разпространение на укрепените селища във вътрешните провинции на *Thracia* и *Dacia* (с изключение на някои изолирани планински райони като тези в провинция *Rhodopa* например) през РВЕ е поради същата причина, обусловила разпространението им и в граничните провинции – постоянната заплаха от нашествия. Вероятно част от укрепените селища във вътрешните провинции също са с военнизирани обитатели[61]. В писмените извори например има сведения за включване на населението във вътрешността на Балканите в разни местни милиции с охранителни функции (по въпроса виж напр. Curta, 2001, 205-208). Все пак ясно е, че процентът на военнизираното население тук е по-малък отколкото в граничните провинции. Превръщането на фортификацията в *conditio sine qua non* обаче оказва известно милитаризиращо влияние и върху селищата, чието население няма конкретни военни ангажименти към имперската администрация. За това допринасят и военните гарнизони в някои от тези селища. Фактът, че в сведенията си за *Thracia* и *Dacia*, включително за вътрешните им провинции, ранновизантийските автори не разграничават чисто военните крепости от укрепените селища, също е указание за милитаризирането на последните като цяло.

През V-VI в. количеството на редовните войски в *Thracia* и *Dacia* е по-малко в сравнение с предходните векове. Големите укрепени военни лагери

---

[61] Военнизиран статут и "невизантийски" произход се предполага например за погребаните в наскоро разкрития некропол от втората половина на VI в. при *Carassura* (№ 97) (Даскалов, 2005, 324-325).

от времето на Принципата и началото на Домината, включително тези във вътрешните провинции като *Germania* (№ 44) и *Cabyle* (№ 105), вече са трансформирани в селищни центрове с, евентуално, военни гарнизони. Известните крепости с чисто военни функции от РВЕ са сравнително малко на брой и малки като размери. Те са отдалечени от дунавската граница. Разположени са предимно по важни пътища и проходи. По-значителна концентрация на военни крепости има в Източна Стара планина (*Moesia inferior*/*Haemimontus*), през която минават най-кратките пътища от Долния Дунав към столицата *Constantinopolis*. В най-източния участък на Стара планина (*Haemus*) действително има отбранителна линия, планирана и градена по инициатива на имперската администрация (обр. 4). Втората подобна линия е т. нар. Дълга или Анастасиева стена в провинция *Europa*, на 60 км пред *Constantinopolis* (обр. 5). Добре са защитени също проходът *Succi* – най-важният пункт по вътрешната граница между двата диоцеза, и Галиполския полуостров. За няколко крепости с ограничени гарнизони и незастроени площи може се допусне, че са предназначени за маршеви бази на войскови части, стациониращи другаде, а може би и за убежища на околното население в случай на опасност.

Като изключение с размерите и структурата си се очертава *Кюстендилският хисарлък* (№ 41). Тази военна крепост обаче е в непосредствена близост до един от големите градове на диоцеза *Dacia* – *Pautalia* (обр. 80), и поради това нейният гарнизон може да се определи като част от градския гарнизон.

Причина за малкия брой военни крепости от V-VI в. е и обстоятелството, че най-значителните военни подразделения по това време не стационират в обособени гарнизони, а в най-значителните селищни центрове – в градовете. Предислокацията започва още със създаването на т. нар. *comitatenses* в началото на IV в., и се реализира напълно през РВЕ. Днес има немалко археологически свидетелства за този процес в *Thracia* и *Dacia*. Освен в *Хисарлъка* при *Pautalia*, големи казарми са установени например в очертанията на градските крепости на *Philippopolis* (столицата на провинция *Thracia*; Botušarova, Kesjakova, 1983, 267, 269; Матеев, 1993, 106), на *Diocletianopolis* (*Thracia*; Маджаров, 1993, 101-111), на *Zikideva* (*Moesia inferior*; Dintchev, 1997b, 62-63, 71), на *Abritus* (*Moesia inferior*; Иванов, Стоянов, 1985, 38-39, 42), на *Acrae* (*Scythia*; Джингов, 1990, 69-70). Впечатлява броят и видът на казармите в *Diocletianopolis*, който очевидно е един от най-значителните къснoримски и ранновизантийски военни центрове на Балканите. Казарми вероятно са и някои от големите правоъгълни сгради с трикорабно вътрешно разпределение, установени покрай южния сектор на западната крепостна стена на *Serdica* (столицата на *Dacia mediterranea*; Бобчев, 1989, 45, 49; Динчев, 2005, 279-280, 292). Част от изредените казарми датират от IV в., но са използвани и през V-VI в. или поне няма данни за изоставянето им преди края на VI в. Отсъствието засега на съответни археологически разкрития в други градове се компенсира от епиграфски паметници, свидетелстващи за редовни военни гарнизони в тях през V-VI в. Такива епиграфски свидетелства има например за големите черноморски центрове *Tomis* (столицата на *Scythia*) и *Odessos* (*Moesia inferior*; столицата на т. нар. *questura exertitus* от 535 г.) (виж: Velkov, 1977, 68-69; Zahariade, 1988, 95; и посочените там паметници).

Военната доктрина и съответната организация за защитата на Балканите през РВЕ имат специфика, но едва ли са съвсем уникални за Империята по това време. Със заселване в граничните райони на федерати (в случая маври – *gentiles*) и лимитанеи, и с концентриране на крепости в по-населените и по-богати вът-

решни райони, както и покрай главните пътища, е защитавана например Северна Африка след отвоюването ѝ в 533-534 г. (Pringle, 1981, 94-109) Дали тези крепости са преобладаващо селищни – както в *Thracia* и *Dacia*, или са предимно обособени гарнизони на редовни войски (*comitatenses*), ще се установи след напредването на проучванията в защитените им площи[62].

[62] Хипотезата, че северноафриканските ранновизантийски крепости с площ под 1,75 ha са само с военни гарнизони (Pringle, 1981, 119, 143, 145) не се основава на реални данни от тези крепости, а... на късноримския модел за дислоциране и стациониране на военните части. Засега сред северноафриканските ранновизантийски крепости, които в резултат на извършени археологически проучвания и на данни от писмени и епиграфски извори могат действително да се определят като военни (Pringle, 1981, 83-89), с най-значителна площ – 0,75 ha, е споменатата по-горе в текста (и показана тук на обр. 99) крепост на *Thamugadi*.

Глава III

III. ОСТАНАЛИТЕ КРЕПОСТИ

III.1. Укрепените убежища

Наред с убежищата, пристроени към крепостите на постоянно обитавани селища и наред с военните крепости, за които са допустими убежищни функции, в *Thracia* и *Dacia* през V-VI в. функционират и самостоятелни укрепени убежища. Те са резултат от инициатива на местното население. Техните каменни укрепления са градени без хоросан или, в редки случаи, с ограничена употреба на хоросан. Те са без допълнителни фортификационни съоръжения (кули, стълбища и т. н.) или с единични такива. Площта на изследваните убежища варира от 0,2-0,3 до 2-3 ha[63]. Културният им пласт е тънък. В тях или липсват строителни останки, или се установяват такива само от отделни постройки с нетраен градеж.

Част от тези обекти са всъщност по-стари, предримски крепости, изоставени през първите векове след Хр., но преизползвани с убежищна цел към и след края на IV в. Това е установено при археологическите проучвания например на *Малкото кале* край с. Равадиново, Бургаско, чиято площ възлиза на около 0,4 ha (№ 109) (Венедиков и др., 1976, 131-142, 155; Делев и др., 1982, 370, 374; Домарадски, 1984), и на още по-малката крепост край с. Столът, Севлиевско (№ 50) (Милчев, 1956, 520-524). Подобно е развитието и на вече споменавания *Чертиград* край с. Брусен (№ 27) (обр. 91), с тази разлика, че след убежищното му преизползване през IV-V в., през VI в. животът тук (на надморска височина от около 1300 м) отново става постоянен (Велков, Гочева, 1971; Velkov, Gočeva, 1972; Gočeva, 1988, 100, 106).

Приемник на предримско убежище е и планинската *Градина* от VI в. край с. Тутин, Новопазарско (№ 8) – върху възвишение, чиято надморска височина достига 1500 м. Тук обаче защитната стена на ранновизантийското убежище е нова и е изградена с ограничена употреба на хоросан (Иванишевић, 1988; виж тук обр. 90).

Известни са и временно обитавани укрепени убежища без предримски периоди в развитието си – например *Градът* край с. Иглика, Габровско (№ 52). Площта на това убежище надхвърля 2 ha. Дебелината на крепостните му стени е от 1,80 до 2,20 м. Предполага се наличие общо на една или две правоъгълни кули с малки размери. Фортификационният градеж е с грубо обработени или необработени камъни, без употреба на хоросан. При сондажите в защитената площ са установени останки само от една постройка – вероятно навес. Като цяло културният пласт е тънък, с малко материали. Откритите датиращи находки са предимно от втората половина на IV – първата половина на V в. (Койчева, 2002b).

---

[63] По данни от теренни обходи са известни обекти със сходни укрепления и с по-значителна площ. Подемните материали от тях обаче не са само от V-VI в., поради което изясняването на периодизацията и характера им не е възможно без същински археологически проучвания.

Евентуалното изоставяне на това убежище още в средата на V в. би следвало да означава, че населението, което го е ползвало (от околни неукрепени села) се е преместило другаде (в трайно обитавани укрепени селища).

С късноантичен произход – във втората половина на IV в., според проучвателя – е и споменатото по-горе укрепено убежище край с. Дебрене (№ 87). Площта му е малка – около 0,23 ha. Фортификационни съоръжения има само откъм достъпната му североизточна страна. Защитната преградна стена е с градеж от камъни, споени с глина. Липсват кули (обр. 92). В скалистия терен пред стената е прокопан ров. В защитената площ няма останки от постройки (Торбатов, 2002а, 345-348). През VI в. обаче стават съществени промени. Издигната е нова крепостна стена, която огражда целия обект и която е градена с хоросан. В източния край на крепостта е съоръжена порта с надвратна кула. В съседство с последната са установени крепостно стълбище и караулна постройка. До южната крепостна стена пък са изследвани останки от трикорабна християнска базилика с нартекс и баптистерий (обр. 93). В края на VI в. обектът е опожарен и изоставен (Торбатов, 2002а, 349-352). Очевидно през VI в. това укрепено убежище прераства в постоянно обитавано селище или поне е в процес на трансформиране в такова[64].

В обобщителни публикации за отделни територии, принадлежали някога на *Thracia* и *Dacia*, има сведения и за други ранновизантийски укрепени "убежища" ("*refugia*") (виж напр.: Јанковић, 1981, 27-28, 105-115; Mikulčić, 1986, 110, 113-114; Торбатов, 2002а, 315-318, 369-372, 405, 454). Съответните обекти обаче все още не са подлагани на същинско археологическо проучване и идентификацията им днес не може да е категорична[65].

Предназначението на убежищата е да осигурят временно подслон и закрила на население, чието постоянно местообиталище е другаде. Именно епизодичното използване предполага строителство и поддръжка с възможно минималните разходи на труд и средства. Наличието при даден обект на солидно градена фортификационна система, на значителни обществени постройки от един или друг вид и/или на развита домакинска субструктура е указание за постоянната му обитаемост, респективно – за непринадлежността му към същинските убежища[66].

Това, че изтъквам необходимостта от коректна идентификация, не означава, че се съмнявам в предположението за значителния брой на укрепените убежища през V-VI в. особено в полупланинските и планинските райони на двата диоцеза. В тези райони има не само по-добри естествени условия за убежища, а повече население, което не живее в в постоянно обитавани укрепени селища (Динчев, 2002а, 158-160) и което всъщност е потенциалният създател и ползвател на убежищата и сезонните обиталища.

---

[64] От откритите датиращи находки със сигурен стратиграфски контекст са само две монети на Юстин II. Те дават *terminus post quem* за появата на християнската базилика (Торбатов, 2002а, 351). Тези плюс още няколко монети на Юстин II обаче са и най-късните ранновизантийски находки от обекта изобщо (Торбатов, 2002а, 352). Следователно функционирането на християнската базилика е твърде кратко и е възможно процесът на заселване на обекта да не е окончателно завършен по време на нападението, довело до опожаряването и изоставянето му.

[65] Някои изследователи приписват към категорията на убежищата и крепости със солидни, градени с хоросан стени (напр.: Јанковић, 1981, 108; Mikulčić, 1986, 110), и с по-голям брой кули (напр. Јанковић, 1981, 110). Това, според мен, е в разрез със същността на убежищата. Виж следващия текст.

[66] Друг е въпросът, че наред със "ясните" обекти по всяка вероятност има и такива, които са изоставени още в начална или пък в преходна фаза – например солидно градена, но незавършена и незастроена селищна крепост или пък убежище в процес на заселване (виж напр. по-горе бел. 64). Днес характеристиката на подобни обекти е проблематична, но те са особен случай и като такъв не би следвало да създават проблеми за класификационното изследване на ранновизантийските крепости като цяло.

III.2. Укрепените култови обекти

Специфична категория крепости в *Thracia* и *Dacia* са самостоятелно укрепените християнски култови обекти. Засега броят им не е голям.

През 30-те години на миналия век в кв. Орландовци на гр. София (№ 37) е разкрит квадрибург с площ около 0,1 ha. Граден е с хоросан, но куртините му са твърде тънки, а кулите – с различна форма и различни размери. Във вътрешността, покрай куртините са разположени три дълги постройки – две двуделни и една едноделна, със същия градеж. В централната част се намира сграда, в която доминира правоъгълна зала с апсида от изток (обр. 94). Откритите монети са от IV и от първата половина на V в. (Велков, 1939). В литературата, включително в публикации от последните години, се излагат различни мнения за идентификацията на този обект: укрепена *villa rustica* с представителна жилищна част (напр. Smith, 1997, 183, 214, 215-216), укрепена вила, трансформирана в манастирски комплекс (Popović, 1998, 143), военна крепост (напр. Völling, 2000, 36-40)[67]. Наличните данни обаче не са в подкрепа на военната и на вилната идентификация на обекта, и не дават основания за разграничаване на периоди в неговото развитие[68]. Централната сграда и по-точно апсидната зала е всъщност еднокорабна църква, а квадрибургът е издигнат за защита на един от най-ранните манастирски комплекси на Балканите. Началната му дата вероятно е към средата или през втората половина на IV в., а крайната му дата не преминава средата на V в.[69]

---

[67] По-ранните публикации с мнения за идентификацията на квадрибурга в кв. Орландовци виж при Динчев, 1997, 97, 113, бел. 182-184.

[68] Аргументи срещу тезата за военния характер на квадрибурга в кв. Орландовци вече съм изтъквал на друго място (Динчев, 1997, 97). Обръщам внимание отново на околовръстните му стени, чиято дебелина е само 0,65-0,70 м (Велков, 1939, 410). Поради слабата си резистентност и поради невъзможността да носят, да вместят бойни пътеки в горните си части, те всъщност не са действителни крепостни стени. Идеята за уширителни дървени платформи във височина (Völling, 2000, 37) не ги "реабилитира", тъй като с тази си дебелина те просто не могат да бъдат стабилни опори за подобни конструкции. Според възобновената военна теза, апсидната зала в централната сграда е принципията на военната част, стационирана тук (Völling, 2000, 38-40). Принципии с едноапсидни зали притежават някои по-значителни късноримски военни лагери като разглеждания тук *Iatrus* (№ 55) (обр. 6) например. В нито един от многобройните квадрибурги, изследвани в различни части на Империята (вкл. в посочените паралели при Völling, 2000, 33-40), обаче не е установена принципия с подобни размери (10 х 6 м) и план. Известно е също, че голямата едноапсидна зала е сред предпочитаните архитектурни форми за трапезариите (*triclinia*) и аудиенциалните зали (*aulae*) на представителните късноантични жилищни комплекси (Динчев, 2002а, 207-208). Именно интерпретацията на едноапсидната зала в квадрибурга в кв. Орландовци като частна зала за аудиенции е основният аргумент за последната му по време вилна идентификация (Smith, 1997, 183). Жилищните комплекси с такива зали обаче притежават много други постройки, помещения и съоръжения с различни функции, и са с висок ранг на представителност (виж напр. Динчев, 2002а). Опростената структура и отсъствието на данни за представителен екс- и интериор при квадрибурга в кв. Орлавдовци, включително при едноапсидната му зала, ясно го отличават от въпросните комплекси и опровергават вилната му идентификация. Фриволното мнение пък за два етапа в развитието на този обект – "вилен" и "манастирски" (Popović, 1998, 143), пренебрегва отсъствието на данни за различни строителни периоди в първичната публикация (Велков, 1939).

[69] Изказано е мнение, че появата на комплекса в кв. Орландовци е в самото начало на IV в., от което следва и твърдението, че идентификацията му с манастир е малко вероятна. Това мнение се базира на най-ранната монета от обекта – на Максимин Дая (305-313), и на плана на квадрибурга (Völling, 2000, 40). Въпросната монета, поради липсата на данни за контекста й (Велков, 1939, 413), не може да даде сигурен *terminus*. Квадрибурги се строят продължително време (виж напр.: Milošević, 1996; Торбатов, 2002а, 413-414; виж и тук – в II.2., примерите с квадрибургите при Upper Zohar, по източния бряг на Черно море и *Limisa*) и техният план също не може да се използва за точна датировка. Предвид употребата на сполии в градежа и откритите монети (Велков, 1939, 411-413), преди време посочих, че Орландовският комплекс не може да бъде по-ранен от IV в., без да се ангажирам с точната му начална дата (Динчев, 1997, 97). Отсъствието на стратиграфска информация не дава възможност за това. Теоретично комплексът би могъл да е издигнат и в началото на V в. Все пак фактът, че повечето съобщени монети са от IV в., насочва към малко по-ранна начална дата. Същевременно манастирската идентификация на комплекса изключва или поне твърде ограничава възможността за изграждането му през първите няколко десетилетия на IV в.

Манастирът е от типа на т. нар. *coenobium*, т. е. с живеещи заедно монаси. Задължителната в случая трапезария може би е някое от помещенията на най-голямата сграда до западната куртина. Тази сграда – второто помещение и/или евентуалният горен етаж – има и жилищни функции. С основно жилищно предназначение е сградата до южната куртина. Едноделната сграда до северната куртина изглежда е склад (обр. 94). Отличителни за по-малките "регулярни" *coenobia* са именно правоъгълния план, оградната стена и вътрешния двор, с които те наподобяват военните крепости и късноримските укрепени вили (Hirschfeld, 1992, 33, 46-47; Hirschfeld, 1993, 153-154).

В близост до *Serdica* неотдавна започна изследването на още един интересен култов обект – този в кв. Лозенец на днешния гр. София (№ 38). Първият му период, отнасящ се основно към втората половина на IV в., е представен засега от една еднокорабна църква. В началните години на управлението на Теодосий II тук се изгражда укрепен комплекс с обща площ около 0,25 ha. Той включва трикорабна християнска базилика с нартекс и атриум, и други, частично изследвани засега постройки и съоръжения. Крепостта е с четириъгълен план и правоъгълни ъглови кули. Градежът навсякъде е с хоросан. Регистрирани са по-късни преустройства. През последия период на комплекса, отнасящ се към края на VI – началото на VII в., се строи с калов разтвор, а свободни дотогава пространства се използват за производствени цели (Даскалов и др., 2001; Даскалов и др., 2002). Идентификацията на укрепения комплекс в кв. Лозенец с крайградски манастир (също *coenobium*) изглежда най-вероятна[70].

Наличието на сравнително ранни манастири край *Serdica* – столица на провинция *Dacia mediterranea* и център на големия църковен събор от 343 г., не би следвало да учудва[71]. Фортификацията на тези манастири също е обяснима предвид политическата обстановка на Балканите през втората половина на IV и първата половина на V в. Преждевременното изоставяне на комплекса в кв. Орландовци (№ 37) се дължи на лесната му достъпност, на слабата му крепост и на ограничените възможности на неговата монашеска общност. Укрепяването на манастири или усвояването от монаси на изоставени военни крепости е нормална практика през РВЕ в останалите области на Империята, включително в

---

[70] Проучвателите на комплекса в кв. Лозенец са склонни да го интерпретират като "извънградска резиденция на високопоставен представител на християнското духовенство" от типа на "т. нар. епископеони" (Даскалов и др., 2002, 126). Въпреки че наличните данни за останалите му постройки не дават възможност за точна интерпретация, малко вероятно изглежда комплекс с такава значителна християнска базилика (31 х 17,50 м, без атриума: Даскалов и др., 2001, 132) да е частна резиденция. Що се отнася до т. нар. епископеон (*episkopeion*), т. е. до комплекса с катедралата и резиденцията на епископа (в случая – на епископа на *Serdica*), през V-VI в. неговото място е в защитената градска площ, а не вън от нея (виж напр. Müller-Wiener, 1989, и посочените там примери).

[71] За най-ранната история на монашеството и за първите манастири на Балканите, включително за крайградското им разположение, виж напр. Popović, 1998. Мнение по проблематиката виж и при Völling, 2000, 40. За местните манастири през РВЕ писа наскоро и друг автор (Curta, 2002, 53-57). Някои неотдавна изследвани късноантични манастири в днешна България, непознати на S. Popović, T. Völling и F. Curta, са с начална дата в IV в. – тези в кв. Арбанас на гр. Радомир (*Dacia mediterranea*; Ljubenova, 1999) и в кв. Трите чучура на гр. Стара Загора (*Thracia*; Буюклиев, 1994). Те не са укрепени и не са предмет на изследване тук. Те обаче показват, че комплексите в кв. Орландовци (№ 37) и в кв. Лозенец (№ 38) на гр. София не са без прецеденти с оглед на манастирската си идентификация и началните си дати – съответно, към средата/втората половина на IV в. и в първата четвърт на V в. В случая не е излишна и малко информация за началото на монашеството в някои други области на Империята. Първите манастири в пустинните области на Юдея например са основани през първата половина на IV в. (Hirschfeld, 1992, 10-12; Hirschfeld, 1993, 149), а в Синайския полуостров – още в края на III в. (Tzafrir, 1993, 320) Библиография за изследванията върху архитектурата на раннохристиянските и ранновизантийските манастири изобщо виж напр. при Brenk, 2003, 138-140.

Близкия изток (виж напр.: Hirschfeld, 1992, 33-58, 158-164, 171-176; Tsafrir, 1993, 321-322, 327-328). Съизмерим с Орландовския комплекс (обр. 77) е например манастира *Castellion – coenobium*, устроен в края на V в. в изоставена малка крепост, недалеч от Mar Saba в днешен Израел (Hirschfeld, 1992, 52, 54; виж тук обр. 100). Комплексът в кв. Лозенец принадлежи към по-значителните *coenobia*, каквито са например известните ранновизантийски манастири Св. Мартирий, недалеч от Йерусалим (Hirschfeld, 1992, 42-45; Magen, 1993b), и Св. Екатерина в Синайския полуостров (Forsyth, 1968; Tsafrir, 1993, 327-332).

Не е изключено обособен култов обект (манастир ?) да защитава първоначално, т. е. през V – началото на VI в., и споменатата крепост при с. Шкорпиловци (№ 78). Тя е с правоъгълен план, кръгли ъглови и междинни правоъгълни кули. Защитената площ е около 0,35 ha (Овчаров, 1982, 25). Изследвана е близо половината от нея. Разкритите сгради от посочения период са с култово предназначение – представителна базилика и отделно ситуиран баптистерий (Мирчев, 1969; Димитров, 1977; Димитров, 1978; Минчев, 2002, 51). Вън от крепостта има останки от синхронно неукрепено селище (Рашев, 1975).

В бъдеще вероятно ще се установят нови укрепени манастири в *Thracia* и *Dacia*, но със сигурност броят им няма да е сравним с този в други области на Империята. Причината за това обаче не е в "твърде слабото" (Curta, 2001, 206-207; Curta, 2002, 53-57) общо разпространение на монашеството тук[72]. Самостоятелно укрепените манастири не са имали особени шансове срещу сериозна атака или обсада – факт, с който местните монаси е трябвало да се съобразяват в по-голяма степен, отколкото "колегите" им в Палестина или Египет например. На Балканите монасите през РВЕ са разчитали за защитата си предимно на селищните крепости[73]. В близките околности на немалко от представените по-горе укрепени селища са установени или поне се предполагат синхронни манастири – при *Големановото кале* край с. Садовец (№ 24) (Герасимова-Томова, Аспарухов, 1981, 65), при укрепеното селище край с. Младо Нагоричане (№ 30) (Георгиевски, 1996, 76-77; Микулчиќ, 1999, 375, 418), при *Хисаря* край с. Балик (*Adina* ?) (№ 73) (Атанасов, 1991, 37-40; Torbatov, 2000, 63; Атанасов, 2004, 12-16), при *Калето* край с. Голеш (№ 84) (Атанасов, 1991, 40; Atanasov, 1997, 128-130; Атанасов, 2004, 12, 17; Atanasov, 2004, 410), при укрепеното селище до с. Камен бряг (№ 86) (Атанасов, 1991, 35-40). Тези манастири са предимно от типа на т. нар. *laura*, т. е. с монаси отшелници, събиращи се само на общи служби[74]. Освен това напълно възмож-

---

[72] F. Curta не познава добре археологическата и епиграфската информация за ранновизантийски манастири от днешна България. Освен това неговата теза, обвързваща разпространението на манастирите само с неукрепените селища (която пък е следствие от едностранчивата му военна интерпретация на крепостите от РВЕ), определено е неприемлива.

[73] Разбира се, местните монаси са разчитали и на най-значителните селищни крепости – градските, които не влизат в предмета на насоящото изследване. Голям манастир – *coenobium*, е разкрит например в центъра на ранновизантийската *Zikideva* (*Moesia inferior*) (виж Dintchev, 1997b, 58-59, 73, fig. 8, и цит. там публикации). През РВЕ в *Thracia* и *Dacia* има и манастири без собствена фортификация, разположени относително далеч от синхронни крепости, но в трудно достъпни скалисти терени (виж по-долу бел. 74) или в изолирани планински области, встрани от основните направления на нашествията. Някои от неукрепените ранновизантийски църкви, разкрити в Родопите (*Rhodopa*) – например от тези (общо три) при с. Костандово, Велинградско (Чангова, Шопова, 1969, 182-195), или пък от тези (също три) при с. Гела, Смолянско (Vaklinova, 1987) – могат да се интерпретират и с оглед на известното сведение на епископ *Paulinus Nolanos* (*Carmina*, 1, XVII) за превръщането на "дивите" беси в монаси.

[74] За други подобни манастири (*lauras*) например в провинциите *Moesia inferior* и *Scythia* виж пак: Атанасов, 1991; Атанасов, 2004, 12-19.

но е и някои от многобройните църкви в защитените площи на представените селища да се окажат манастирски – например една от двете базилики в *Калето* при гр. Килифарево (№ 67) (виж I.2.), където е открит латински надпис от РВЕ, свидетелстващ за наличието на манастир (Бешевлиев, 1978).

Последният самостоятелно укрепен култов обект, на който ще се спра тук, е този с *Еленската църква* край гр. Пирдоп (№ 46). Солидна крепост с правоъгълен план и правоъгълни ъглови кули защитава известната куполна базилика. Изграждането им е синхронно и се отнася към края на V – началото на VI в. Защитената площ, която е цялостно изследвана, възлиза на около 0,16 ha. Самата базилика, заедно със стълбищните помещения и баптистерия при нартекса, заема над една трета от нея (обр. 95). При базиликата са разграничени два основни строителни периода[75]. В останалите сектори на защитената площ не са установени останки от други постройки (Мутафчиев, 1915)[76]. Поради това определянето на обекта като укрепен култов център на синхронно неукрепено селище в близката околност (Мутафчиев, 1915, 78-79) ми се струва съвсем резонно[77]. За този обект са допустими и убежищни функции – за част от населението на неукрепеното селище. Предвид скромните размери на крепостта и монументалния вид на базиликата обаче е ясно, че основната причина за изграждането на първата е защитата на втората.

Засега от *Thracia* и *Dacia* не е известно друго *градище* или *кале*, за което да се допусне, че е идентично по функции с крепостта на *Еленската църква* край Пирдоп[78]. Рядко срещано явление са крепостите около отделни църкви и в останалите области на Империята. С правоъгълна в план крепост от около 0,4 ha е защитена например църквата на Мария-Богородица (*Theotokos*), която император Зенон издигнал в 484 г. в планината Gerizim в днешен Израел (Magen, 1993a; виж тук обр. 101)[79].

III.3. Укрепените центрове на имения

Последната категория крепости в диоцезите *Thracia* и *Dacia* са укрепените центрове на поземлени имения. Това всъщност са малък брой късноримски укрепени вили, които функционират и в началото на РВЕ[80]. Така вилата в кв. Бела вода на гр. Перник (*Dacia mediterranea*) възниква в края на III – началото на IV

---

[75] Архитектурният анализ на т. нар. Еленска църква край гр. Пирдоп нееднократно е обсъждан в специализираната литература. Виж напр. Чанева-Дечевска, 1999, 303-309, и цит. там публикации.

[76] Около базиликата и в нейните очертания за разкрити доста гробове, съоръжени след изоставянето ѝ. Позицията на някои безинвентарни гробове обаче поставя въпроса дали в последните години преди изоставянето си базиликата не е функционирала и като гробищна църква (Мутафчиев, 1915, 71-72).

[77] Изказаното неотдавна мнение за манастирска идентификация на укрепения комплекс край гр. Пирдоп (Popović, 1998, 143) не отчита информацията в първичната публикация (Мутафчиев, 1915).

[78] Съгласен съм, че дебелите стени и т. нар. кули при някои ранновизантийски църкви имат и известно защитно предназначение (виж Чанева-Дечевска, 1999, 97-101, и посочените там църкви). Най-добрият пример в това отношение от двата диоцеза е еднокорабна църква "от V-VI в." в м. Джанавар тепе край гр. Варна (*Moesia inferior*), която е с четири "кули" (помещения с култови функции, над които се предполагат горни етажи, функциониращи като кули) и дебели към 2 м стени (Шкорпил, Шкорпил, 1921, 22-24). Дори и в този случай обаче сградата е... църква, а не крепост. Същата църква впрочем се предполага като "част от по-голям манастирски комплекс, който все още не е разкопан" (Минчев, 1986, 37; Минчев, 2002, 50).

[79] Прокопий съобщава, че тази църква и нейната крепост са опустошени скоро след изграждането им. Затова Юстиниан I не само възстановил, но и разширил крепостта. Проведените археологически проучвания потвърждават сведенията на Прокопий (Magen, 1993a, 83, 87-89). Разширението не е представено в наличния тук план (обр. 101).

[80] Изказано е мнение (Henning, 1994, 480-481), че сред укрепените през IV в. вили е и тази в м. Чаталка, Старозагорско (*Thracia*). Друг автор, базирайки се на тезата за фортификацията на този обект, поставя под въпрос и неговата вилна идентификация изобщо (Völling, 2000, 40-45). Аргументите срещу наличието тук на фортификационни съоръжения излагам обстойно на друго място (Динчев, под печат).

в., като жилището на собственика и част от стопанските й звена са вместени в квадратно укрепление с площ от около 0,16 ha. Правоъгълни кули защитават ъглите и входовете на този комплекс. Вилата е изоставена в границите на първата половина на V в. (Любенова, 1978, 86-87; Любенова, 1995, 6; Динчев, 1997, 53-54; Любенова, 2003, 194-196) През втората половина на V – първата половина на VI в. сред останките на укрепения комплекс функционира поствилното селище (№ 39), споменато по-горе.

Голямата вила край с. Мадара, Шуменско (*Moesia inferior*), възниква още към края на I – началото на II в. В по-късен момент, вероятно към края на III – началото на IV в., около централния й жилищен комплекс е издигнато правоъгълно в план, каменно укрепление с площ около 0,5 ha и с вътрешни правоъгълни кули в ъглите. Най-късните находки от площта на укрепената резиденция са монети на Аркадий (395-408), но изглежда, че попадането им тук е свързано не с функционирането на самата резиденция, а с преизползването на останките й от околното население (Дремсизова-Нелчинова, 1984, 75-95, 110-121; Динчев, 1997, 74-79)[81]. Скоро след началото на VI в. това население вероятно се е преместило по-близо до западното подножие на Мадарското плато (обр. 86), върху което е издигната разгледаната по-горе военна крепост (№ 72).

За разлика от представените вилни укрепления, крепостта на *Romuliana* (№ 13), на извънградската резиденция на Галерий и неговата майка, функционира до края на VI в. Съществена е разликата между тях и по отношение на мащаба, строителните характеристики и защитните им възможности. Защитената площ на *Romuliana* възлиза на около 4,5 ha, а самата крепост с 20-те си мощни, кръгли отвътре и полигонални отвън в план, кули е впечатляващ образец на късноримското фортификационно строителство. И *Romuliana* обаче губи специфичната си резиденциална същност най-късно към средата на V в., и се трансформира в нормална селищна структура, сходна с тези от първата част на предходното изложение (виж напр.: Чанак-Медић, 1978; Срејовић, Лаловић, 1991; Srejović, 1993; Petrović, 1995, 51-58; Mircović, 1996, 65-66)[82].

Засега няма безспорни данни за нови, изградени в V-VI в., укрепени центрове на поземлени имения. Може би към края на IV – началото на V в. възниква укрепения обект, проучван край гр. Белово върху едно възвишение в северозападната

---

[81] Според проучвателя, укрепената резиденция функционира от края на IV до средата на V в. (Дремсизова-Нелчинова, 1984, 121). Конкретните данни за находките обаче насочват към по-ранен период на функционирането й – от края на III или началото на IV в. до края на 70-те години на IV в. (Динчев, 1997, 78).

[82] След смъртта на Галерий и майка му, *Romuliana* и съответното имение (*dominium*) стават държавна собственост, чиято непосредствена експлоатация и поддръжка би следвало да е в прерогативите на управителя на провинция *Dacia ripensis*. Преустройствата в отделните комплекси и постройки в защитената площ на *Romuliana* започват още към средата на IV в. Към края на IV в. външната приемна зала на основния резиденциален комплекс в северозападния сектор е преустроена в християнска базилика. Това се тълкува в литературата като признак за превръщането на *Romuliana* в център на църковно имение (Чанак-Медић, 1978, 127-133, 163-170; Срејовић, Лаловић, 1991, 8, 16-17; Srejović, 1993, 53; Mircović, 1996, 66). Не изключвам подобно развитие, но мисля, че появата на една култова сграда не е безспорен аргумент за неговото потвърждаване. Респективно, изоставянето на външната приемна зала не е достатъчно основание за загубата на светския характер на резиденциалния комплекс. Ако за император Галерий, който възнамерявал трайно да пребивава в *Romuliana*, външната приемна зала е въпрос на престиж, то за епизодично появяващите се тук в края на IV в. провинциални управители поддържането на такава зала вероятно е излишен лукс. За функционалната характеристика на постройките и комплексите от резиденциалния период на *Romuliana*, включително за интерпретацията на компонентите на основния резиденциален комплекс, виж и Динчев, 2002а, 213-215.

периферия на Родопите (№ 90)[83]. Първоначално площта му е около 0,3 ha. Към края на V – началото на VI в. е изградена външна крепост и защитената площ е удвоена. От кратките съобщения за изследваните в нея постройки и съоръжения, включително солидна "централна" сграда, баня, складове и т. н. (Венедиков и др., 1979, 90-91; … Лазов, 1994, 46-47), може да се допусне, че тук няма същинска селищна структура и че едно от възможните определения за обекта е укрепен център на поземлено имение[84]. До обнародването на съответна публикация обаче идентификацията му ще е под въпрос. От значение за характеристиката на този обект е и наличието през VI в. в близост до него на голяма и представителна култова сграда – на засводената "Беловска базилика" (за последната виж напр. Чанева-Дечевска, 1999, 277-281, и цит. там по-ранни изследвания).

Не изключвам възможността бъдещите проучвания да добавят някой нов обект към последната категория крепости, но и днес е ясно, че обособените центрове на поземлени имения и свързаният с тях модел на стопанска организация не получават широко разпространение през РВЕ.

[83] Изследваните тук постройки и съоръжения с датиращи находки (виж: Венедиков, Лазов, 1981, 82; Венедиков, Лазов, 1982, 52; Венедиков, Лазов, 1983, 79; Лазов, 1994, 46) не са функционирали преди края на IV в. При проучванията са открити и по-ранни материали, в частност монети, но те или са в общи комплекси с по-късни материали, или са с неуточнен контекст.

[84] Допълнителни сведения за обекта съм получил от последния ръководител на проучванията – г-н Г. Лазов от Националния исторически музей, за което му дължа благодарност.

ЕПИЛОГ

С някои изключения съвременната балканска историография все още е длъжник на ранновизантийската епоха (РВЕ). Все още иначе вярното, но непълно определение за РВЕ като "преход от античността към средновековието" поражда една негативна ("преходна") оценъчна нагласа. А това е време креативно, когато не само се запазват и препредават, но се и създават цивилизационни ценности. Това е време, изпълнено със събития, които предопределят развитието на три континента за векове напред. Сблъсъкът между консервативната идеология и реставрационните стремежи на мощната все още Империя с напора и желанието на "варварските" народи да се установят на историческата сцена води не само до опустошения, но и до нови обществени отношения, идеи и материални достижения. Ранновизантийското общество е сложен съсловен и етнически конгломерат с огромен потенциал за развитие. Друг е въпросът, че този потенциал не е получил изцяло историческия шанс за реализацията си.

През РВЕ днешната българска територия и съседните земи са с приоритет в геополитическите интереси на Империята поради мястото на столицата *Constantinopolis* и поради постоянния външен натиск по дунавската граница. Основната цел на имперската политика тук – запазване на статуквото, е неизменна, но средствата за нейното постигане еволюират. Без да се отказва от пряка намеса в събитията чрез намаляващата редовна армия, имперската администрация постепенно прехвърля отговорностите по защитата на границата на местното население. Съставът на това население, особено в граничните повинции, също се мени. В него се включват наследниците на оцелелите войници в някогашните гранични части. С течение на времето в него нараства делът на новозаселените "варвари". Политическата обстановка на Балканите променя условията за развитие и има милитаризиращо влияние и върху населението на вътрешните провинции. В резултат фортификацията се налага като всеобща необходимост, реализирана директно или косвено – "селищата се превръщали в крепости или се намирали наблизо до някое укрепено място" (*Proc.*, *De aedif.*, IV, 3).

Фортификацията през РВЕ обаче не бива да се схваща само като поява на нови укрепителни съоръжения. Тя е символ на нов начин на живот, чиито социални измерения рефлектират и в останалата обществена архитектура, и в частната жилищна архитектура. Тази постановка дава вече възможност научният интерес да се фокусира върху структурната, същностната харктеристика на отделните крепости и върху реалните различия между тях. Тя бе отправна за настоящото изследване, което, смея да твърдя, е без аналог засега предвид методиката и обхвата му[85].

В увода споменах, че няма друг период в историята на днешната българска територия и на Балканите изобщо, който да е сравним с РВЕ относно броя на

[85] Подобно изследване за крепости от РВЕ досега не е правено и за останалите области на Империята. Причината за това, разбира се, не е в липсата на "досетливост", а в ограничения все още обем на проучванията в тези крепости като цяло.

крепостите. Същевременно поради местоположението на и политическата ситуация в диоцезите *Thracia* и *Dacia* през РВЕ, именно тук крепостите са повече, отколкото в която и да е друга съизмерима територия на Империята. Мисля, че повече аргументи за значението на местните ранновизантийски крепости не са необходими. Техните останки днес са първокласно археологическо и културно-историческо наследство не само за съвременните балкански страни. В тяхното изучаване е ключът към решаването на много въпроси около заключителния период в развитието на държавната формация, която е дала фундамента на модерната европейска и световна цивилизация[86].

[86] В историята на човечеството има много империи, но Империята е една. Това е Римската империя, която в последния период от развитието си – ранновизантийската епоха, е управлявана преди всичко от "новия Рим" – Константинопол (основан на мястото на по-ранния град Византион). Самият Рим окончателно отпада като имперски център в 476 г. Политическите, демографските и социално-икономическите промени, включително промените в държавното устройство, започнали при управлението на император Ираклий (610-641 г.), вече дават основание да се говори за нова имперска формация, която в съвременната литература се нарича обикновено "Византия".

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д. (1969) Археологически данни за ранното средновековие в Източнородопската област – Родопски сборник, 2, 243-258.

Аладжов, Д. (1975) Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първата българска държава – В: Архитектура на Първата и Втората българска държава, София, 121-136.

Аладжов, Д., Д. Балабанян (1972) Разкопки в село Любеново през 1968 г. – Родопски сборник, 3, 105-140.

Аладжов, Д., Д. Балабанян (1987) Сондажни разкопки в м. Градището край с. Черна могила, Хасковски окръг – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград, 241-242.

Аладжов, Д., Д. Балабанян (2004) Разкопки на градището при с. Черна могила, Харманлийско – Известия на ИМ Хасково, 2 (за 2003), 207-215

Аладжов, Ж. (1993) Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 118-125.

Аладжов, Ж. (2005) Разкопки на Карнобатската крепост Маркели – Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 287-288.

Аладжова, Д. (2003) Шуменска крепост – В: Р. Иванов (ред.), Римски и ранновизантийски селища в България, Т. II, София, 149-159.

Александров, Г. (1971) Антични крепости в района на Монтана – В: Сб. Чипровци, София, 115-132.

Александров, Г. (1985) Разкопки в Монтана – Археологически открития и разкопки през 1984 г., Сливен, с. 136.

Александров, Г. (1987) Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982) – В: В. Велков (ред.), Монтана, Т. I, София, 54-85.

Александров, Г., И. Белитов (1990) Проучване на крепостта при с. Еловица, Михайловградска област – Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 96-97.

Александров, Г., И. Белитов (1991) Антична и късноантична крепост при с. Еловица, Михайловградско – Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 112-113.

Алякова, П. (1980) Разкопки в Германия (при Сепарева баня) – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 97-98.

Антонова, В. (1972) Новооткрити църкви в Шуменската крепост – Известия на народния музей Шумен, V, 3-29.

Антонова, В. (1973) Археологически проучвания на Шуменската крепост (предварително съобщение за тракийското, римското и ранновизантийското селище) – Известия на народния музей Шумен, VI, 127-158.

Антонова, В. (1975) Град Шумен до XV век (В светлината на археологическите проучвания) – Векове, 6, 22-30.

Антонова, В. (1981) Шуменската крепост, Твърдина през вековете – ДИ Септември, София.

Антонова, В. (1992) Античното наследство в средновековна Мадара – В: Сб. Мадара, III, София, 41-51.

Антонова, В., Д. Владимирова (1979) Археологически разкопки на Шуменската крепост – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 133-135.

Атанасов, Г. (1991) Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа - Археология, XXXII, 1991, 3, 33-42.

Атанасов, Г. (2004) Скалните култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири – РИТТ, Силистра.

Атанасова, Й., Г. Кабакчиева, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров (2005) Кастра Мартис – квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, XXXIII) – Агато & Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", София.

Балабанов, Т. (1992) Разкопки в Мадара през 1982-1985 г. – В: Сб. Мадара, Т. III, София, 127-142.

Бешевлиев, В. (1978) Латински надпис от ранновизантийската крепост при Килифаревския манастир – Археология, XX, 1, 35-37.

Бешевлиев, В. (1980) Из старата история на Варненско – Известия на народния музей Варна, XVI (XXXI), 121-126.

Бобчев, С. (1961) Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове – Известия на археологическия институт, XXIV, 103-145.

Бобчев, С. (1989) Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години – В: В. Велков и др. (ред.), Сердика, Т. II, София, 37-58.

Бонев, А. (1996) Градището край с. Таваличево, Кюстендилско – Известия на исторически музей Кюстендил, IV (за 1992), 263-265.

Борисов, Б. (1986) Разкопки на антично селище при с. Караново, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 107-108.

Борисов, Б. (1988) Старохристиияните базилики (IV-VI в.) край с. Караново, Бургаска област – Археология, XXX, 3, 38-47.

Борисов, Б. (1996) Археологически проучвания в м. Царичина край Големо село, Кюстендилско – Известия на исторически музей Кюстендил, IV (за 1992), 253-261.

Ботов, К. (1984) Сондажни проучвания на крепостта "Имането" край с. Джулюница, Великотърновски окръг – Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, 115-116.

Бояджиев, С. (1995) Отново по въпроса за ранновизантийската "Базилика" при с. Крамолин, Ловешка област – Археология, XXXVII, 3, 43-44.

Бояджиев, С. (2000) Ранновизантийско крепостно строителство – В: Крепостно строителство по българските земи, София, 113-134.

Бояджиев, С. (2002) Сердика – В: Р. Иванов (ред.), Римски и ранновизантийски градове в България, Т. I, София, 125-180.

Брамболић, М. (1986) Рановизантијско утврђење на Јухору – Зборник народног музеја, XII-1, 199-209.

Буюклиев, Х. (1994) Раннохристиянски манастирски комплекс в квартал "Трите чучура", Стара Загора – В: Д. Драганов (ред.), Поселищен живот в древна Тракия, Т. 3, Ямбол, 221-237.

Вагалински, Л. (2002) Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав (България) - Ноус, София.

Вагалински, Л., Д. Станчев, Г. ф. Бюлов, Б. Дьоле, С. Конрад, Г. Гомолка-Фукс (1995) Ятрус – Кривина (българо-немски разкопки) – Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян, 111-113.

Вагалински, Л., Г. ф. Бюлов, Б. Дьоле, Г. Гомолка-Фукс, Г. Расбах, Х. Кьолер (1996) Ятрус – Кривина (българо-немски разкопки) – Археологически открития и разкопки през 1995 г., София, 65-67.

Ваклинова, М. (1976) Археологически материали от град Девин – Родопски сборник, IV, 115-128.

Василев, В. (1983) Боженишки Урвич – Векове, XII, 6, 43-50.

Василев, В. (1985) Чиракман – Векове, XIV, 3, 13-24.

Василев, В., М. Цонева (1978) Разкопки в крепостта Боженишки Урвич – Археологически открития и разкопки през 1977 г., Видин, 138-139.

Василев, В., А. Салкин, Г. Радичков, М. Чохаджиев, Д. Василева, П. Боев, С. Чолаков, Н. Кондова (1980) Разкопки на нос Чиракман при гр. Каварна – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 214-216.

Василев, В., П. Дишев (1986) Разкопки на Боженишки Урвич – Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 172-173.

Василчин, И. (1994) Археологически разкопки на нос Шабла през 1978 и 1979 г. – Добруджа, 11, 10-24.

Васић, М. (1984) Чезава – Castrum Novae – Старинар (Н. с.), XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 91-121.

Велков, И. (1934) Разкопки в Мадара – В: Сб. Мадара, Разкопки и проучвания, Т. I, София, 77-146.

Велков, И. (1939) Късноримска вила при Орландовци – Известия на Българския археологически институт, XII (за 1938), 409-414.

Велков, И. (1943) Находки и вести от разни места – Известия на Българския археологически институт, XIV (за 1940-1942), 265-281.

Велков, И. (1950) Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи – Годишник на народния археологически музей Пловдив, II, 157-184.

Велков, В. (1986) Разкопки и проучвания в Кабиле: 1982-1986 г. – В: Поселищен живот в Тракия, Т. II, Ямбол, 1-15.

Велков, В., З. Гочева (1971) Тракийската крепост "Чертиград" в Стара планина (предварително съобщение) – Археология, XIII, 4, 52-62.

Велков, В., А. Фол, А. Милчева, Л. Гетов, М. Домарадски, Д. Гергова-Домарадска, Н. Танчева-Василева, С. Чолаков (1979) Разкопки в Кабиле – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 66-69.

Велков, В., А. Фол, Л. Гетов, А. Милчева, М. Домарадски, Д. Гергова-Домарадска, Г. Лазов, Н. Танчева-Василева, С. Чолаков, Д. Съселов (1980) Разкопки в Кабиле – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 69-72.

Велков, В., Л. Гетов, М. Домарадски, Д. Гергова-Домарадска, Г. Лазов, Н. Танчева-Василева, С. Чолаков, И. Кръстев, Д. Съселов (1981) Разкопки в Кабиле – Археологически открития и разкопки през 1980 г., София, 50-53.

Венедиков, И., Б. Димитров, М. Домарадски, И. Карайотов, М. Цанева (1976) Тракийски крепости и селища в Странджа – В: И. Венедиков, А. Фол (ред.), Тракийски паметници, Т. I., София, 128-157.

Венедиков, И., С. Дамянов, Г. Лазов (1979) Резултати от археологическите разкопки на обекта в местността Спасовица при град Белово през 1978 г. – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 90-91.

Венедиков, И., Г. Лазов (1981) Разкопки в м. Спасовица при гр. Белово – Археологически открития и разкопки през 1980 г., София, 82-83.

Венедиков, И., Г. Лазов (1982) Археологически разкопки в м. Спасовица при гр. Белово – Археологически открития и разкопки през 1981 г., Михайловград, с. 52.

Венедиков, И., Г. Лазов (1983) Разкопки в м. Спасовица при гр. Белово – Археологически открития и разкопки през 1982 г., Плевен, 78-79.

Вълев, К. (1910) Разкопки при Плевен – Известия на българското археологическо дружество, I, 203-214.

Гарашанин, М., Д. Гарашанин (1951) Археолошка налазишта у Србији. Београд.

Гатев, П., К. Стефанова (1986) Проучвания на средновекавния град Крън – Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 168-169.

Герасимов, Т. (1968) Паричният пазар в тържището Дискодуратера – Известия на окръжния исторически музей Велико Търново, IV, 25-40.

Герасимова-Томова, В. М. Аспарухов (1981) Надписи от пещерата Гинина при Садовския манастир – Известия на музеите от Северозападна България, 6, 61-73.

Георгиевски, Б. (1996) Ранновизантийски скални обекти от района на Крива река, Република Македония – Археология, XXXVII, 2-3, 73-79.

Георгиева, С. (1952) Разкопки на обект "S" в "Горно градище" при с. Кадъкьой – Известия на археологическия институт, XVIII, 259-283.
Гергов, В. (1978) Разкопки в м. Пипра при с. Телиш, Плевенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, с. 33.
Глушанин, Е. (1986) Пограничная армия Византии IV в. – Византийский временник, 46, 199-203.
Гочева, З. (1970) Крепост на местността Хисарлъка в град Кюстендил – Известия на българското историческо дружество, XXVII, 233-254.
Гочева, З., П. Бънов (1980) Разкопки на тракийската крепост при с. Малко Чочовен, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 110-111.
Гочева, З., Р. Георгиева (1976) Разкопки на тракийската крепост при с. Малко Чочовен, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1975 г., Смолян, с. 34.
Гочева, З., М. Домарадски (1974) Антични останки в Ботевградско – Векове, II, 6, 45-54.
Дамянов, Н. (1986) Разкопки на Девинското градище, Смолянски окръг – Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 147-148.
Дамянов, Н. (1987) Разкопки на Девинското градище, Смолянски окръг – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград, с. 215.
Даскалов, М. (2005) Спасително археологическо проучване на ранновизантийски некропол и средновековно селище по трасето на АМ "Тракия" – ЛОТ 1, Км 184+800 - 185+200, землище на с. Рупките, община Чирпан – Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 324-326.
Даскалов, М., С. Горянова, М. Иванов (2001) Спасително археологическо проучване на ранновизантийски църковен комплекс в гр. София, кв. Лозенец-Южен парк, през 2000 г. – Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г., София, 131-133.
Даскалов, М., С. Горянова, К. Трендафилова (2002) Археологическо проучване на ранновизантийски църковен комплекс в София, кв. Лозенец-Южен парк – Археологически открития и разкопки през 2001 г., София, 123-126.
Делев, П. (1982) Източна Стара планина – В: А. Фол (ред.), Тракийски паметници, Т. III, София, 391-397.
Делев, П., И. Карайотов, М. Домарадски, В. Стойкова, М. Петрова, Е. Келбечева (1982) Странджа планина – В: А. Фол (ред.), Тракийски паметници, Т. III, София, 263-390.
Дерменджиев, Е. (2003) Сондажни проучвания на късноримската и ранновизантийската крепост в местността "Макавея", община Златарица, област Велико Търново – Археологически открития и разкопки през 2002 г., София, 114-115.
Джамбов, И., Г. Митрев, П. Калоферова (2003) Сондажни археологически проучвания в землището на с. Искра, Първомайска община – Археологически открития и разкопки през 2002 г., София, 133-134.
Джингов, Г. (1964) Крепостта Бял град при Преслав – Известия на археологическия институт, XXVII, 17-41.
Джингов, Г. (1990) Калиакра, Т. 1, Крепостно строителство – Издателство на БАН, София.
Джонова, Д. (1974) Периболосът при раннохристиянската базилика у нас – Проучвания и консервация на паметниците на културата в България, I, 53-65.
Джонова, Д. (1980) Разкопки на късноантичната крепост "Калето" в Берковица – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 116-118.
Джонова, Д. (1981) Калето-Берковица – в. Септемврийско слово, Михайловград, бр. 3053 (от 12.05.1981 г.).
Джонова, Д., В. Миланов (1981) Разкопки на късноантичната крепост "Калето" в Берковица – Археологически открития и разкопки през 1980 г., София, с. 73.
Джонова, Д., М. Радева (1980) Разкопки на късноантичната крепост "Хърсулград" при с. Кипилово, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 114-116.
Джонова, Д., М. Радева (1981) Разкопки на късноантичната крепост "Хърсулград" при с. Кипилово, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през

1980 г., София, 73-74.
Димитров, Д. (1977) Разкопки на късноантичната крепост при Шкорпиловци – Археологически открития и разкопки през 1976 г., София, с. 93.
Димитров, Д. (1978) Разкопки на късноантична крепост при с. Шкорпиловци, Варненски окръг – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, 94-95.
Димитров, Д. (1980) Некоторые вопросы этно-культурной истории населения по берегу Нижнего Дуная в V-VI в. – В: Actes du II[e] congres international de thracologie, T. II, Bucureşti, 451-455.
Димитров, Д. (1983) Археологически проучвания във Варненско за периода VI-X в. – Известия на народния музей Варна, 19 (34), 35-52.
Димитрова, Д. (1981) Средновековната крепост край с. Ръждавица – Музеи и паметници на културата, XXVI, 1, 20-25.
Димитрова, А. (1982) Разкопки на базилика N 1 в Кабиле – В: Т. Иванов (ред.), Кабиле, Т. I, София, 115-158.
Димова, В., Д. Иванов (1985) Ранни селища. Цитаделата до XII в. – В: С. Михайлов (ред.), Средновековният Червен, Т. 1, София, 17-31.
Динчев, В. (1997) Римските вили в днешната българска територия – Агато, София.
Динчев, В. (1998) По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия – Археология, XXXIX, 1-2, 16-23.
Динчев, В. (1999a) За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia – надценените центрове – Археология, XL, 1-2, 13-31.
Динчев, В. (1999b) Градището край с. Дичин, Великотърновско (Проучванията в сектор F през 1997 и 1998 г.) – Известия на историческия музей Велико Търново, XIV, 98-114.
Динчев, В. (2001) Класификацията на късноантичните градски центрове от диоцезите Тракия и Дакия – модел и интерпретация – Годишник на археологическия институт с музей, I, 2001, 223-252.
Динчев, В. (2002a) Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха – В: К. Бошнаков, Д. Ботева (ред.), Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (Jubilaeus, V), София, 156-163.
Динчев, В. (2002b) Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в *Thracia* и *Dacia* – Годишник на археологическия институт с музей, II, 206-241.
Динчев, В. (2003a) Късноримската резиденция *Scretisca* и ранновизантийското селище Κρατισκαρα (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990-1994 г.), (Разкопки и проучвания, XXX) – Ноус, София.
Динчев, В. (2003b) Българо-британски археологически проучвания на Градището край с. Дичин, Великотърновско, през 2002 г. – Археологически открития и разкопки през 2002 г., София, 90-91.
Динчев, В. (2004) Българо-британски археологически проучвания на Градището край с. Дичин, Великотърновско, през 2003 г. – Археологически открития и разкопки през 2003 г., София, 113-114.
Динчев, В. (2005) Късноантични обществени складове от *Thracia* и *Dacia* – В: Т. Стоянов и др. (ред.), Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum IV), София, 277-295.
Динчев, В. (под печат) Аграрните селища от римската епоха в днешна България – В: Р. Иванов (ред.), Антична археология на България, Т. II, София.
Динчев, В., А. Поултър (2002) Българо-британски археологически проучвания на Градището край с. Дичин, Великотърновско, през 2001 г. – Археологически открития и разкопки през 2001 г., София, 93-94.
Домарадски, М. (1984) Разкопките на тракийската крепост "Малкото кале" край Созопол – В: Странджанско-Сакарски сборник, Т. I, Малко Търново, 221-223.
Дончева-Петкова, Л. (1982) Разкопки при с. Одърци, Толбухински окръг – Археологически открития и разкопки през 1981 г., Михайловград, 71-72.

Дончева-Петкова Л., Д. Топтанов (1982) Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг – Известия на народния музей Варна, 18 (33), 103-110.
Дончева-Петкова, Л. (1986) Селище от времето на Първото българско царство при с. Одърци, Толбухински окръг – В: Зборник посветен на Бошко Бабиќ, Прилеп, 165-168.
Дочева, В. (1983) Музеален обект сред руините на античния град Германия (Сапарева баня) – МПК, XXVIII, 1, 50-52.
Дражева, Ц. (1986) Спасителни разкопки в м. Градището при с. Лозарево, Бургаски окръг – Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 98-99.
Дражева, Ц. (1987) Спасителни разкопки в м. Градището при с. Лозарево, Бургаски окръг – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград, 154-155.
Дражева, Ц. (1988) Разкопки на ранновизантийска крепост в м. Градището-Голое при с. Лозарево, Бургаско – Археологически открития и разкопки през 1987 г., Благоевград, с. 116.
Дражева, Ц. (1989) Разкопки на късноантична и ранновизантийската крепост в м. Градището при с. Лозарево, Бургаско – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, 96-97.
Дражева, Ц. (1991) Разкопки на късноантична крепост в м. Градището-Голое край с. Лозарево, Бургаска област – Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, с. 132.
Дражева, Ц. (1992) Разкопки на късноантична крепост в м. Градището-Голое край с. Лозарево, Бургаска област – Археологически открития и разкопки през 1991 г., София, с. 63.
Дражева, Ц. (2002) Археологически проучвания на късноантичната и средновековна крепост в местността "Градището-Голое" край село Лозарево – История и култура на Карнобатския край, 4, 171-185.
Дремсизова-Нелчинова, Ц. (1984) Вилата край с. Мадара, Шуменски окръг – Разкопки и проучвания, XI, 74-126.
Дремсизова, Ц., В. Антонова (1974) Склад за храни в Мадара – Археология, VI, 4, 30-36.
Дремсизова, Ц., Д. Димитрова (1976) Крепостта край гр. Мездра – Археологически открития и разкопки през 1975 г., Смолян, 78-79.
Дьоле, Б. (1982) Принципията на кастела Ятрус на долномизийския лимес – Археология, XXIV, 3-4, 24-31.
Зотовић, Л. (1984) Бољетин (Smorna), римски и рановизантијски логор – Старинар (Н. с.), XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 211-225.
Иванишевић, В. (1988) Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина – Новопазарски зборник, 12, 5-11.
Иванов, Й. (1920) Кюстендилският Хисарлък и неговите старини – Известия на българското археологическо дружество, VII (за 1919-1920), 66-123.
Иванов, Т. (1957) Археологически проучвания при Сапарева баня – Известия на археологическия институт, XXI, 211-232.
Иванов, Т. (1963) Разкопки в кастела Ятрум през 1962 г. – Археология, IV, 3, 9-18.
Иванов, Т. (1976) Старохристиянските базилиики в Ятрус (IV-VI в.) – Археология, XVIII, 3, 6-22.
Иванов, С. (1984) Оборона балканских провинций Византии и проникновение "варваров" на Балканы в первой половине VI в. – Византийский временник, 45, 35-54.
Иванов, Т. (1992) Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийски град Германия (дн. Сапарева баня) – Военноисторически сборник, 4, 5-25.
Иванов, Т. (2000) Фортификацията на Германия (Сапарева баня) през II-VI в. – ИНИМ, XI, 121-128.
Иванов, Т., Л. Русева-Слокоска, П. Алякова, Л. Стайкова (1979) Разкопки в Германия – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 80-81.
Иванов, Т., Л. Слокоска, Л. Стайкова (1982) Археологически разкопки в Германия (Сапарева баня) – Археологически открития и разкопки през 1981 г., Михайловград, с. 53.

Иванов, Т., С. Стоянов (1985) Abritus - история и археология. София.
Игнатиев, А. (1922) Градището при с. Комарево, Карнобатско – Известия на Българския археологически институт, I (за 1921-1922), 206-215.
Јанковић, Д. (1981) Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века. Београд.
Јовановић, А. (1984) Хајдучка воденица, касноантичко и рановизантјско утврђење – Старинар (Н. с.), XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 319-331.
Карайотов, И., Ц. Дражева (1985) Спасителни разкопки в м. Градището при с. Лозарево, Бургаско – Археологически открития и разкопки през 1984 г., Сливен, с. 158.
Катинчаров, Р., В. Николов (1978) Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, 37-39.
Катинчаров, Р., Р. Георгиева, Б. Борисов (1984) Разкопки на ранновизантийска крепост върху селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, с. 93.
Катинчаров, Р., Р. Георгиева, Б. Борисов (1985) Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1984 г., Сливен, 67-68.
Киряков, А. (1994) Сондажно проучване на крепостите "Калето" край с. Могилица и "Калето" край с. Кошница, община Смолян – Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г., Велико Търново, 117-118.
Ковачева, Т. (1980) Резултати от археологическото проучване на крепостта Сторгозия – В: Окръжна археологическа конференция, Плевен, 20-24.
Ковачева Т., В. Герасимова-Томова (1983) Епиграфски паметници от Сторгозия – Известия на музеите от Северозападна България, 8, 105-117.
Койчева, К. (1980) Разкопки на късноантична крепост в м. Градище, Габрово – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 112-114.
Койчева, К. (1990) Ранновизантийска стъкларска работилница – Археология, XXXII, 4, 36-46.
Койчева, К. (1992) Жилища от IV-VI в. на м. Градище край Габрово – Годишник на музеите от Северна България, XVIII, 41-54.
Койчева, К. (1999) Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина – Археология, XL, 3-4, 77-83.
Койчева, К. (2002a) Църква и некропол при укрепеното селище на м. Градището край Габрово – В: L. Slokoska et al. (eds), The Roman and Late Roman City, Sofia, 178-183.
Койчева, К. (2002b) Укрепление от времето на Домината в Средния Предбалкан – В: К. Бошнаков, Д. Ботева (ред.), Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (Jubilaeus, V), София, 213-221.
Конаклиев, А. (2004) Археологически сондажи и почистване на ранновизантийска и късносредновековна българска крепост в м. Парка край Търговище – Археологически открития и разкопки през 2003 г., София, с. 189.
Конаклиев, А. (2005) Археологически разкопки на ранновизантийска и късносредновековна българска крепост в м. Парка край Търговище – Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, с. 318-321.
Кондић, В. (1984a) Босман, рановизантијско утврђење – Старинар (Н. с.), XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 137-145.
Кондић, В. (1984b) Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђење – Старинар (Н. с.), XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 233-249.
Крайчев, И. (1983) Разкопки на крепостта край с. Каравелово, Ямболски окръг – Археологически открития и разкопки през 1982 г., Плевен, 128-129.
Крайчев, И. (1989) Археологически разкопки и проучвания на късноантичната и средновековна крепост край с. Каравелово, Ямболско – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, с. 130.
Кузманов, Г. (1974) Ранновизантийски керамичен комплекс от крепостта Овеч – Известия на народния музей Варна, X (XXV), 312-317.

Кузмановић-Цветковић, Ј. (1986) Рановизантијско утврђење у Баботинцу – Гласник српско археолошко друштво, III, 3, 213-218.

Курбатов, Г. (1971) Основные пролемы внутреннего развития византийского города в IV-VII вв. Ленинград.

Лазов, Г. (1987) Разкопки на късноантичната крепост в м. Спасовица край Белово, Пазарджишки окръг – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград, 159-160.

Лазов, Г. (1994) Разкопки на късноантичната крепост при гр. Белово – Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г., Велико Търново, 46-47.

Леквинадзе, В. (1973) О постройках Юстиниана в Западной Грузии – Византийский временник, 34, 169-186.

Лилчиќ, В., К. Марковска (1992) Неколку доцноантички градишта во Пелагонија – Macedoniae acta archaeologica, 13, 227-244.

Лисицов, С. (1974) Водохранилищата на Сайганското кале в района на с. Кипилово, Сливенски окръг – Годишник на националния политехнически музей, 4, 35-41.

Лисицов, С. (1977) Сайганското кале - късноантична крепост в Източния Хемус (в района на с. Кипилово, Сливенски окръг) – Годишник на националния политехнически музей, 5, 21-35.

Лисицов, С. (1979) "Римското кале" – твърдина в Котленския балкан – Годишник на националния политехнически музей, 8, 67-81.

Лисицов, С. (1980) Старопланинската крепост "Тос кале" и древните пътища в нейния район – Годишник на националния политехнически музей, 10, 23-37.

Лисицов, С. (1982) Сондажни проучвания на късноантични укрепителни съоръжения в Котленско – Археологически открития и разкопки през 1981 г., Михайловград, 60-61.

Лисицов, С., Н. Марков (1981) Древната фортификация в района на хребета Урушките стени - Източна Стара планина – Годишник на националния политехнически музей, 11, 59-79.

Любенова, В. (1978) Разкопки на римска вила в кв. Бела вода, Перник – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, 86-87.

Любенова, В. (1990) Елинистически керамични традиции от ранновизантийското селище над развалините на късноантичната вила в квартал "Бела вода"-Перник – В: М. Домарадски (ред.), Тракийска култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян, 87-91.

Любенова, В. (1995) Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник "Бела вода", Перник – Археология, XXXVII, 3, 6-17.

Любенова, В. (2003) Антични и ранновизантийски селищни структури от района на Горна Струма – В: Р. Иванов (ред.), Римски и ранновизантийски селища в България, Т. II, София, 183-201.

Маджаров, К. (1993) Диоклецианопол, Т. I – Диос, София.

Матеев, М. (1993) Древният Филипопол – Полиграфия, Пловдив.

Микулчиќ, И. (1974) За големината на доцноантичките градови во Македонија – Историја, X, 2, 347-368.

Микулчиќ, И. (1999) Антички градови во Македонија (Историја на културата на Македонија, 8). Скопје

Миланов, М. (1979) Археологически обекти и находки в поречието на Лопушанска Огоста – Михайловградскии окръг – Известия на музеите от Северозападна България, III, 1979, 57-81.

Миланов, М. (1982) Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайловградско – Известия на музеите от Северозападна България, VII, 9-27.

Милошевић, Г. (1988) Рановизантијска архитектура на Светиња у Костолцу – Старинар, XXXVIII (за 1987), 39-58.

Милчев, А. (1956) Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, L, 1, 443-539.

Милчев, А. (1986) Археологически разкопки и проучвания в село Батошево и неговата околност, Габровски окръг – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, LXXVI (за 1983), 68-123.

Милчев, А., С. Ангелова (1971) Археологически разкопки и проучвания в местността "Кало" при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967-1969 г. – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, LXIII, 3 (за 1970), 1-125.

Милчев, А., П. Димитров (1979) Разкопки в местностите Пречиста и Казанджийска лъка при с. Градница, Габровски окръг – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 181-183.

Милчев, А., П. Димитров, Ю. Щулекова (1980) Разкопки на крепостта Пречиста при с. Градница, Габровски окръг – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 212-214.

Милчев, А., К. Койчева (1978a) Ранновизантийска базилика в м. "Градището" край Габрово – Археология, XX, 4, 25-33.

Милчев, А., К. Койчева (1978b) Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг – Годишник на музеите от Северна България, IV, 52-65.

Милчев, А., К. Койчева, П. Димитров (1987) Разкопки в м. Градът при с. Крамолин, Габровски окръг – Археологически открития и разкопки през 1986, Разград, 144-145.

Милчев, А., К. Койчева, П. Димитров (1990) Археологически разкопки край с. Крамолин, Севлиевска община – Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 152-153.

Милчев, А., К. Койчева, П. Димитров (1994) Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област – Археология, XXXVI, 1, 26-36.

Милчев, А., К. Койчева, П. Димитров (2003) Производствен център за строителна керамика в Долна Мизия – В: С. Ангелова (ред.), Сборник в памет на д-р Петър Горбанов (Studia Archaeologica, Supplementum I), София, 2003, 430-450.

Минчев, А. (1986) Ранното християнство в Одесос и околностите му – Известия на народния музей Варна, 22 (37), 31-43.

Минчев, А. (2002) Ранното християнство в Североизточна България – Известия на исторически музей Кюстендил, VII, 49-56.

Мирчев, М. (1969) Сондажни проучвания край с. Шкорпиловци – Музеи и паметници на културата, IX, 1, 11-15.

Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров (1962) Бизоне – Карвуна – Известия на Варненското археологическо дружество, XIII, 21-111.

Митова-Джонова, Д. (1968) Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус – Археология, X, 3, 13-23.

Митова-Джонова, Д. (1977) Раннохристиянската базилика Б от Кало в Берковица – Археология, XIX, 4, 47-54.

Митова-Джонова, Д. (1979) Разкопки на Кипиловската крепост "Хърсулград" през 1978 г. – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 103-104.

Митова-Джонова, Д. (1983) Археологическите паметници в Пернишки окръг. София.

Митова-Джонова, Д. (1988) Разкопки на късноантичната крепост "Кало" в Берковица – Археологически открития и разкопки през 1987 г., Благоевград, с. 114.

Митова-Джонова, Д. (1994) Confinium Succi и mutatio Soneium през античността и ранновизантийската епоха – Анали, I, 2-3, 77-99.

Митова-Джонова, Д. (2000) Раннохристиянски църковен ансамбъл от Кало в Берковица – Известия на националния исторически музей, XI, 221-235.

Михайлов, С., Л. Дончева-Петкова, Д. Топтанов (1975) Разкопки на градището при с. Одърци, Толбухински окръг (1971-1973) – Археология, XVII, 4, 62-72.

Миятев, К. (1952) Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище – Известия на археологическия институт, XVIII, 243-258.

Морева, Р. (1978) Разкопки на крепостта Воден – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, 134-135.

Морева, Р. (1979) Археологически проучвания на крепостта "Воден" – Археологически открития и разкопки през 1978 г., Пазарджик, 168-169.
Морева, Р. (1983) Разкопки на крепостта "Воден" при с. Горни Воден, Пловдивски окръг – Археологически открития и разкопки през 1982 г., Плевен, 133-134.
Мутафчиев, П. (1915) Еленската църква при Пирдоп – Известия на българското археологическо дружество, V, 20-84.
Николов, Д. (1990) Водоснабдяването на късноантичния град Кабиле – Известия на музеите от Югоизточна България, XIII, 15-30.
Николов, Д., М. Кънчев, Б. Борисов (1979) Разкопки на антично селище, северно от с. Караново, Сливенски окръг – Археологически открития и разкопки през 1978 г., Пазарджик, с. 98.
Николов, Д., К. Калчев, Г. Кабакчиева, К. Стефанова (1985) Археологически разкопки в м. "Градовете" над с. Крън, Старозагорски окръг – Археологически открития и разкопки през 1984 г., Сливен, с. 157.
Николов, Д., К. Калчев, Г. Кабакчиева, К. Стефанова (1986) Укрепено антично селище при с. Крън, Старозагорски окръг – Археологически открития и разкопки през 1985 г., с. 108.
Николова, Я. (1978a) Разкопки на Килифаревския манастир (1974-1975) – Археология, XX, 1, 21-35.
Николова, Я. (1978b) Разкопки на Килифарефския манастир – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, 127-128.
Овчаров, Д. (1970) Базилика № 1 при крепостта "Крумово кале" край Търговище – Археология, XII, 3, 16-22.
Овчаров, Д. (1971) Две ранновизантийски крепости от Североизточна България – Археология, XIII, 4, 18-31.
Овчаров, Д. (1976) Базилика N 2 в крепостта "Крумово кале" до Търговище – Археология, XVIII, 3, 22-37.
Овчаров, Т. (1978) Крепостта "Калето" при с. Крън, Старозагорски окръг – Археология, XX, 3, 40-47.
Овчаров, Д. (1982) Византийски и български крепости, V-X век – Издателство на БАН, София.
Панайотов, И., Ц. Попова (1989) Експедиция "Малък Преславец 1988 г."- Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, с. 45.
Петрова, М. (1977) Архитектониката и пространствените образи на три църкви в Шуменската крепост – Археология, XIX, 2, 60-65.
Петровић, П., С. Јовановић (1997) Културно благо Књажевачког краја: археологија. Београд.
Поповић, В. (1984) Доњи Милановац - Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење – Старинар (Н. с.), XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 265-282.
Поповић, В. (1988a) Албанија у касној антици – В: М. Гарашанин (ред.), Илири и албанци (Научни скупова, 39; Одељење историјских наука, 10), Београд, 201-251.
Поповић, М. (1988b) Светиња, нови подаци о ранновизантијском Виминацијуму – Старинар, XXXVIII (за 1987), 1-37.
Рашев, Р. (1975) Проучвания на старобългарския землен вал при с. Шкорпиловци, Варненско през 1972-1973 г. – Известия на народния музей Варна, XI (XXVI), 150-155.
Рашев, Р. (1982) Старобългарски укрепления на Долния Дунав, VII-XI в. – Издателство "Г. Бакалов", Варна.
Салкин, А. (1982) Следи от античността – В: В. Василев, М. Велев (ред.), Чиракман - Карвуна - Каварна, София, 29-34.
Салкин, А. (1985) Археологически комплекс Яйлата. Проблеми и проучвания – В: А. Фол, К. Йорданов (ред.), Североизточна България. Древност и съвремие. София, 77-82.
Салкин, А., Д. Топтанов (1985) Проучвания в м. "Яйлата" при с. Камен бряг, Толбухински окръг – Археологически открития и разкопки през 1984 г., Сливен, с. 155.
Салкин, А., Д. Топтанов (1989) Проучвания на археологическия комплекс "Яйлата" през 1988 г. – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, с. 172-173.

Салкин, А., Д. Топтанов (1990) Проучвания в археологически резерват "Яйла" – Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, с. 189.
Салкин, А., Д. Топтанов (1991) Ранновизантийска крепост в местността "Яйлата" до с. Камен бряг, Варненска област – Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, с. 75.
Слокоска, Л. (1989) Пауталия. Т. 1 – Издателство на БАН, София.
Слокоска, Л., Л. Стайкова-Александрова, Р. Спасов (2002) Пауталия (Pautalia) – В: Р. Иванов (ред.), Римски и ранновизантийски градове в България, Т. I, София, 251-266.
Сотиров, И., Д. Топтанов, А. Салкин (1991) Разкопки на нос Чиракман край гр. Каварна – Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 156-157.
Срејовић, Д., А. Лаловић (1991) Felix Romuliana, Галериева палата у Гамзиграду. Београд.
Стайкова-Александрова, Л., И. Стайкова (2003) Германия (Germania) – В: Р. Иванов (ред.), Римски и ранновизантийски селища в България, Т. II, София, 202-214.
Станилов, С., И. Прокопов, Р. Спасов (1991) Археологически разкопки в м. Хисарлъка до гр. Кюстендил – Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 178-179.
Станчев, С. (1952) Разкопки на обекта N в Кадъкьойското градище – Известия на археологическия институт, XVIII, 285-303.
Станчев, Д. (2002) Преториумът на кастела Ятрус до село Кривина, Русенско – В: Юбилеен сборник "35 години нумизматично дружество "Червен", Русе, 18-29.
Стоичков, В. (1987) Античният Алмус – Векове, XVI, 5, 61-65.
Стоичков, В. (1988) Разкопки на кастела Алмус – Археологически открития и разкопки през 1987 г., Благоевград, с. 112.
Стоичков, В. (1989) Разкопки в Алмус – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, с. 102.
Стоичков, В. (1990) Разкопки в Алмус – Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, с. 208.
Султов, Б. (1966) Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958 до 1961 година – Известия на окръжния музей Велико Търново, III, 25-42.
Танчева-Василева, Н. (1986) Военният лагер в Кабиле – В: В. Велков и др. (ред.), Поселищен живот в Тракия, Т. II, Ямбол, 123-139.
Танчева-Василева, Н. (1992) Късноантичен квартал в античния град Кабиле – В: Д. Овчаров (ред.), Приноси към българската археология, Т. I, София, 26-30.
Танчева-Василева, Н. (1994) Укрепителна система и обществени сгради във военния лагер Кабиле – В: В. Тъпкова-Заимова и др. (ред.), Историко-археологически изследвания в памет на проф. Д-р Станчо Ваклинов, В. Търново, 13-19.
Танчева-Василева, Н. (1998) Базилика № 2 от античния град Кабиле – Известия на историческия музей Кюстендил, V (за 1993), 247-257.
Тончева, Г. (1953) Керамична работилница край с. Кранево – Известия на Варненското археологическо дружество, IX, 81-89.
Топтанов, Д. (1984) Каварна и Каварненският край по времето на Ранновизантиийската империя (V-VI в.) и Първото българско царство (VII-XI в.) – В: В. Василев и др. (ред.), Каварна от древността до освобождението, София, 62-84.
Топтанов, Д., Г. Абдулов (1978) Проучвания на крепостта "Красен" край гр. Панагюрище – Археологически открития и разкопки през 1977 г., София, 142-143.
Топтанов, Д., Е. Владикова, Г. Абдулов (1979) Разкопки на крепостта "Красен" край гр. Панагюрище – Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 179-180.
Топтанов, Д., Г. Абдулов, П. Горбанов (1981) Археологически проучвания на крепостта "Красен" край гр. Панагюрище – Археологически открития и разкопки през 1980 г., София, 154-155.
Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов (1994) Археологически проучвания на крепостта "Красен" край град Панагюрище, Пловдивска област (1976-1988) – Известия на музеите от Южна България, XX, 85-107.
Торбатов, С. (2002а) Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.) – Фабер, Велико Търново.

Торбатов, С. (2002b) Монетната циркулация в Градището край с. Одърци (310 г. пр. Хр. – 610 г. сл. Хр.) – Фабер, Велико Търново.

Трифонов, Ю. (1930) Плевен в трако-римско и старобългарско време – Известия на историческото дружество, X, 20-48.

Тъпкова-Заимова, В. (1966) Нашествия и етнически промени на Балканите през VI-VII в. – Издателство на БАН, София.

Фърков, Ю. (1990) Приемственост и развитие на култовите традиции на Кюстендил – Известия на историческия музей Кюстендил, II, 147-195.

Херман, Й., М. Вендел, В. Нешева (1988) Археологически проучвания в Карасура – Археология, XXX, 4, 1-12.

Цончев, Д. (1941) Стариите около Сърнегор – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей (1940-1941), 107-116.

Цончев, Д. (1948) Стариите по северните склонове на Еленския и Сливенския балкан – Годишник на народния археологически музей Пловдив, I, 113-152.

Цончев, Д. (1960) Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността – Известия на археологическия институт, XXIII, 99-110.

Цончев, Д. (1963) Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора – Издателство на БАН, София.

Чанак-Медић, М. (1978) Гамзиград. Касноантичка палата. Архитектура и просторни склоп (Саопштења, XI). Београд.

Чангова, Й., А. Шопова (1969) Археологически проучвания във Велинградския район – Родопски сборник, II, 181-212.

Чанева-Дечевска, Н. (1999) Раннохристиянска архитектура в България IV-VI в. – Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София.

Чаусидис, Н. (1992) Неколку доцноантички градишта во Мариово – Macedoniae acta archaeologica, 13, 213-226.

Шкорпил, Х., К. Шкорпил (1921) Старобългарски паметници – Известия на Варненското археологическо дружество, VII, 9-27.

Aladžov, D. (1987) Die archäologischen Denkmäler im Bezirk Haskovo (4-11. Jahrhundert) – Miscellanea Bulgarica, 5, 71-82.

Anamali, S. (1993) Arhitetturta e decorazione tardoantica in Albania – XL Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, 447-474.

Aricescu, A. (1975) Les fortificatons de la Dobroudja à l' epoque de Justinien – In: Actes du XIVe congrès international des ètudes byzantines, T. II. Bucarest, 1975, 495-501.

Aricescu, A. (1980) The Army in Roman Dobrudja (BAR International Series, 86). Oxford.

Atanasov, G. (1997) Martirium et 'ΑΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golesh, region de Silisttra (communication preliminaire) – Miscellanea Bulgarica, 11, 127-139.

Atanasov, G. (2004) De nouveau sur la localisation de la forteresse bas-byzantine St. Ciril en Scythie mineure – In: I. Cândea et al. (eds), Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 405-411, fig. 1-6.

Atanasova, J. (1974) Le quaadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis – In: Actes de IXe congrès international d'études sur les frontièrs romaines (Mamaïa, 6 –13.9.1972). Köln-Wien, 1974, 167-172.

Atanasova, J. (1987) Il castelum Castra Martis a Kula – Ratiariensia, 3-4, 1987, 119-126.

Baçe, A. (1976) Fortifikimet e antikitetit te vone ne vendin tone (Fortifications de la Basse Antiquite en Albanie) – Monumentet, 11, 45-74.

Bakiritzis, Ch. (1989) Western Thrace in the Early Christian and Byzantine periods: results of archaeological research and the prospects, 1973-1987 – Byzantinische Forschungen, XIV/1-2, Amsterdam, 41-58.

Barnea, I. (1966) L' incendie de la cité de Dinogetia au VIe siecle – Dacia (N. s.), 10, 237-259.

Barnea, I. (1967) Les thermes de Dinogetia – Dacia (N. s.), XI, 225-262.

Barnea, I. (1969) O casă romană tîrzie de la Dinogetia – Studii şi cercetări de istorie veche, XX, 2, 245-266.

Basler, Đ. (1993) Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina (Österreichische Akademie der Wissenschlaften – Schriften der Balkan-Komission, Antiquarische Abteilung, XIX). Wien.

Bersu, G. (1938) A 6th century German settlement of foederati. Golemanovo kale, near Sadovetz, Bulgaria – Antiquity, XII, 31-42.

Beševliev, V. (1970) Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis". Amsterdam.

Biernacka-Lubanska, M. (1982) The Roman and Early Byzantine Fortifikations of Lower Moesia and Northern Thrace. Wroclaw.

Bondoc, D. (2002) "Bridge heads" on the northern border of the Dacia ripensis province between the 4th and the 5th centuries – In: L. Slokoska et al. (eds), The Roman and Late Roman City, Sofia, 167-172.

Borisov, B. (1989) Djadovo. Vol. I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century) – Tokai University Press, Tokyo.

Botušarova, L., E. Kesjakova (1983) Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l' epoque de la Basse Antiquite – Pulpoudeva, IV, 264-273.

Bowden, W. (2003) *Epirus Vetus*. The Archaeology of a Late Antique Province – Gerald Duckworth & Co. Ltd., London.

Brenk, B. (2003) Die Christianisierung der spätrömischen Welt – Reichert Verlag, Wiesbaden.

Bucovală, M., Gh. Papuc (1984) Date noi privind cercetările arheologice de la Ovidiu – Pontica, XVII, 153-156.

Bujukliev, H. (2001) Die Untersuchungen im östlichen und südlichen Sektor des spätantiken Festunssystems von Karasura – In: M. Wendel (ed.), Karasura, B. I (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach, 51-61.

Bülow, G. v. (1986) Archäologische Forschungen am römischen Limes in Bulgarien – Das Altertum, XXXII, 2, 78-84.

Bülov, G. v. (1987) Wandlung der Siedlungsstruktur im Kastel Iatrus von 4. zum 5. Jh., dargestellt am Beispiel eines Architekurkomplexes – Ratiariensia, 3/4, 215-225.

Bülov, G. v. (1991a) Die Bebauung des 6. Jh. über dem ehemaligen Zentrum des Kastells – In: Iatrus-Krivina, B. IV, Berlin, 59-68.

Bülov, G. v. (1991b) Die Architekturanlagen nördlich der Via praetoria und der Principia (Objekte XXVIII, XXIV, XXXI und XXXII) – In: Iatrus-Krivina, B. IV, Berlin, 125-144.

Bülov, G. v. (1991c) Das Objekt XXXIII – In: Iatrus-Krivina, B. IV, Berlin, 145-150.

Bülow, G. v. (1995a) Die Entwicklung des Siedlungsbildes von Iatrus in der Periode B/C – In: Iatrus-Krivina, Bd. V, Berlin, 29-54.

Bülow, G. v. (1995b) Die Siedlungsperiode D 1 in Iatrus – In: Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 55-60.

Bülow, G. v. (1995c) Die Siedlungsperiode D 2 in Iatrus – In: Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 61-66.

Bülow, G. v. (1999) Die Bebauung an der Nordseite der *via praetoria* in *Iatrus* – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 155-163.

Chevalier, P. (1995) *Ecclesiae Dalmatiae*. L' architecture paleochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.) [En dehors de la capitale, *Salona*] (Collection de l' École française de Rome, 194/2). Rome-Splite.

Claude, D. (1969) Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert (Byzantinische Archiv, XIII) – C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

Coja, M. (1972) Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la capul Dolojman – Argamum (?) – Buletinul comisiunii monumentelor istorice, XLI, 3, 33-42.

Croke, B. (1982) The Date of the "Anastasian Long Woll" in Thrace – Greek, Roman and Byzantine Studies, XXIII, 1, 59-78.

Crow, J. (1995) The Long Walls of Thrace – In: C. Mango, G. Dagron (eds), Constantinople and its Hinterland, Cambridge, 109-124.

Crow, J. (2002) Recent research on the late antique cities of Eastern Thrace (provincia Europa) – In: L. Slokoska et al. (eds), The Roman and Late Roman City, Sofia, 342-352.

Crow, J., A. Ricci (1997) Investigating the hinterland of Constantinople: interim report on the Anastasian Long Wall – Journal of Roman Archaeology, 10, 235-262.

Curta, F. (2001) Peasants as "Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth-Century Settlement Patterns in the Balkans – In: Th. Burns, J. Eadie (eds), Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity, Michigan, 199-217.

Curta, F. (2002) Limes and Cross: The Religious Dimension of the Sixth-Century Danube Frontier of the Early Byzantine Empire – Старинар, LI (2001), 45-70.

Dagron, G. (1984) Les villes dans l' Illyricum protobyzantin – In: Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin (Collection de l' École française de Rome, 77), Roma, 1-20.

Davison, D. (1996) Military Housing – In: I. Barton (ed.), Roman Domestic Buildings, Exeter, 153-181.

Dintchev, V. (1997a) Household Substructure of the Early-Byzantine Fortified Settlements on the Present Bulgarian Territory – Archaeologia Bulgarica, I, 1, 47-63.

Dintchev, V. (1997b) Zikideva - an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans – Archaeologia Bulgarica, I, 3, 54-77.

Dintchev, V. (1999) Sur la caractéristique d' Iatrus (deuxième moitié du IVe - début du Ve s.) – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 165-174.

Dintchev, V. (2000) About the Limit of the Urban Form of Life in the Late Antique Dioceses of Thracia and Dacia: the Overestimated Centers – Archaeologia Bulgarica, IV, 2, 65-84.

Dintchev, V. (2001) Gesellschaftliche Komponenten der Struktur frühbyzantinischer befestigter Siedlungen auf dem Territorium des heutigen Bulgarien – In: M. Wendel (ed.), Karasura, B. I (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach, 217-235.

Dončeva-Petkova, L., S. Torbatov (2001) Zur Chronologie der Architektur der spätrömischen Befestigung und frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odarrci (Provinz Skythien) – In: M. Wendel (ed.), Karasura, B. I (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach, 237-245.

Döhle, B. (1966a) Der Sektor VII – Klio, 47, 57-136.

Döhle, B. (1966b) Das römische Gebäude im Sector I – Klio, 47, 137-156.

Döhle, B. (1979a) Untersuchungen im Bereich des Gebäudes VII (früher Sektor VII) in der Kampagne 1966 – In: Iatrus-Krivina, B. I, Berlin, 53-62.

Döhle, B. (1979b) Das Bad XXVI – In: Iatrus-Krivina, B. I, Berlin, 63-71.

Döhle, B. (1991a) Die Principia (Objekt XX/XXII) – In: Iatrus-Krivina, B. IV, Berlin, 35-58.

Döhle, B., (1991b) Das Objekt XXVII (abschließende Untersuchungen) – In: Iatrus-Krivina, B. IV, Berlin, 77-92.

Dunn, A. (1997) Stages in the transition from the Late Antique to the Middle Byzantine urban centre in S. Macedonia and S. Thrace – Παραρτημα Μακεδονικων, 7, 137-150.

Dunn, A. (2002) Was there a militarisation of the southern Balkans during late antiquity?- In: Ph. Freeman et al. (eds), Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan, 2000, Vol. II (BAR International Series, 1084-II), Oxford, 705-711, fig. 1-3.

Dymaczewska U., A. Dymaczewski (1980) Resultats des fouilles archeologiques effectuées à Odărci, departement de Tolbukhin (Bulgarie), au cours des années 1967, 1969-1974 et 1976-1977 (partie occidentale) – Slavia Antiqua, XXVII, 145-171.

Džambov, I. (1986) Sur l'apparition de quelques forteresses et aglomerations dans la montagne de Sredna gora sur le territoire du départtement de Plovdiv – Pulpudeva, 5, 204-209.

Forsyth, G. (1968) The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Curch and Fortress of Justinian – Dumbarton Oaks Papers, 22, 1-20.

Gočeva, Z. (1988) Der thrakische Festungsbau und sein Fortleben im spätantiken Fortifikationssystem in Thrakien – In: Griechenland – Byzanz – Europa, Berlin, 97-108.

Gomolka, H-J. (1979) Objekt XV – In: Iatrus-Krivina, B. I., Berlin, 35-41.

Gomolka, H-J. (1995) Zum frühen Christentum in Iatrus – In: Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 107-116.

Greatrex, G. (1995) Procopius and Agathias on the defences of the Thracian Chersonese – In: C. Mango, G. Dagron (eds), Constantinople and its Hinterland, Cambridge, 125-129.
Gunjača, Z. (1986) Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima – In: P. Medović (ed.), Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije (Materijali, 22), Novi Sad, 124-136, 208-214.
Harrison, M. (2001) Mountin and Plain. From the Lycian Coast to the Phrigian Plateau in Late Roman and Early Byzantine Period. Ann Arbor.
Harrison, M., G. Lawson (1979) An early byzantine town at Arif in Lycia – Yayla, II, 13-17.
Henning, J. (1987) Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42). Berlin.
Henning, J. (1994) Die ländliche Besiedlung im Umland von Sadovec, Nordbulgarien (Vit-Tal) und die römischen Agrarstrukturen im europäischen Vorland von Byzanz (Thrakien/ Niedermösien) – In: H. Bender, H. Wolff (eds), Ländlische Besiedlung und Landwirtsshaft in Rhein – Donau – Provinzen des römischen Reiches (Passauer universitäts Schriften zur Archälogie, 2), Passau, 463-503.
Hirschfeld, Y. (1992) The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period – Yale University Press, New Haven and London.
Hirschfeld, Y. (1993) Monasteries and Churches in the Judean Desert in the Byzantine Period – In: Y. Tsafrir (ed.), Ancient Churches Revealed, Jerusalem, 149-154.
Hoddinott, R. (1975) Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction – Ernest Benn Limited, London & Tonbridge.
Ivanišević, V. (1999) Le début de l'époque des Grandes Migrations dans l'Illyricum du Nord – In: L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations (Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno, 13), Brno, 95-107.
Ivanov, T. (1966) Die Festungsmauer des Kastells Iatrus – Klio, 47, 23-56.
Ivanov, T. (1979) Die neuentdeckte dritte Basilika – In: Iatrus-Krivina, Bd. I, Berlin, 27-33.
Jones, A. (1994) The Declin of the Ancient World – Longman, London and New York (12th edn).
Kennedy, D. (2000) The Roman Army in Jordan. London.
Kondić, V. (1984) Les formes des fortification prrotobyzantines dans la region des Portes de Fer – In: Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin (Collection de l' École francaise de Rome, 77), Roma, 131-161.
Kuzmanov, G. (1991) Ein spätantikes Wirtschaftsgebäude (Objekt XVIII) – In: Iatrus-Krivina, B. 4, Berlin, 111-116.
Lassus, J. (1975) La forteresse byzantine de Thamugadi – In: M. Berza, E. Stănescu (eds), Actes du XIVe Congres international des études byzantines, T. II, Bucureşti, 463-475.
Lawrence, A. (1983) A Skeletal History of Byzantine Fortification – The Annual of the British School at Athens, 78, 176-229.
Liebeschuetz, W. (1996) The end of the ancient city – In: J. Rich (ed.), The City in Late Antiquity, Routledge, London (2nd edn), 1-49.
Ljubenova, V. (1999) Radomir – In: R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann (eds), Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien bulgariens (Schriften der Balkan-Kommission antiquarische Abteilung, 21), Wien, 94-95, Abb. 212.
Lungu, V. (1997) L' evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor – Miscellanea Bulgarica, XI, 99-108
Magen, Y. (1993a) The Church of Mary Theotokos on Mt. Gerizim – In: Y. Tsafrir (ed.), Ancient Churches Revealed, Jerusalem, 83-89.
Magen, Y. (1993b) The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim – In: Y. Tsafrir (ed.), Ancient Churches Revealed, Jerusalem, 170-196.
Michailov, S., L. Dončeva-Petkova, D. Toptanov (1980) Fouilles archeologiques du village Odărci, departement de Tolboukhin (Bulgarie) au cours des années 1971-1977 (partie orientale) – Slavia Antiqua, XXVII, 119-144.
Mikulčić, I. (1974) Über die Grösse der spätantiken Städte in Makedonien – Živa antika, XXIV, 191-212.

Mikulčić, I. (1986) Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji - pokušaj klasifikacije – In: P. Medović (ed.), Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije (Materijali, 22), Novi Sad, 101-123.

Milinković, M. (2002) Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh. – Starinar, LI (2001), 71-133.

Milošević, G. (1996) Modular Analysis of Late Roman and Early Byzantine Fortifications in the Iron Gate Area – In: P. Petrović (ed.), Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrad, 249-252.

Mirković, M. (1996) Villas et domaines dans l' Illyricum central (IVe-VIe siècle) – Зборник радова Византолошког института, XXXV, 57-73.

Müller-Wiener, W. (1989) Bischofsresidenzen des 4 –7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-raum – In: N. Duval (ed.), Actes du XIe Congres international d'archaeologie chretienne, Vol. I, Roma, 651-709.

Napoli, J. (1997) Recherches sur les fortifications linéaires romaines – Boccard & Erma (Collection de l'École française de Rome, 229), Roma.

Nikolov, D. (1990) Mezideva – Thracian Settlement in Late Antiquty – Terra Antiqua Balkanica, V, 166-172.

Nikolov, D. (1994) Einige Bemerkungen zu den ländlichen Siedlungen der Spätantike in Thrakien und Niedermösien – In: H. Bender, H. Wolff (eds), Ländliche Besiedlung und Lanwirtschaft in Rhein – Donau – Provinzen des römischen Reiches (Passauer universitäts Schriften zur Archälogie, 2). Passau, 505-509.

Nicorescu, P. (1944) Les basiliques byzantines de Dolojman – Bulletin de la Section historique de la l'Académie Roumaine, XXV, 1, 91-101.

Ötüken, Y., R. Ousterhout (1989) Notes on the Monuments of Turkish Thrace – Anatolian Studies, XXXIX, 121-149.

Petrović, P. (1986) Timacum Minus und die Kastelle im Timok-Tal – In: Studien zu den Militärgrenzen Roms, B. III, Stuttgart, 514-519.

Petrović, P. (1995a) Les forteresses de la basse antiquité dans la région du Haut Timok – Starinar, XLV-XLVI (1994-1995), 55-66.

Petrović, P. (1995b) Inscriptions de la Mésie supérieure. Vol. III/2. Timacum Minus et la vallée du Timok – Tipografic, Beograd.

Popescu, E. (1976) Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII, descoperite in Romania. Bucureşti.

Popović, S. (1998) Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture – Starinar, XLIX, 131-144.

Poulter, A. (1983) Town and Country in Moesia Inferior – In: A. Poulter (ed.), Ancient Bulgaria, P. 2, Nottingham, 74-119.

Poulter, A. (1999) "Gradishte" near Dichin: A New Late Roman Fortress on the Lower Danube – In: G. v. Buelov, A. Milceva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 207-227.

Poulter, A. (2002) From city to fortress and from town to country: 15 years of anglo-bulgarian collaboration – In: L. Slokoska et al. (eds), The Roman and Late Roman City, Sofia, 14-29.

Pralong, A. (1988) Remarques sur les fortifications byzantines de Thrace orientale – In: H. Ahrweiler (ed.), Géographie historique du monde méditerranéen (Byzantina Sorbonensia, 7), Paris, 179-200.

Pringle, D. (1981) The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest. An accaunt of the military history and archaeology of the African provinces in the sixth and seventh centuries (BAR, International Series, 99). Oxford.

Ravegnani, G. (1983) Casteli e citta' fortificate nel VI secolo – Edizioni del Girasole, Ravena.

Sampetru, M. (1994) Oraşe şi cetăți romane tărzii la Dunărea de Jos (Bibliotheca Thracologica, V). Bucureşti.

Sarnowski, T. (1985) Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum – Germania, 63, 1, 107-127.

Sarnowski, T. (1999) Die Principia von Novae im späten 4. und frühen 5. Jh – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 57-63.

Schöneburg, P. (1992) Die Basilika extra muros vor dem Kaleto-Huegel von Karasura – Zeitschrift für Archäolgie, 26, 251-259.

Scorpan, C. (1980) Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube (BAR International Series, 88). Oxford.

Škorpil, K. (1930) Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров – Byzantinoslavica, II, 197-230.

Škorpil, K. (1932) Мадаро-могилското плато – Byzantinoslavica, IV, 85-128.

Smith, J. (1997) Roman Villas. A Study in Social Structure – Routledge, London.

Southern, P., K. Dixon (1996) The Late Roman Army – BT Batsford Ltd, London.

Srejović, D. (1993) Felix Romuliana – Galerius's Ideological Testament – In: D. Srejović (ed.), Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 29-53.

Stančev, D. (1995) Grabungen im Kastel Iatrus von 1984 bis 1988 – In: Iatrus-Krivina, B. 5, Berlin, 123-130.

Stančev, D. (1999) Das Prätorium des Kastells Iatrus. Vorläufiger Bericht – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 151-154.

Suceveanu, A., A. Barnea (1991) La Dobroudja romaine – Editura enciclopedică, Bucarest.

Suić, M. (1976) Antički grad na Istočnom Jadranu. Zagreb.

Tapkova-Zaimova, V., M. Vojnov (1961) La politique de Byzance dans ses rapports avec les "Barbares" – Etudes Historiques, II, 31-46.

Tocilescu, G. (1902) Monumentele epigrafice şi sculpturali ale museului national antichitati din Bucuresci. P. I. Bucuresci.

Tomović, M. (1996) Ravna - the Roman and Early Byzantin Fortification – In: P. Petrović (ed.), Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrad, 73-80.

Torbatov, S. (1999) A Note on Dinogetia – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 271-274.

Torbatov, S. (2000) Procop. De aedif. IV, 7, 12-14 and the historical geography of Moesia secunda – Archaeologia Bulgarica, IV, 3, 58-77.

Tsafrir, Y. (1993) Monks and Monasteries in Southern Sinai – In: Y. Tsafrir (ed.), Ancient Churches Revealed, Jerusalem, 315-333.

Tudor, D. (1947) Sucidava III – Dacia, 11-12 (1945-1947), 145-208.

Tudor, D. (1965) Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie (Collection Latomus, 80). Wetteren.

Tudor, D., V. Barbu (1975) Nouvelles recherches archéologiques dans la citadelle byzantine de Sucidava en Dacie – In: M. Berza, E. Stănescu (eds), Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, T. II, Bucureşti, 637-641.

Uenze, S. (1992) Die Ausgrabungen 1934-1937: Beschreibung der Baubefunde und Versuch einer Interpretation anhand der Grabungsdokumentation – In: S. Uenze (mit Beiträgen von …), Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien), Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österreichischen Ausgrabungen 1934-1937 (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgechichte, 43), München, 31-136.

Vaklinova, **M. (1987)** Sur la topographie chrétienne (IVe-VIe siècle). Un centre paléochrétien dans les Rhodopes – Miscellanea Bulgaria, 5, Wien, 119-125.

Vasić, M. (1987) Čezava – Castrum Novae – Ratiariensia, 3-4, 131-134.

Vasić, M. (1995) Le limes protobyzantin dans la province de Mesie premiere – Starinar, XLV-XLVI (1994-1995), 41-45.

Vasić, M. (1999) Transdrobeta (Pontes) in the Late Antiquity – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 27-35.

Vasić, M., V. Kondić (1986) Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer – In: Studien zu den Militärgrenzen Roms (Vorträge des 13. internationalen Limeskonresses, Aalen, 1983), B. III, Stuttgart, 542-561.

Vasilev, V. (1981) Forteresse medievale au cap Čirakmana près de Kavarna – Byzantinobulgarica, VII, 333-337.
Velkov, V. (1962) Les campagnes et la population rural en Thrace au IVe-VIe s. – Byzantinobulgarica, I, 31-67.
Velkov, V. (1977) Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity. Studies and Materials. Amsterdam.
Velkov, V. (1985a) Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis – Byzantina (Tessaloniki), 13, 1985, 883-891.
Velkov, V. (1985b) Problems des etudes ethniques en Thrace durant la Basse Antiquite – In: V. Vavřínek (ed.), From Late Antiquity to Early Byzantium, Praha, 157-161.
Velkov, V., Z. Gočeva (1972) Die thrakische Festung Čertigrad im Balkan – Thracia, I, 121-145.
Velkov, V., S. Lisicov (1994) An Early Byzantine and Mediaeval Fort in the Haemus with an Inscription and Grafitti of Emperor Anastasius – In: Сборник в чест на академик Димитър Ангелов, София, 257-265.
Vetters, H. (1950) Dacia Ripensis (Österreichische Akademie der Wissenschlaften – Schriften der Balkan-Komission, Antiquarische Abteilung, XI/1), Wien.
Völling, T. (2000) Befestigte *Villae rusticae* oder militärische Kleinkastelle? Anmerkungen zu drei Fundplätzen im bulgarischen Binnenland – Archaeologia Bulgarica, IV, 2, 33-48.
Vulpe, R., I. Barnea (1968) Din istoria Dobrogei. T. II. Romanii la Dunarea de Jos. Bucureşti.
Wachtel, K. (1991) Zum Stand und zu einigen Problemen der Erforchung von Iatrus nach den Grabungskampagnen 1975-1981 – In: Iarus-Krivina, B. IV, Berlin, 15-18.
Welkov, I. (1935) Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Norbulgarien) – Germania, XIX, 149-158.
Wendel, M. (2001) Der Fundplatz Karasura – In: M. Wendel (ed.), Karasura, B. I (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach, 5-31.
Werner, J. (1992) Golemanovo Kale und Sadovsko Kale: Zusammenfassung der Grabungsergebnisse – In: S. Uenze (mit Beiträgen von …), Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien), Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österreichischen Ausgrabungen 1934-1937 (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgechichte, 43), München, 391-419.
Zahariade, M. (1988) Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum – Editura Academiei, Bucureşti.
Zahariade, M. (1997) The Late Roman Drobeta. The cruciform building and the fort garrison in the 4th century A.D. – Acta Musei Napocensis, 34, I, 167-182.

Early Byzantine Fortresses in Bulgaria and its Neighbouring Territories
(In the Dioceses of *Thracia* and *Dacia*)

Ventzislav Dintchev
(Summary)

Introduction

In the Early Byzantine Period (EBP; 395-610) there is a large number of sites in the dioceses of *Thracia* and *Dacia* that in contemporary sources are referred to as *castella*, φρούρια, ὀχυρώματα, or with other terms similar in meaning, i.e. fortresses, fortified areas. Today local inhabitants call their remains "cetăți", "gradishta", "gradini" (sometimes also "gradove"), "kaleta", "hisari" – terms of Romanian, Slavic or Turkish origin with the same meaning as the above mentioned. These fortresses are the subject of the current research. The study does not cover the city and the city-type centres that in the sources are referred to as *civitates*, πόλεις, etc.

The criteria that can determine and differentiate the types of fortresses of the EBP are based on their structural characteristics. A characteristic feature of the structure of a settlement is the complex of households of its inhabitants. A major building element in the structure of a military garrison is the barracks. The presence of a limited military garrison in a fortified settlement, or of a limited in number non-military population in a military fortress, will certainly not change the definition of the site. A refuge shelter is not used constantly and thus it does not have a very developed structure. Isolated Christian sites as well as estate centres have specific structures.

Precise identification and a structural characteristic can only be based on a thorough archaeological research. For this reason, the current work focuses primarily on excavated fortresses or such with at least several trenches.

I. The Fortified Settlements

I.1. Distribution, classification, location

Fortified settlements are the major part of the *castella* and φρούρια in *Thracia* and *Dacia* areas during the 5th – 6th c. They can be classified in two basic groups: fortified semi-urban settlements (with protected area of minimum 1 ha); and fortified villages (with protected area of up to 1 ha). Both types are widely represented. However, while the number of the first type of settlements increases gradually from the end of the 4th c. and the beginning of the 5th c. onwards, the second type of settlements are still limited in number in the beginning of the EBP, but they increase dramatically by the end of the 5th c. and the first half of the 6th c.

Fortified settlements emerged in two ways: by structural transformations of sites of initially different functions, and by intentional construction of fortified settlements. During the 5th - 6th c. the number of the original fortified settlements prevails. Most of them are located in areas that were not so convenient for dwelling, but were easy to defend. It is the easy access to some of the fortified settlements that emerged before the end of the 4th c., i.e. № 16 (*Castra Martis* ?), № 54 (*Discoduraterae*) and № 43[1] – that lead to their abandonment about the middle of the 5th c. or even earlier.

I.2. Public buildings of the fortified settlements

The characteristics of the fortification systems are related to the size and the significance of the respective settlements. Fortifications built with dry walling or with mud solution filling are more frequent in the smaller EBP settlements. Similar fortifications also protect larger settlements, i.e. № 33 (fig. 31), № 57 and № 110. Both mortar filling as well as dry walling were used in the construction of the fortifications of № 67 where a graphite inscription with the name of Anastasius I was found. However, most of the semi-urban, as well as part of the smaller fortified settlements, have solid fortification installations. Some settlements, which have developed over earlier military camps, inherited their strong fortification systems. Those functioned, with no major modifications but periodic maintenance, by the end of the 6th c. – the beginning of the 7th c. This is the case with № 2 (*Castrum Novae*), № 14 (*Timacum Minus*), № 55 (*Iatrus*) (fig. 6 and 7), № 79 (*Dinogetia*) (fig. 11). Other earlier fortresses show more innovations. For example, new corner towers were erected in № 4 (*Smorna*) and in № 6 (*Taliata*) (fig. 12), and outer defence walls were added to № 53 (fig. 19) and to № 107 (fig. 22). The new fortress wall from the 6th c. at the accessible southern side of № 71 impresses with the fact that for its length of 220 m it is supplied with about ten towers with a U-form or a pentagonal plan (fig. 20). The fortification of the most fortified settlements originating from the EBP follow the new tendencies. For example, the major innovation of the early EBP - the outer defence walls (*proteichismata*) - are found in № 18 (fig. 25) and № 56, which originate in this period. Pentagonal towers with a projected fringe that are characteristic for the fortification construction at the end of the 5th – 6th c., are discovered at № 10 (fig. 40), № 25 (fig. 29), № 48 (fig. 34), № 61 (fig. 52), № 91 (fig. 35) dated to that period.

Additional defences are often built adjacent to the major settlement fortresses at the time of their construction or later. In some cases these are later fortified extensions required by the increase of the population as is in № 95 (*Mezideva*) (fig. 24). In other cases, the additional defences have specific functions and are usually contemporary to the main fortress as in № 18 (fig. 25), № 24 (fig. 27), № 25 (fig. 29). Some settlements have outside defences that protect considerable areas. In its more sophisticated form the outside defence is a solid fortress which includes the main one – as is № 91, or is adjacent to it as is № 73 (*Adina ?*). The specific topography often requires specific solutions for the fortification of a settlement. For example, № 97 (*Carassura*) has two synchronous and commensurable neighbouring fortresses (fig. 23).

Generally, the overview of the planning of EBP fortified settlements looks quite chaotic. Streets are narrow and relatively short passages, limited on the sides just by the buildings and have no additional design. However, there are also longer and wider main streets that lead to the gates of the fortress naturally continuing the outside roads (fig. 6, 7, 11, 19, 20, 24, 26, 27, 29, 30, 33). Specific facilities are often discovered, such with communication functions, combined sometimes with water-supply, and/or defence functions. Examples are the passages and stairs cut in the rocks at № 30, № 49, № 74 and № 76, the "passage cave" at № 112, the vertical shafts at № 73 and № 84, which provide access to the local source of water as well as to the surrounding areas (fig. 13 and 14), the brickwork tunnel leading to the near by river at № 108 and a similar one, that was cut in the rocks, at № 31.

Part of the larger fortified settlements were supplied with water by outside water catchments and water-mains as at № 20 (*Almus*), № 94, № 96, № 105 (*Cabyle*), № 107

[1] Here and in the following text "№...." shows the number of the site in Appendix I, where data about its location and characteristics is presented in a table. The site is referred to with the same number on the map at fig.1 and eventually on the maps at fig.2 – fig.5 in Appendix II.

(fig. 21 and 22). Among the smaller settlements that have outside water catchments and water-mains are № 36 and № 70. Those water-supply facilities are dated before the end of the 4th c., at the end of the 4th c. and the first half of the 5th c., or are still to be dated. During the EBP, especially at the end of the 5th – 6th c., reservoirs for the collection of atmospheric water, as well as portable containers, were introduced. This development was adequate to the terrain of the new fortified settlements. Reservoirs cut in the rocks or masonry built ones are found in № 18, № 26, № 28, № 30, № 64, № 66, № 74, № 76, № 91, № 92, № 93. Some of these facilities are situated within the fortress towers – at № 26 and № 64. Similarly, the outside water-main at № 96 is connected to a water reservoir in the fortress tower. In some cases the reservoirs are connected to wells, as at № 66. In the 6th c. water was supplied to № 22 (*Sucidava*) by a connection to a "secret" well, located outside of the protected area, that was accessed through a tunnel running under the fortress wall. Here I have to note the water supply functions of the tunnels at № 31 and № 108, and of the shafts at № 73 and № 84 (fig. 14).

During the EBP the administration centres in the settlements' structures were the residences of the imperial officials, military commanders and/or high-ranking clergymen. Such residences (*praetoria*) were establishes mainly in the semi-urban fortified settlements. In some cases they had been constructed earlier, but continued to function during the 5th c. Examples are the *praetorium* at № 55 (*Iatrus*) (fig. 6 and 41), the solid "*domus*" at № 79 (*Dinogetia*) (fig. 11 and 42), the building with the single-apse hall at № 82 (*Ulmetum*), the large representative complex at № 47 (*Storgosia*), the building with a decorated pool and a colonnade at № 107 (fig. 22). Residences of secular and/or clergy "officials", built about or after the beginning of the 5th c., are studied at № 7 (fig. 26 and fig. 45), № 18 (fig. 25), № 22 (*Sucidava*), № 88 (fig. 16 and 44), № 89 (*Bizone*), № 91 (fig. 35 and 43), № 106. It is noticeable, that while the *praetoria* built in the 4th c. still carry the traditions of the classical peristyle building, in the above mentioned administration and residential buildings dated to 5th – 6th c., these traditions have already disappeared.

In the beginning of the 5th c. some of the earlier centres i.e. № 14 (*Timacum Minus*), № 55 (*Iatrus*) (fig. 6) and № 79 (*Dinogetia*), receive, as a part of their Late Roman heritage, public baths, but they operated no later than the middle of the 5th c.

Intensive construction of cult centres of Christianity begins early in the 5th c. in *Thracia* and *Dacia* following a tendency to establish these centres' dominant position in the structure of the settlements. This is best illustrated in the earlier fortified semi-urban settlements. So, at the cult centres of № 55 (*Iatrus*), № 71 and № 102, each next basilica is larger and more representative. At 5th – 6th c. the Christian buildings are obligatory and dominant in the structure of every larger settlement (fig. 6, 11-13, 15, 19, 20, 22, 23, 25-28, 30-34, 40). A second building of Christian cult is discovered in many semi-urban fortified settlements – for example at № 18 (fig. 25), № 29, № 34, № 47 (*Storgosia*), № 57, № 62 (fig. 33), № 71 (fig. 20), № 81 (*Argamum*) (fig. 32), № 97 (*Carassura*) (fig. 23), № 105 (*Cabyle*), № 107 (fig. 21 and 22). In some cases this is a necropolis church like in № 15 and № 53 (fig. 19). Site № 7 is exceptional with its construction of cult buildings, as a total of five churches from the 6th c. (fig. 26) are discovered in its area, in the suburbs and the necropolis. The buildings of Christian cult are dominant in the smaller fortified settlements as well. In some cases, even when the fortress is of dry walling or with mud solution filling, the cult buildings are the only ones in the settlement constructed with mortar – for example at № 101 and № 104. Some of the smaller fortified settlements also have two cult buildings – for example № 24 (fig. 27 and 28) and № 101.

The buildings of Christian cult demonstrate the active role of the Church in the life of most of the fortified settlements during the EBP. We can assume that the social

role of the Church in the fortified settlements was quite similar despite the differences in the legal status of their inhabitants. The intensive construction of representative cult buildings also reveals the desire of the local population to establish their settlement, as during the EBP it was the Church that ensured the administrative privileges of the settlement.

The presence of buildings for the guards situated near the gates or near other important parts of the fortresses is very natural and expected for the fortified settlements (fig. 12, 15, 18, 20, 24, 32, 36, 37, 38, 93). Buildings with "military purposes" with considerable size and/or solid construction are discovered in some fortified settlements of a larger scale – for example № 18 (fig. 25), № 60 (fig. 51), № 88 (fig. 18), № 35 (*Kratiskara*) (fig. 36 and 50), at № 107 (fig. 22). These barracks suggest the presence of limited military garrisons. It is only in some semi-urban fortified settlements – № 16 (*Castra Martis* ?) (fig. 77), № 20 (*Almus*), № 44 (*Germania*), № 55 (*Iatrus*) (fig. 6 and 49) that architecture suggests considerable presence of regular military. These are centres with identical development – they are military camps of earlier origin, which transformation to settlement structures begins before the end of the 4th c. The using of the barracks situated there no pass the middle of the 5th c.

Large storages for grain are discovered in semi-urban fortified settlements as № 6 (*Taliata*) (fig. 12 and 58), № 44 (*Germania*), № 47 (*Storgosia*), № 55 (*Iatrus*) (fig. 6, 54, 55), № 56 (fig. 56), № 71 (fig. 20 and 59). Most of these *horrea* are dated early within the EBP, and the largest among them - in *Storgosia* and *Iatrus* (Sector "I"), were constructed as early as the 4th c. Still some of them have been abandoned well before the end of the 6th c. Storage buildings of a smaller size and different construction are found in other settlements – for example № 32, № 35 (*Kratiskara*) (fig. 36 and 57), № 89 (*Bizone*), № 100 (fig. 37). About the end of the 5th c. grain was stored also in fortress towers – for example at № 24, № 97 (*Carassura*), № 107. An interesting method for storing grain in a large number of dolia buried in an open area outside the fortress walls is registered at the end of 5th – 6th c. in some fortified settlements in the province of *Scythia* – № 85 (*Carea* ?) (fig. 38), № 86, № 88 (fig. 17). It is possible that the positioning of the dolia had also some defence functions.

Data about the crafts in the fortified settlements provides evidence for the development of self-sufficient economy. Production of pottery is registered at № 12 (*Transdrobeta/ Pontes*), № 55 (*Iatrus*), № 68 (*Cynton* ?), at № 91, in № 105 (*Cabyle*). Inventory of a workshop for pottery lamps and lids was found in a tower at № 77 (*Cranea*). A production centre for building ceramics is localized at № 48 *(*fig. 34). Glass was produced in some of the more significant fortified settlements – for example at № 53 (fig. 19 and 60) and № 107 (fig. 22). There is plenty of evidence for iron works. Equipment and material, dated primarily to the end of the 5th – 6th c., are found at № 1 (fig. 10), № 4 (*Smorna*), № 6 (*Taliata*) (fig. 12), № 7 (fig. 26 and 63), № 9, № 14 (*Timacum Minus*), № 24, № 25 (fig. 29), № 49, № 53 (fig. 19 and 61), № 71 (fig. 20 and 62), № 69 (*Candidiana*), № 79 (*Dinogetia*), № 104. During the EBP there are fortified settlements in *Thracia* and *Dacia* which population was entirely occupied with ore output and metallurgy – for example № 17 and № 110.

I.3. The household buildings of the fortified settlements

The known households of the fortified settlements in *Thracia* and *Dacia* are mainly buildings of one or two rooms (fig. 6-12, 18-20, 22, 23, 25, 27, 29-31, 35, 38, 68, 70, 73, 75, 76) that often have a second storey. Some of the households have limited yard areas – for example at № 53 (fig. 19 and 71). In some cases a household consists of two one- or two-room buildings situated close to each other – for example № 25 (fig. 27) and № 33

(fig. 31). However, it is more common that household constructions are compact complexes of rooms arranged in chains. Such households are discovered at № 25 (fig. 29), № 26, № 35 (*Kratiskara*) (fig. 36), № 71 (fig. 20), № 94, № 95 (*Mezideva*) (fig. 24), № 97 (*Carassura*) (fig. 23), № 102, № 105 (*Cabyle*), № 107 (fig. 22). Two or more households are also found in a compact position within the framework of earlier and more significant buildings – as at № 22 (*Sucidava*), № 44 (*Germania*), № 55 (*Iatrus*) (fig. 67), № 88 (fig. 18 and 72), № 105 (*Cabyle*). The compact position of the households is increasingly used in the course of the 5th – 6th c.

The household buildings of the fortified settlements are mainly with stone-mudbricks constructions (the foundations and the lower parts of the walls are built of stone congested with clay or mud, and the higher parts of the walls with mudbricks) or were frame-built (with walls of wooden beams, wattle and clay daub). The good quality of the stone-mudbricks construction allows to erect larger buildings with an upper storey. In areas where easy-to-cut stone was available the walls of the buildings are made entirely of stone. Roofs were covered with ceramic or stone tiles, or with reed and thatch. The rooms for dwelling were heated by open or oven-like (rarely) hearths.

A decline in the quality of household buildings construction is characteristic for the development of the fortified settlements in the bordering provinces of *Thracia* and *Dacia* at the end of 5th - 6th c. This conclusion is grounded on the research of № 1 (fig. 10 and 75), № 2 (*Castrum Novae*), № 3 (*Ad Scorfulas* ?), № 4 (*Smorna*), № 6 (*Taliata*), № 10, № 12 (*Transdrobeta/Pontes*), № 20 (*Almus*), № 22 (*Sucidava*), № 23, № 24 (fig. 27 and 69), № 25 (fig. 29), № 27 (fig. 91), № 51 (fig. 30), № 53 (fig. 71 and 73), № 55 (*Iatrus*) (fig. 7), № 56 (fig. 76), № 58, № 68 (*Cynton* ?), № 69 (*Candidiana*), № 71 (fig. 20 and 70), № 78, № 79 (*Dinogetia*), № 88 (fig. 18 and 72). However, until the end of the 6th c. there are no major changes in the household construction in the inner provinces, as is confirmed by the study of № 35 (*Kratiskara*) (fig. 36), № 39, № 44 (*Germania*), № 97 (*Carassura*) (fig. 23), № 91 (fig. 35), № 94, № 95 (*Mezideva*) (fig. 24), № 102, № 107 (fig. 22). These regional characteristics are related to the stronger "barbarization" of the border provinces at the end of 5th - 6th c.

In the fortified settlements there are household buildings that stand out from the rest and have a different construction, planning, size and/or number of rooms – for example, the individual "residential-farm" complexes from the end of the 4th c. and the beginning of the 5th c. at № 55 (*Iatrus*) (fig. 6 and 66), the household buildings from the end of the 5th – 6th c. near the church at № 51 (fig. 30), or the so called house of Nestor from 6th c. at № 24 (fig. 27 and 74). Obviously, these houses belonged to families with a higher economic standing. However, archaeological data does not confirm considerable social stratification of the population of these settlements.

I.4. Conclusion

The middle of the 6th c. marks the culmination of the development of fortified settlements in *Thracia* and *Dacia* – in terms of number of settlement units, and the processes and tendencies determining their structure. Such settlements are well known in other parts of the Empire as well (for example fig. 96). However, their number in *Thracia* and *Dacia* prevails because of the geopolitical realities during the EBP.

II. The Military fortresses

II.1. Known military fortresses

In *Thracia* and *Dacia* the transformation of the majority of the Roman and Late Roman military fortresses into settlements is completed in the first half of the 5th c.

Some of them have even been abandoned at the time – as was the quadriburg at № 16 (*Castra Martis* ?) (fig. 77). One of the few exceptions is № 99 that still keeps its military character during the 6th c. (fig. 78). It is not clear yet for how long after the end of the 4th c. the military buildings at № 19 (*Montana*) (fig. 79) had functioned.

There are no grounds to question the military functions for the fortresses along the so called East-Balkan Defence Line (fig. 4), initiated in the period 4th -5th c. One can hardly doubt the military character of № 75 (Πυλαι του Αιμου ?) (fig. 82). However, these fortresses have not been archaeologically researched. There is no precise dating in the EBP yet for the partially studied quadriburg № 65, neither for the completely researched fortress № 40 (fig. 84). Fortress № 41 near *Pautalia* (fig. 80) may be with an initial date during the 5th c. This is the largest military fortress in this study (fig. 81).

There is no doubt that the construction of new fortresses during the 6th c. in the area of Zhelezni vrata (Iron Gates) (fig. 2), including № 3 (*Ad Scorfulas* ?) (fig. 39) and № 10 (fig. 40), as well as other fortresses on the Danube river, including № 68 (*Cynton* ?) was initiated by the imperial administration. However, no regular army was stationed in these fortresses. The military functions claimed to some of the Black Sea fortresses during the 6th c. – as № 83 and № 85 (*Carea* ?) (№ 85), are not confirmed yet either.

The strictly military character of the small fortresses along the Long Walls (fig. 5) is beyond any doubt – for example № 113, № 114, № 115 and № 116 (fig. 83), although their structure is yet unknown.

Site № 103 was established about the end of the 5th c. – beginning of the 6th c. This fortress had a permanent, however limited military garrison (fig. 85). The chronology and characteristics of № 72 are similar. A staircase, cut in the steep rocky hill, connects this fortress to a cave spring, as well as to other structures at the bottom of the hill (fig. 86 and 87). Fortress № 111 had also a small garrison or a limited number of militarized population. One of the undoubtedly military fortresses in *Thracia* – № 63, was built about or after the end of the 5th c. and had protected a pass in the Eastern Stara Planina mountain (fig. 88).

The small fortress № 45 (*Stenes* ?) was probably built during the first half of the 6th c. It protected the *Succi* pass on the border between *Dacia* and *Thracia*. It is supplied with impressive fortification equipment. What is now left within its area is an arcade, copying the configuration of the curtains (fig. 89). This fortress is a real masterpiece of fortification construction.

II.2. Generalization

The military fortresses in *Thracia* and *Dacia* during the EBP are not many. Most of them are small – with an area of up to 1 ha. Their fortification equipment is solid and possesses the tactical and technical qualities to ensure effective defence. In most cases water was supplied from reservoirs without water pipe. Christian cult architecture is not available or is represented by very modest buildings. Military barracks dominate the area and are usually situated near the gates. Barracks in the military fortresses do not differ from those in the contemporary settlements. The barracks were two-storey buildings, situated immediately next to the fortification walls. The second floors were inhabited and the ground floors were used for storage space, workshops or stables. The architectural design, by an arcade, of the habitation-and-ancillary facilities complex of the garrison at № 45 (Stenes ?) has precedents in the local Late Roman military construction – at № 11 (*Drobeta*), in the quadriburg of № 16 (*Castra Martis* ?) (fig. 77), at № 22 (*Sucidava*). Military fortresses of the EBP are also characterized by areas free of any construction. In fortresses with an area of up to 0.2 ha this design has tactical grounds. In larger fortresses we can assume strategic

reasons – for example using this free area for a temporary base of military forces usually stationed elsewhere, or for a refuge shelter for the population in case of danger. So far it can not be evaluated to what extent the military fortresses with predominant clear areas are a specific local phenomenon (fig. 97 shows a parallel outside the Balkan region).

Presently, it is only the incomplete data from № 41 that reveals a denser and planned building construction. Other characteristics of the fortress, along with its larger area (2.17 ha) and its proximity to a big urban settlement (fig. 80), are the situation of the barracks, the presence of a larger Christian basilica, of a public bath and an outside water-main (fig. 81). Well planned and densely built areas are found, for example, in some North African military fortresses from the 6th c. (fig. 98 and 99).

II.3. The military doctrine of the Empire for the defence of the Balkans during the Early Byzantine Period

The key to understanding the change in the imperial military doctrine is the differentiation between the militarized population (*foederati*, successors of the *limitanei*, participants in various local militia forces) on the one hand, and the regular army (*comitatenses*) on the other, as well as between the fortified settlements and the military fortresses. The transition of the militarized population and its fortified settlements into a major factor, and respectively – the decreasing importance of the regular armed forces in the defence of the borders of the Balkan provinces is the essential change in the imperial military doctrine during the EBP.

However, the sources about the political situation in the Lower Danube area during the 6th c. reveal a process of disintegration between the local militarized population and the imperial administration.

During the 5th - 6th c. regular armed forces in *Thracia* and *Dacia* are smaller in numbers compared to the previous centuries. The known military fortresses are mainly on the important roads and passes, and are away from the Danube border. There is a concentration of the military fortresses in Eastern Stara Planina mountain close to the shortest roads leading from the Lower Danube to *Constantinopolis*. An uninterrupted defence line (fig. 4) runs in the most Eastern segment of Stara Planina mountain (*Haemus*). A second defence line, the so called Long Walls or Anastasian Wall runs 60 km before *Constantinopolis* (fig. 5). There was good defence at the *Succi* pass – the most important point along the inner border between the two dioceses, as well as at the Galipol Peninsula.

The reason for the relatively small number and the small size of the military fortresses during the EBP is also the fact that the most considerable military parts of the time were stationed in the most significant settlements centres – the urban ones. With the exception of *Pautalia* where a large part of the garrison was stationed in a separate fortress – № 41 (fig. 80 and 81), the rest of the urban garrisons are located in the main fortresses.

III. Other types of fortresses

III.1. Fortified shelters

Separate fortified shelters were used in *Thracia* and *Dacia* during the EBP in addition to the shelters at the fortified settlements or the military fortifications with shelter functions. They provided temporary shelter for population that permanently lived elsewhere. As these sites were not used regularly the resources and effort for their maintenance was limited to the minimum. Their fortifications have weak constructions and lack additional installations (towers, stairs, etc.) or have just a few. Some of these shelters are fortresses preceding the Roman coming, that were reused for shelters about

and after the end of the 4th c. – for example № 50 and № 109. Site № 8 is a similar case, where a new defence wall (fig. 90) was erected during the 6th c. Yet another similar case is № 27, however, after it has been reused for shelter during 4th – 5th c., in the 6th c. it was permanently inhabited (fig. 91). Other shelters, like № 52 and № 87 (fig. 92) originated in the Late Antiquity. In the 6th c. № 87 undergoes considerable changes (fig. 93) that provide evidence for its development into a permanently inhabited settlement.

III.2. Fortified Christian sites

Although during the EBP monks in *Thracia* and *Dacia* relied for their security primarily on the fortified settlements, independent fortified monasteries are also known. For example, the quadriburg № 37 protected one of the earliest monasteries on the Balkans (fig. 94) – a suburban *coenobium* near *Serdica*, established about the middle or the second half of the 4th c. and abandoned in the middle of the 5th c. The research of another fortified monastery near *Serdica* recently began. It emerged during the first half of the 5th c. and functioned by the beginning of the 7th c. (№ 38). It is possible that the Black sea fortress № 78 had also protected a monastery. Fortified monasteries were common during the EBP in other parts of the Empire as well (see for example fig. 100).

Fortress № 46 is a peculiar case. This fortress, erected at the end of the 5th c. – the beginning of the 6th c., defended a monumental vault basilica (fig. 95), that served as a cult centre of a nearby contemporary unfortified settlement. Fortifications surrounding single churches were not common during the EBP, but still there are some examples (fig. 101).

III.3. Fortified estate centres

These are a small number of Late Roman fortified villas, which functioned by the middle of the 5th c. – for example № 39, and which after their abandonment, were inhabited by peasants during the second half of the 5th c. The large fortress № 13 (*Romuliana*) functioned by the end of the 6th c. However, this is yet another case where about the middle of the 5th c. representative residence complexes were replaced by a settlement structure similar to those described in part I. above.

Presently there is no reliable data for the construction of new fortified estates during the 5th – 6th c. It is only site № 90 that may allow for such an interpretation but the results of its research are not publicly available yet. Obviously the independent estates and the respective model of economic organization were not common during the EBP.

Epilogue

Fortification during the EBP is not simply the emergence of new fortification constructions. It is a symbol of a new way of life which aspects are reflected in the rest of the architecture. This was the basic assumption for the current research, which, to the best on my knowledge, has no analogies yet in terms of the research methodology and scope of study.

No other period in the history of the areas of the dioceses of *Thracia* and *Dacia* is comparable to the EBP by the number of fortresses. On the other hand, the geopolitical significance of the two dioceses during the EBP determines the largest number of fortresses that is incomparable to those in any other similar territories of the Empire. The study of the local Early Byzantine fortresses is essential for the solution of many issues related to the final period of the development of the state organization that laid the foundations of the modern European and world civilization.

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ОСНОВНИ ДАННИ ЗА УПОМЕНАТИТЕ КРЕПОСТИ
Легенда

Обектите са с поредна номерация според местоположението им.
Данните излагам съобразно изредените по-долу рубрики и означения.

Име и провинция.
Предполагаемо име давам в скоби. Провинциите означавам с:

I – провинция *Moesia superior*;
II – провинция *Praevalitana*;
III – провинция *Dacia ripensis*;
IV – провинция *Dacia mediterranea*;
V – провинция *Dardania*;

VI – провинция *Moesia inferior*;
VII – провинция *Scythia*;
VIII – провинция *Thracia*;
IX – провинция *Haemimontus*;
X – провинция *Rhodopa*;
XI – провинция *Europa*.

Днешно име (или местност), населено място,
административен център и страна.
Днешното название на обекта (ако има токава) давам в курсив, названието на местността (ако е известно) – с кавички, а административният център – в скоби. Ако крепостта е в землището на административния център, последният е без скоби. Като административен център посочвам общински център (ако е по-известен) или областен център. За съвременните държави прилагам следните означения:
SCG – Република Сърбия и Черна гора;
MAC – Република Македония;
BG – Република България;
RO – Република Румъния;
TR – Република Турция.

Вид и функции:
❶ – укрепено селище, възникнало като такова;
❷ – военна крепост;
❸ – обособено укрепено убежище;
❹ – укрепен център на частно имение;
❺ – обособен укрепен християнски култов комплекс;
❷→❶ – укрепено селище, възникнало от по-ранна военна крепост;
❸→❶ – укрепено селище, възникнало от по-ранно укрепено убежище;

❹→❶ – укрепено селище, възникнало от по-ранна укрепена вила;
❺→❶ – укрепено селище, възникнало от по-ранен укрепен култов комплекс;

При възможна, но недоказана все още идентификация поставям "**?**". В такъв случай е допустимо посочването и на друга възможност за идентификация.

Защитена площ и градеж на фортификационните съоръжения.

Защитената площ давам в хектари с помощта на следните символи:
~ … – около, приблизително;
≈ … – вероятно около (за общата площ на частично съхранена днес крепост);
? (< …) – неуточнена площ, но по-малка от …;
? (> …) – неуточнена площ, но по-голяма от …;
… (⇓) – по-късна редукция на посочената защитена площ;
… (⇑) – по-късно увеличение на посочената защитена площ.

Относно градежа давам следните данни, респ. – използвам следните означения:
O – без хоросан;
◎ – с хоросан;
O&◎ – без хоросан в едни и с хоросан в други (изцяло или частично синхронни) фортификационни сектори.
O→◎ – преизграждане с хоросан;
△ (**O**/◎) – крепост с ограничен брой фортификационни съоръжения от траен материал (със/без хоросан) поради естествената защитеност на съответния терен.

Датиране:

A – предримска крепост, преизползвана през РВЕ;
B 1 – римска или късноримска крепост (изградена преди края на IV в. сл. Хр.), която е изоставена към средата или през втората половина на V в.;
B 2 – римска или късноримска крепост, която е функционирала с преустройства (вкл. преизграждане) до края на VI – началото на VII в.
C 1 – крепост, изградена към края на IV – началото на V в., която е изоставена към средата или през втората половина на V в.;
C 2 – крепост, изградена към края на IV – началото на V в., която е функционирала до края на VI – началото на VII в.;
D – крепост, изградена в края на V-VI в.;
E – крепост с неуточнена начална дата в границите на IV-VI в., която е функционирала до края на VI – началото на VII в.

При спорна датировка давам най-вероятната възможност с "**?**". В такъв случай, както и при вариант "E", е допустимо посочването и на втора възможност.

Степен на проученост:

x – крепост в начална фаза на проучване;
x+ – начална фаза на проучване за защитената площ и напреднала фаза на проучване за фортификационните съоръжения (или обратно);
xx – крепост в напреднала фаза на проучване;
xxx – изцяло проучена крепост (вкл. защитената площ).
✓ **(xx** ✓; **xxx** ✓**)** – все още без основна публикация.

APPENDIX I

DATA ABOUT THE FORTRESSES
Legend

The sites are listed according to their location.
Data is presented according to the sections and signs described below:

Name and province.
The supposed names are closed in brackets. Provinces are marked as follows:

I – the province of *Moesia superior*;
II – the province of *Praevalitana*;
III – the province of *Dacia ripensis*;
IV – the province of *Dacia mediterranea*;
V – the province of *Dardania*;

VI – the province of *Moesia inferior*;
VII – the province of *Scythia*;
VIII – the province of *Thracia*;
IX – the province of *Haemimontus*;
X – the province of *Rhodopa*;
XI – the province of *Europa*.

Current name (or locality), town/village, administrative center and country.
The current name of the site (if there is such) is printed in italic, the name of the locality (if known) is in quotation marks, and the administrative centre is closed in brackets. If the fortress is on the territory of the administrative centre, the latter in not in brackets. In the administrative centre section I give the name of the municipality (if more popular) or of the administrative region. Current country names are marked as follows:
SCG – Republic of Serbia and Montenegro;
MAC – Republic of Macedonia;
BG – Republic of Bulgaria;
RO – Republic of Romania;
TR – Republic of Turkey.

Types and functions:
❶ – a fortified settlement that originated as such;
❷ – a military fortress;
❸ – an isolated fortified shelter;
❹ – a fortified centre of a private estate;
❺ – an isolated fortified Christian complex;
❷→❶ – a fortified settlement that developed over an earlier military fortress;
❸→❶ – a fortified settlement that developed over an earlier fortified shelter;

❹→❶ – a fortified settlement that developed over an earlier fortified villa;
❺→❶ – a fortified settlement that developed over an earlier fortified cult complex;

A possible, but still not confirmed identification is marked with "**?**". In such cases another identification may also be used.

Fortified area and construction of the fortification installations.

The fortified area is given in hectares using the following symbols:

~ … – about, approximately;

≈ … – probably about (for the area of fortresses that are currently partly preserved);

? (< …) – unspecified area less than …;

? (> …) – unspecified area larger than …;

… (⇓) – a later reduction of the mentioned fortified area;

… (⇑) – a later enlargement of the mentioned fortified area.

The construction is described by the following characteristics and respective symbols:

O – without mortar;

◎ – with mortar;

O&◎ – without mortar and with mortar in some (entirely or partly contemporary) fortification sectors.

O→◎ – reconstruction with mortar;

△ (**O**/◎) – a fortress with a limited number of fortifications constructed of solid material (with/without mortar) due to the natural defence characteristics of the surrounding terrain.

Dating:

A – a pre-Roman fortress reused during the EBP;

B 1 – a Roman or a Late Roman fortress (built before the end of the 4th c. AD) that was abandoned about the middle or during the second half of the 5th c.;

B 2 – a Roman or a Late Roman fortress that was used with reconstructions (incl. partial rebuilding) by the end of the 6th c. – the beginning of the 7th c.;

C 1 – a fortress that was constructed about the end of the 4th c. – the beginning of the 5th c. that was abandoned about the middle or the second half of the 5th c.;

C 2 – a fortress constructed about the end of the 4th c. – the beginning of the 5th c. that functioned by the end of the 6th c. – the beginning of the 7th c.;

D – a fortress constructed about the end of the 5th c. – 6th c.;

E – a fortress with a still unclear date of construction in the period 4th c. – 6th c. that functioned by the end of the 6th c. – the beginning of the 7th c.

When a dating is not yet confirmed the most likely date is mentioned marked with "**?**". In such cases, as with "E", it is possible that a second date is mentioned as well.

Level of studing:

x – a fortress in the initial stages of research;

x+ – initial stages of research of the fortified area and advanced stages of research of the fortification installations (or vice versa);

xx – a fortress in the advanced stages of research;

xxx – a fully researched fortress (incl. the fortified area).

✓ (xx ✓; xxx ✓) – no major publication yet.

№	Име и провинция	Днешно име и местоположение	Вид	Защитена площ (ha); градеж	Да-тиране	Проуче-ност
1	**?** (до *Vimina-tium*); **I**	"Светиња", Костолац (Пожаревац), **SCG**	❶	~ **0,15;** ◎	**D**	**xx**
2	***Castrum Novae***; **I**	"Чезава", Голубац, **SCG**	❷→❶	~ **1,7**; ◎	**B 2**	**x+**
3	(*Ad Scorfulas* ?); **I**	"Босман", Бродица (Голубац), **SCG**	❶	~ **0,1**; ◎	**D**	**xx**
4	***Smorna***; **I**	Бољетин (Мајданпек), **SCG**	❷→❶	~ **0,2**; ◎	**B 2**	**xxx**
5	***Campsa*; I**	Равна (Мајданпек), **SCG**	❷→❶	~ **0,25**; ◎	**B 2**	**xx**
6	***Taliata***; **I**	*Велики градац*, Доњи Милановац (Мајданпек), **SCG**	❷→❶	~ **1,7**; ◎	**B 2**	**x+**
7	**?; I**	*Градина*, Граб (Чачак), **SCG**	❶	~ **3,5**; ◎ (> **3,5 ?**)	**D**	**x**
8	**?; I/II**	*Градина*, Тутин (Нови Пазар), **SCG**	❸	**0,28**; ◎	**D**	**x**
9	**?; I/III**	*Момчилов град*, Поточица (Парачин), **SCG**	❶	~ **1,6**; ◎	**D**	**x**
10	**?; I/III**	"Хајдучка воденица", Текија (Кладово), **SCG**	❶	~ **0,2**; ◎	**D**	**xx**
11	***Drobeta***; **III**	Drobeta-Turnu Severin, **RO**	❷→❶	~ **1,7** (⇓);◎	**B 2**	**xx**
12	***Pontes***; **III** (*Transdrobeta*)	Кладово, **SCG**	❷→❶	~ **1,6**; ◎	**B 2**	**x**
13	***Romuliana***; **III**	*Гамзиград*, Заечар, **SCG**	❹→❶	~ **4,5**; ◎	**B 2**	**xx**
14	***Timacum minus***; **III**	Равна (Књажевац), **SCG**	❷→❶	~ **2,4**; ◎	**B 2**	**x**
15	**?; III**	Бараница (Књажевац), **SCG**	❶	**?** (>1); ◎	**E**	**x**
16	(част от *Castra Martis* ?); **III**	квадрибургът в Кула, **BG**	❷	**0,16**; ◎	**B 1**	**xxx**
17	**?; III**	*Шип кале*, Еловица (Монтана), **BG**	❶	~ **1,5**; ◎	**E**	**x**
18	**?; III**	*Калето*, Берковица, **BG**	❶	~ **1,2**; ◎	**C 2**	**xx** ✓
19	***Montana***, **III**	*Градището*, Монтана, **BG**	❷? (❷→❶?)	~ **1**; ◎	**B 2**	**xx**
20	***Almus***, **III**	Лом, **BG**	❷→❶	~ **4**; ◎	**B 2**	**x**
21	**?; III**	*Калето*, Мездра, **BG**	❶? (❷→❶?)	~ **0,25**; ◎	**B 2**	**xx** ✓
22	***Sucidava***, **III**	Celei (Corabia), **RO**	❷→❶	≈ **1**; ◎	**B 2**	**xx**
23	**?; III**	"Пипра", Телиш (Плевен), **BG**	❶	~ **0,3**; ◎	**E**	**x**
24	**?; III**	*Големаново кале*, Садовец (Плевен), **BG**	❶	~ **0,65;** ◎ (~ **0,95 ?**)	**D ?** (**B2?**)	**xx**
25	**?; III**	*Садовско кале*, Садовец (Плевен), **BG**	❶	**днес ~ 0,35** (≈ **0,4**); ◎	**D**	**xx**
26	**?; III**	"Урвич", Боженица (Ботевград), **BG**	❶	~ **0,2**; ◎	**D**	**xx** ✓
27	**?; III**	*Чертиград*, Брусен (Етрополе), **BG**	❸→❶	~ **1,3**; △ (○)	**A**	**xx**
28	**?; III/IV**	*Градището*, Драгана (Ловеч), **BG**	❶?	~ **1,5**; ◎	**E**	**x**
29	**?; IV/V**	Баботинац (Прокупље), **SCG**	❶	~ **1,5**; ◎	**D**	**x**
30	**?; V**	"Жеглигово", Младо Нагоричане (Куманово), **MAC**	❶	~ **2**; ◎	**E**	**x**
№	**Name and Province**	**Modern name and site**	**Type**	**Fort. Area (ha); Manner of build**	**Date**	**Stu-ding**

№	Име и провинция	Днешно име и местоположение	Вид	Защитена площ (ha); градеж	Да-тиране	Проуче-ност
31	**?; IV/V**	*Долно градище*, Опила (Крива Паланка), **MAC**	❶**?**	**~ 1,6**; ◎	**E**	**x**
32	**?; IV/V**	*Долно градище*, Филиповци (Кратово), **MAC**	❷→❶**?**	**~ 0,7**; ◎	**E**	**x**
33	**?; IV/V**	"Манастир", Соколарци (Кочани), **MAC**	❶	**~ 1,9**; ○	**E**	**x**
34	(*Armonia* ?); **IV/ Mac. Secunda**	"Калата", Македонска Каменица (Делчево), **MAC**	❷→❶**?**	**~ 2 (~ 5,5 ?);** ◎	**E (B2?)**	**x**
35	***Kratiskara*; IV**	*Градище*, Костинброд, **BG**	❶	**~ 0,85**; ◎	**D**	**x+**
36	**?; IV**	*Градището*, Извор (Брезник), **BG**	❶**?** (❷→❶?)	**~ 0,6**; ◎	**E**	**x**
37	**?; IV**	София-Орландовци, **BG**	❺	**~ 0,1**; ◎	**C 1**	**xxx✓**
38	**?; IV**	София-Лозенец, **BG**	❺	**≈ 0,25**; ◎	**C 2**	**xx ✓**
39	**?; IV**	Перник-Бела вода, **BG**	❹→❶	**0,16**; ◎	**B 2**	**xxx✓**
40	**?; IV**	*Калето*, Ръждавица (Кюстендил), **BG**	❷	**~ 0,15**; ◎	**E**	**xxx**
41	**?** (до *Pautalia*); **IV**	*Хисарлък*, Кюстендил, **BG**	❷	**2,17**; ◎	**E**	**x+**
42	**?; IV**	*Градището*, Таваличево (Кюстендил), **BG**	❶	**~ 0,8**; ◎	**само IVв.?**	**x**
43	**?; IV**	"Царичина", Големо село (Бобов дол), **BG**	❶**?**	**?** (< 1); ◎	**B 1**	**x**
44	***Germania*; IV**	Сепарева баня, **BG**	❷→❶	**~ 2,5**; ◎	**B 2**	**x**
45	(*Stenes* ?); **IV/VIII**	"Маркова механа", Горна Василица (Костенец), **BG**	❷	**~ 0,2**; ◎	**D**	**xxx**
46	**?; IV**	*Еленска църква*, Пирдоп, **BG**	❺	**0,16**; ◎	**D**	**xxx**
47	***Storgosia*, VI**	"Кайлъка", Плевен, **BG**	❶	**~ 2**; ◎	**C 2**	**xx ✓**
48	**?; VI**	*Градът*, Крамолин (Севлиево), **BG**	❶**?**	**~ 1,3**; ◎	**D**	**x**
49	**?; VI**	"Пречиста", Градница (Севлиево), **BG**	❶	**~ 0,4**; ◎	**D ?**	**xx ✓**
50	**?; VI**	Столът (Севлиево), **BG**	❸	**~ 0,2**; ○	**A**	**x**
51	**?; VI**	*Градът*, Батошево (Севлиево), **BG**	❶	**~ 1,5**; ◎	**D ?**	**xx**
52	**?; VI**	*Градът*, Иглика (Габрово), **BG**	❸	**~ 2**; ○	**B 1 (C1?)**	**x**
53	**?; VI**	*Градището*, Габрово, **BG**	❶? (❷→❶?)	**~ 2,4**; ◎	**B 2 (C2?)**	**xx**
54	***Discoduraterae*; VI**	*Калето*, Гостилица (Дряново), **BG**	❶	**~ 1,1**; ◎	**B 1**	**x+**
55	***Iatrus*; VI**	*Градището*, Кривина (Русе), **BG**	❷→❶	**днес ~ 2,5 (≈ 3)**; ◎	**B 2**	**xx**
56	**?; VI**	*Градището*, Дичин (Велико Търново), **BG**	❶	**~ 1,1**; ◎	**C 2**	**xx**
57	**?; VI**	*Калето*, Килифарево, **BG**	❶	**~ 1,5**; ○	**D**	**xx ✓**
58	**?; VI**	"Имането", Джулюница (Велико Търново), **BG**	❶	**~ 1,2**; ◎	**E (D ?)**	**x**
59	**?; VI**	"Макавея", Златарица, **BG**	❶	**~ 0,3**; ○	**C 2**	**x**
60	**?; VI**	*Калето*, Червен (Русе), **BG**	❶	**~ 2,4**; ◎	**D**	**xx**
61	**?; VI**	Долна Кабда (Попово), **BG**	❶**?**	**~ 2**; ◎	**D**	**x**
№	**Name and Province**	**Modern name and site**	**Type**	**Fort. Area (ha); Manner of build**	**Date**	**Stu-ding**

№	Име и провинция	Днешно име и местоположение	Вид	Защитена площ (ha); градеж	Да-ти-ране	Проуче-ност
62	**?; VI**	*Крумово кале*, Търговище, **BG**	❶	**~ 2,5**; ◎	**D**	**x**
63	**?; VI/VIII/IX**	*Сайганско кале*, Кипилово (Котел), **BG**	❷	**~ 0,8**; ◎	**D**	**xx** ✓
64	**?; VI/VIII/IX**	*Римското кале*, Котел, **BG**	❶**?**	**~ 0,4**; ◎	**D ?**	**x**
65	**?; VI/VIII/IX**	"Хайдут Върбан", Котел, **BG**	❷**?**	**0,17**; ◎	**E**	**x**
66	**?; VI**	*Тос кале*, Яблаково (Котел), **BG**	❶	**0,75**; ◎&O	**D ?**	**x**
67	**?; VI/VIII/IX**	*Вавово кале*, Градец (Котел), **BG**	❶	**~ 1,8**; ◎&O	**D**	**x**
68	(*Cynton* ?)**; VI**	*Калето*, Нова Черна (Тутракан), **BG**	❶	**~ 0,8**; ◎	**D**	**x**
69	***Candidiana*; VI**	*Горно Градище*, Малък Преславец (Силистра), **BG**	❷→❶	**?** (>1); ◎	**B 2**	**x**
70	**?; VI**	*Бял град*, Преслав, **BG**	❶**?**	**?** (< 1); ◎	**E**	**x**
71	(*Matiganis* ?)**; VI**	*Хисарлъкът*, Шумен, **BG**	❶	**1,74**; ◎	**B 2**	**xx**
72	**?; VI**	*Градът*, Мадара (Шумен), **BG**	❷	**0,37**; ◎	**D**	**x+**
73	(*Adina* ?)**; VI/VII**	*Хисар*, Балик (Добрич), **BG**	❶**?**	**~ 9,5 ?**; ◎	**E**	**x**
74	**?; VI**	*Таш хисар*, Провадия, **BG**	❶	**~ 1,5**; △ (◎)	**D**	**x**
75	(Πυλαι του Αιμου ?)**; VI/IX**	"Гермето", Голица (Варна), **BG**	❷**?**	**~ 1**; ◎	**E**	**x**
76	**?; VI**	*Петрич кале*, Разделна (Варна), **BG**	❶	**~ 1**; △ (◎)	**D**	**x**
77	***Cranea*; VI**	"Лагерът", Кранево (Балчик), **BG**	❶? (❷→❶?)	**?** (>1); ◎	**E**	**x**
78	**?; VI**	Шкорпиловци (Варна), **BG**	❺→❶?	**0,52**; ◎	**C 2**	**xx** ✓
79	***Dinogetia*; VII**	"Bisericuța", Garvăn (Tulcea), **RO**	❷→❶	**~ 1,2**; ◎	**B 2**	**xx**
80	част от ***Troesmis***; **VII**	"Iglița" – *cetatea de est*, Turcoaia (Tulcea), **RO**	❷→❶?	**~ 1,7**; ◎	**B 2**	**x**
81	***Argamum***; **VII**	capul Dolojman, Unirea (Tulcea), **RO**	❶	**~ 2,5**; ◎	**B 2**	**x+**
82	***Ulmetum***; **VII**	Pantelimonul de Sus (Constanța), **RO**	❶? (❷→❶?)	**~ 1,5**; ◎	**B 2**	**x+**
83	**?; VII**	*Ovidiu II*, Ovidiu (Constanța), **RO**	❷**?**	**0,37**; ◎	**D**	**x**
84	**?; VI/VII**	*Кале Деве бой*, Голеш (Силистра), **BG**	❶? (❷→❶?)	**~ 0,4**; ◎	**C 2 ? (B2?)**	**xx** ✓
85	(*Caria*, *Careas* ?)**; VII**	нос Шабла, Шабла, **BG**	❷→❶	**≈ 0,36 (⇑)**; ◎	**B 2**	**xx**
86	**?; VII**	"Яйлата", Камен бряг (Каварна), **BG**	❶	**днес ~ 0,45 (≈ 0,5)**; ◎	**D**	**xx** ✓
87	**?; VI/VII**	"Сламата", Дебрене (Добрич), **BG**	❸→❶	**0,23 (⇓)**; O→◎	**C 2**	**xx**
88	**?; VII**	*Калето*, Одърци (Добрич), **BG**	❶? (❷→❶?)	**~ 1,1**; ◎	**C 2 ? (B2?)**	**xx**
89	***Bizone***; **VII**	нос Чиракман, Каварна, **BG**	❶	**днес ~ 2,5 (≈ 3)**; ◎	**C 2**	**xx** ✓
№	**Name and Province**	**Modern name and site**	**Type**	**Fort. Area (ha); Manner of build**	**Date**	**Stu-ding**

№	Име и провинция	Днешно име и местоположение	Вид	Защитена площ (ha); градеж	Да-тира-не	Проуче-ност
90	**?; VIII**	"Спасовица", Белово, **BG**	❹? (❷/❹/❺→ ❶?)	**~ 0,3 (⇑); ◎**	**C2 ?**	**xx ✓**
91	**?; VIII**	*Красен кале*, Панагюрище, **BG**	❶	**~ 2,5; ◎**	**D ? (C2?)**	**x+**
92	**?; VIII**	*Калето*, Красново (Хисаря), **BG**	❶	**~ 0,3; ◎**	**D ? (C2?)**	**x**
93	**?; VIII**	*Калето*, Сърнегор (Пловдив), **BG**	❶? (❸→❶?)	**~ 1; ○&◎ (○→◎ ?)**	**E (A ?)**	**x**
94	**?; VIII**	*Воден*, Асеновград-Горни Воден, **BG**	❶	**~ 1,2; ◎**	**C 2? (D ?)**	**xx ✓**
95	***Mezideva*; VIII**	"Градовете", Крън (Казанлък), **BG**	❶	**~ 0,45; ◎**	**C 2**	**xx**
96	**?; VIII**	*Калето*, Крън (Казанлък), **BG**	❶? (❷→❶?)	**~ 0,9; ◎**	**E**	**x**
97	***Carassura*; VIII**	*Калето* + "Кайрака", Рупките (Чирпан), **BG**	❶ (❶ + ❷→❶ ?)	**~ 3,2; ◎ (общо)**	**C 2 ? (B2?)**	**x+**
98	**?; VIII**	"Оградището", Искра Първомай, **BG**	❶	**?** (< 1); **○**	**E (A ?)**	**x**
99	**?; VIII**	"Свети дух", Минерални бани (Хасково), **BG**	❷	**~ 0,15; ◎**	**B 2**	**xxx**
100	**?; VIII**	*Калето*, Любеново (Хасково), **BG**	❷→❶?	**~ 0,8; ◎**	**B 2**	**x+**
101	**?; VIII**	*Калето*, Черна могила (Хасково), **BG**	❶	**~ 0,35; ○**	**D ?**	**x**
102	**?; VIII**	Караново (Нова Загора), **BG**	❶	**?** (< 1); **◎**	**B 2 ?**	**xx ✓**
103	**?; VIII**	Дядово (Нова Загора), **BG**	❷	**~ 0,6; ◎**	**D**	**xxx✓**
104	**?; VIII/IX**	*Градището*, Малко Чочовен (Сливен), **BG**	❶	**?** (< 1); **○**	**E**	**xx ✓**
105	***Cabyle*; VIII**	*Хисарлъкът*, Кабиле (Ямбол), **BG**	❷→❶	**~ 3; ◎**	**B 2**	**xx**
106	**?; VIII/IX**	"Дермен кеси", Каравелово (Ямбол), **BG**	❶? (❷→❶?)	**~ 0,6; ◎**	**D ?**	**xx ✓**
107	**?; IX**	*Градището*, Лозарево (Бургас), **BG**	❶? (❷→❶?)	**1,68 (⇑); ◎**	**C 2**	**x+**
108	(*Marcellae ?*)**; IX**	*Хисарят*, Карнобат, **BG**	❶?	**1,46 (⇑ ?); ◎**	**D**	**x+**
109	**?; IX**	*Малкото кале*, Равадиново (Бургас), **BG**	❸	**~ 0,4; △ (○)**	**A**	**xx**
110	**?; IX**	*Голямото кале*, Младежко (Бургас), **BG**	❶	**4,15; ○**	**C 1**	**x+**
111	**?; X**	*Градището*, Девин, **BG**	❷?	**~ 0,8; ◎**	**D**	**x+**
112	**?; X**	*Калето*, Кошница (Смолян), **BG**	❶?	**~ 0,3; ◎**	**D**	**x**
113	**?; XI**	"Bedesten tepe", Evçik (Istanbul), **TR**	❷	**?** (< 1); **◎**	**D**	**x**
114	**?; XI**	"Karaman dere", Karaçaköy (Istanbul), **TR**	❷	**?** (< 1); **◎**	**D**	**X**
115	**?; XI**	*Büyük bedesten*, Karaçaköy (Istanbul), **TR**	❷	**?** (< 1); **◎**	**D**	**X**
116	**?; XI**	*Küçük bedesten*, Gümüşpinar (Istanbul), **TR**	❷	**~ 0,2; ◎**	**D**	**x+**
№	**Name and Province**	**Modern name and site**	**Type**	**Fort. Area (ha); Manner of build**	**Date**	**Stu-ding**

ПРИЛОЖЕНИЕ II

КАРТИ И ПЛАНОВЕ
Легенда

Образите са карти и планове. Почти всички представени планове са обработвани допълнително. Някои от тях са компилации от различни публикации. За комплекси, постройки или съоръжения, както и за елементи от релефа, които присъстват в два или повече плана, използвам **обща легенда:**

1 – речен, езерен или морски бряг;
2 – скален венец (масив);
3 – фортификационни съоръжения отпреди края на IV в., използвани (с реконструкции) през V-VI в.;
4 – фортификационни съоръжения от края на IV - първата половина на V в.;
5 – фортификационни съоръжения от края на V-VI в.;
6 – подземен ходник (тунел или шахта) от защитената площ към околността;
7 – водопровод;
8 – водохранилище;
9 – щабна сграда (*principia*);
10 – резиденция на висш светски магистрат или църковен служител (*praetorium*);
11 – обществена баня;
12 – християнска култова сграда;
13 – караулна постройка;
14 – казармена постройка;
15 – казармено помещение над аркада, използвана за конюшня и/или склад;
16 – специално изграден склад за зърнени храни (*horreum*);
17 – стъкларска работилница;
18 – железарска работилница;
19 – работилница с неуточнени функции;
20 – некропол.
При съвместяване на функции използвам "**&**" (напр. 9&10)
При две възможности за хронология (на фортификационни съоръжения) или интерпретация използвам "/" (напр. "4/5").
Наред с означенията от общата легенда при някои планове използвам и допълнителни символи, пояснени в конкретни легенди, като:
- за постройки или съоръжения, присъстващи само в отделни планове, използвам "**a**", "**b**", …;
- при ситуационнни планове използвам "**A**", "**B**", …;
- в отделни случаи различни строителни периоди маркирам с различен щрих.

APPENDIX II

MAPS AND PLANS
Legend

The figures are maps and plans. The majority of the presented plans have been additionally processed. Some of them are compiled from plans in different publications. A **general legend** is used for complexes, buildings and installations, as well as for elements of the relief that are presented in two or more plans:

1 – river, lake or sea waterside or coast;
2 – a ring of rocks (massif);
3 – fortification installations constructed before the end of the 4th c. and used (with reconstructions) during the 5th – 6th c.;
4 – fortification installations constructed at the end of the 4th c. – the first half of the 5th c.;
5 – fortification installations from the end of the 5th – 6th c.;
6 – an underground passage (a tunnel or a shaft) connecting the fortified area with the surroundings;
7 – a water-main;
8 – a water reservoir;
9 – a military headquarters building (*principia*);
10 – a residence building of a high secular magistrate or a cleric (*praetorium*);
11 – a public bath;
12 – a building of Christian cult;
13 – a guard house;
14 – barracks;
15 – barracks built above an arcade that was used as stables and/or a storehouse;
16 – a storehouse built especially for grain (*horreum*);
17 – a glass-workshop;
18 – a metal-workshop;
19 – a workshop with an unclarified function;
20 – a necropolis.
When functions were combined this is marked with "**&**" (for example 9&10).
When there are two possibilities for dating (of fortification installations) or for an interpretation the symbol "/" is used (for example "4/5").
Along with the general legend additional symbols are used in some plans. These symbols are explained in separate legends, such as:
- buildings or installations presented only in single plans are marked with "**a**", "**b**", …;
- in situational plans the symbols are "**A**", "**B**", …;
- in single cases the different construction periods are marked with different hachures.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

КАРТИ

Обр. 1. Обща карта на диоцезите *Thracia* и *Dacia* с упоменатите в текста крепости (номерацията на крепостите тук е по Приложение I).
Обр. 2. Упоменатите крепости в района на Железни врата (по Vasić, Kondić, 1986, 543, fig. 1).
Обр. 3. Упоменатите крепости в днешна Югозападна България и днешна Североизточна Македония (по В. Динчев).
Обр. 4. Упоменатите крепости в района на Източна Стара планина (по В. Динчев; за трасето на източно-балканската преградна крепостна стена – по Škorpil, 1930, 204-223).
Обр. 5. Упоменатите крепости по Анастасиевата стена в днешна европейска Турция (по Crow, Ricci, 1997, 238, fig. 2).

ПЛАНОВЕ

Обр. 6. *Iatrus* през втората половина на IV - началото на V в. (по Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 1995, Beil. 3)
Обр. 7. *Iatrus* в средата на VI в. (по Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 1995, Beil. 6)
Обр. 8. *Transdrobeta* (*Pontes*) в началото на V в. (по Vasić ,1999, 32, fig. 4)
Обр. 9. *Transdrobeta* (*Pontes*) в средата на V в. (по Vasić ,1999, 34, fig. 5)
Обр. 10. Сателитното (на *Viminatium*) селище от VI в. в м. Светиња край Костолац (по Поповић, 1988b, 11, сл. 9).
Обр. 11. *Dinogetia* през IV-VI в. (по Suceveanu, Barnea, 1991, 186, fig. 11)
Обр. 12. *Taliata* през VI в. (по Поповић, 1984, 275, сл. 5)
Обр. 13. *Кале*то от IV-VI в. при Голеш (по Atanasov, 1997, 135, Abb. 2,1).
Обр. 14. Източният сектор на *Кале*то при Голеш през V-VI в. (VI в.) (по Atanasov, 1997, 136, Abb. 3)
Обр. 15. Централният северен сектор на *Кале*то при Голеш (по Atanasov, 1997, 135, Abb. 2, 2).
Обр. 16. *Кале*то от IV-VI в. при Одърци (по Торбатов, 2002, 359, обр. 101).
Обр. 17. Част от северозападния сектор на *Кале*то при Одърци през VI в. (по Michailov et al., 1980, fig. 1)
Обр. 18. Североизточният сектор на *Кале*то при Одърци през VI в. (по Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, табл. XII)
Обр. 19. *Градище*то край Габрово през V-VI в. (по: Койчева, 1992, обр. 2; Койчева, 2002, 181, обр. 1)
Обр. 20. *Хисарлъкъ*т край Шумен през VI в. (по: Антонова, 1975, 26, обр. 2; Антонова, 1981, 22, обр. 13)
Обр. 21. Ситуация на обектите при *Градище*то край Лозарево (по Игнатиев, 1922, 213, обр. 138).
Обр. 22. Източният сектор на *Градище*то край Лозарево през V-VI в. (по Дражева, 2002, 181, табл. 1)
Обр. 23. Изследваните останки от *Carassura* (по Karasura, B. I, Weissbach, 2001, Beil. 1).
Обр. 24. Укрепеното селище *Mezideva* от V-VI в. (по Nikolov, 1990, 167, fig. 1)
Обр. 25. *Кале*то от V-VI в. при Берковица (по: Миланов, 1982, 14, обр. 5; Митова-Джонова, 1977, 47, обр. 1; Митова-Джонова, 2000, 222, обр. 2).
Обр. 26. *Градината* от VI в. край Граб (по Milinković, 2002, 75, Abb. 3).
Обр. 27. *Големановото кале* при Садовец през VI в. (по Bersu 1938, 32, fig. 1)
Обр. 28. *Големановото кале* при Садовец в средата на VI в. (по Werner, 1992, 398, Abb. 3)
Обр. 29. *Садовското кале* от VI в. при Садовец (по Welkov, 1935, 150, Abb. 2).
Обр. 30. *Градът* край Батошево през VI в. (по Милчев, 1986, 72-73)
Обр. 31. Укрепеното селище в м. Манастир край Соколарци (по Микулчиќ, 1999, 271, сл. 171).
Обр. 32. *Argamum* през V-VI в. (по Coja, 1972, 34, fig. 1)
Обр. 33. *Крумовото кале* от втората половина на V-VI в. (VI в.) при Търговище (по Овчаров, 1982, 28, обр. 10).
Обр. 34. *Градът* от VI в. при Крамолин (по Милчев и др., 1994, 27, обр. 2).
Обр. 35. Северозападният сектор на *Красен кале* край Панагюрище през VI в. (по Топтанов и др., 1994, 87, фиг. 2).

Обр. 36. Укрепеното селище *Kratiskara* от VI в. (по Динчев, 2003, 138, обр. 8)
Обр. 37. Северният сектор на *Кале*то при Любеново през VI в. (по Аладжов, Балабанян, 1972, 112, обр. 8)
Обр. 38. Съхранената северозападна част на крепостта от VI в. на нос Шабла (*Careas* ?) (по: Торбатов, 2002, 208, обр. 40; Василчин, 1994, 11, табл. 1).
Обр. 39. Крепостта от VI в. в м. Босман при Железни врата (по Кондић, 1984a, 138, сл. 1).
Обр. 40. Крепостта от VI в. в м. Хајдучка воденица при Железни врата (по Јовановић, 1984, 320, сл. 1).
Обр. 41. Резиденцията на военния командир от IV – началото на V в. в *Iatrus* (по Stančev, 1999, 151, Abb. 1).
Обр. 42. Т. нар. *domus* (вероятно *praetorium*) от IV-VI в. в *Dinogetia* (по Barnea, 1969, 247, fig. 2).
Обр. 43. Т. нар. резиденция на кастрофилакса от V-VI в. (VI в.) в *Красен кале* при Панагюрище (по Топтанов и др., 1994, 87, фиг. 2).
Обр. 44. Т. нар. административна постройка от V-VI в. в *Кале*то при Одърци (по Dončeva-Petkova, Torbatov, 2001, 243, Abb. 2).
Обр. 45. Изследваната резиденциална постройка в *Градината* от VI в. край Граб (по Milinković, 2002, 79, Abb. 6).
Обр. 46. Християнският култов център на *Iatrus* (по Ivanov, 1979, 29, Abb. 1).
Обр. 47. Християнският култов център на укрепеното селище край Караново (по Борисов, 1988, 40, обр. 2).
Обр. 48. Християнският култов център в защитената площ на *Хисарлъка* при Шумен (по: Антонова, 1972, 4, обр. 2; Антонова, 1973, 132, обр. 5).
Обр. 49. Голямата казарма от втората половина на IV – началото на V в. (обект "VII") в югозападния сектор на *Iatrus* (по Döhle, 1979b, 54, Abb. 24).
Обр. 50. Казарма от VI в. в югоизточния сектор на *Kratiskara* (по Динчев, 2003, 165, обр. 55).
Обр. 51. Казарма от края на V-VI в. (VI в.) в североизточния ъгъл на *Кале*то при Червен (по Димова, Иванов, 1985, 18, обр. 3).
Обр. 52. Караулна постройка до главната порта на крепостта при Долна Кабда (по Овчаров, 1971, 20, обр. 4).
Обр. 53. Караулна постройка до главната порта на *Крумовото кале* при Търговище (по Овчаров, 1971, 20, обр. 5).
Обр. 54. Склад (*horreum*) от втората половина на IV – началото на V в. (обект "I") в западната част на *Iatrus* (по Iatrus-Krivina, B. I, Berlin, 1979, Beil. 2).
Обр. 55. Т. нар. мелница от първата половина на V в. (обект "XVIII") в южната част на *Iatrus* (по Stančev, 1995, 124, Abb. 14).
Обр. 56. Склад (*horreum*) от V в. в западната част на *Градището* при Дичин (по: Poulter, 1999, 216, 217, fig. 6, 7; Poulter, 2002, 26, fig. 8).
Обр. 57. Склад (*horreum*) от края на V-VI в. (VI в.) в югоизточния сектор на *Хисарлъка* при Шумен (по: Антонова, 1973, 132, обр. 5/21; Антонова, 1981, 30, обр. 22).
Обр. 58. Склад (*horreum*) от VI в. в централния северен сектор на *Taliata* (по Поповић, 1984, 266, сл. 1).
Обр. 59. Постройка с възможни складови функции от VI в. в югоизточния сектор на *Kratiskara* (по Динчев, 2003, 165, обр. 55).
Обр. 60. Стъкларска работилница от V в. в южната част на *Градището* при Габрово (по Койчева, 1990, 38, обр. 2).
Обр. 61. Железарска работилница от VI в. до главната порта на *Градището* при Габрово (по Койчева, 1992, обр. 9/3).
Обр. 62. Железарска работилница от VI в. в централния южен сектор на *Хисарлъка* при Шумен (по Антонова, 1973, 132, обр. 5/60).
Обр. 63. Железарска работилница от VI в. в южната част на *Градината* край Граб (по Milinković, 2002, 90, Abb. 16).
Обр. 64. Работилница с неуточнени функции от VI в. (обект "XXI") в централната част на *Iatrus* (по Döhle, 1985, 148, Abb. 1).
Обр. 65. Работилница с неуточнени функции от VI в. при сателитното (на *Viminatium*) селище в м. Светиња край Костолац (по Поповић, 1988b, 14, сл. 11).
Обр. 66. Домакински комплекси от последната трета на IV – първата половина на V в. (обекти "XXX", "XXXII" и "XXXIII") в централната част на *Iatrus* (по Bülow, 1999, 156, Abb. 1b).
Обр. 67. Жилищното преизползване на по-ранния *horreum* (обект "I") в западната част на *Iatrus* към края на първата и през втората четвърт на V в. (по Митова-Джонова, 1968, 13, обр. 1).
Обр. 68. Жилища от V в. в *Градището* при Габрово (по Койчева, 1992, обр. 4).
Обр. 69. Жилищният квартал от VI в. в централния южен сектор на *Големановото кале* край Садовец (по Uenze, 1992, 114, Abb. 26).

Обр. 70. Жилищният квартал от VI в. в югоизточния сектор на *Хисарлъка* при Шумен (по Антонова, 1973, 132, обр. 5).
Обр. 71. Преустройства от края на V-VI в. в по-ранни жилища в *Градището* при Габрово (по Койчева, 1992, обр. 5).
Обр. 72. Преустройства от края на V-VI в. в по-ранни жилища в *Калето* при Одърци (по Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, табл. XII; виж там с. 103).
Обр. 73. Новоизградени жилища в края на V-VI в. в *Градището* при Габрово (по Койчева, 1992, обр. 9).
Обр. 74. Т. нар. къща на Нестор от VI в. в югозападния сектор на *Големановото кале* край Садовец (по Uenze, 1992, 118, Abb. 29).
Обр. 75. Паянтово жилище от VI в. в югозападния сектор на укрепеното селище в м. Светиња край Костолац (по Милошевић, 1988, 50, сл. 10).
Обр. 76. Паянтово жилище от VI в. в северозападния сектор на *Градището* при Дичин (по В. Динчев).
Обр. 77. Квадрибургът от IV - началото на V в. в Кула (по Атанасова, 1981, 9).
Обр. 78. Римската военна крепост при с. Минерални бани през VI в. (по Аладжов, 1975, 330, обр. 3)
Обр. 79. Изследваната крепост на *Montana* от III-VI в. (по Монтана, Т. 1, 1987, план 2).
Обр. 80. Ситуация на крепостите на *Pautalia* (по Фърков, 1990, 153, обр. 9).
Обр. 81. *Хисарлъкът* при Кюстендил – военната крепост на *Pautalia* през V-VI в. (по Иванов, 1920, 90, обр. 66).
Обр. 82. Т. нар. Хемски порти (при Голица) по трасето на Източно-балканската преградна стена (по Škorpil, 1930, 219, обр. 15).
Обр. 83. *Küçük bedesten* (при Gümüşpinar) по трасето на Анастасиевата стена (по Crow, Ricci, 1997, 250, fig. 9).
Обр. 84. *Калето* от V-VI в. при Ръждавица (по Димитрова, 1981, 21, обр. 1).
Обр. 85. Военната крепост от края на V-VI в. (VI в.) при Дядово (по Borisov, 1989, 23-24, 63, 386, fig. 8, 51, 393).
Обр. 86. Ситуация на ранновизантийските обекти при *Града* край Мадара (по: Мадара, Т. I, 1934, 16, обр. 6 и общ план; Дремсизова, Антонова, 1964, 31, обр. 1).
Обр. 87. *Градът* от края на V-VI в. (VI в.) край Мадара (по Велков, 1934, 124, обр. 101).
Обр. 88. *Сайганското кале* от края на V-VI в. (VI в.) край Кипилово (по: Лисицов, 1977, 32, фиг. 6; Митова-Джонова, 1979, 103 – за църквата).
Обр. 89. Военната крепост (*Stenes* ?) от VI в. в м. Маркова механа в прохода Траянови врата (по Митова-Джонова, 1994, 90, обр. 7).
Обр. 90. *Градината* при Тутин – укрепено убежище от VI в. (по Иванишевић, 1988, 7, сл.2).
Обр. 91. *Чертиград* при Брусен – селище от VI в., възникнало в по-ранно укрепено убежище (по Velkov, Gočeva, 1972, 126, Abb. 5).
Обр. 92. Укрепеното убежище от края на IV – началото на V в. край Дебрене (по Торбатов, 2002, 346, обр.96).
Обр. 93. Крепостта от VI в. върху по-ранното убежище край Дебрене (по Торбатов, 2002, 348, обр.97).
Обр. 94. Укрепеният манастирски комплекс от втората половина на IV – първата половина на V в. в кв. Орландовци, София (по Велков, 1939, 411, обр.191).
Обр. 95. Укрепеният култов център от VI в. край Пирдоп (по Мутафчиев, 1915, табл. II).
Обр. 96. Т. нар. град Arif от VI-VII в. в централна Ликия (югозападна Мала Азия), Турция (по Harrison, 2001, 40, fig. 30).
Обр. 97. Военният квадрибург от V – началото на VII в. при Upper Zohar, Йордания (по Kennedy, 2000, 210, fig.21-6a).
Обр. 98. Военният квадрибург *Limisa* (Ksar Lemsa, Алжир) от края на VI – VII в. (по Pringle, 1981, 565, fig.16).
Обр. 99. Военната крепост *Thamugadi* (Timgad, Алжир), изградена през 539 г. (по Pringle, 1981, 546-547, fig.2).
Обр. 100. Укрепеният манастир *Castellion* (недалеч от Mar Saba, Израел) от края на V – началото на VII в. (по Hirschfeld, 1992, 54, fig. 28).
Обр. 101. Укрепената църквата на Мария-Богородица (*Theotokos*), издигната в 484 г. в планината Gerizim, Израел (Magen, 1993a, 84, 86).

LIST OF FIGURES

MAPS:

Fig. 1. A general map of the dioceses *Thracia* and *Dacia* with the fortresses mentioned in the text (Here the fortresses are numbered as in Appendix I).
Fig. 2. The fortresses mentioned in the text in the region of Zhelezni vrata (Iron Gates) (after Vasić, Kondić, 1986, 543, fig. 1).
Fig. 3. The fortresses mentioned in the text in the current territories of South-Western Bulgaria and North-Eastern Macedonia
Fig. 4. The fortresses mentioned in the text in the region of Eastern Stara Planina mountain (for the line of the East-Balkan Denfence Fortress Wall – after Škorpil, 1930, 204-223).
Fig. 5. The fortresses mentioned in the text along the Anastasian Wall in the current European territory of Turkey (after Crow, Ricci, 1997, 238, fig. 2).

PLANS:

Fig. 6. *Iatrus* during the second half of the 4th c. - beginning of the 5th c. (after Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 1995, Beil. 3)
Fig. 7. *Iatrus* during the middle of the 6th c. (after Iatrus-Krivina, B. V, Berlin, 1995, Beil. 6)
Fig. 8. *Transdrobeta (Pontes)* in the beginning of the 5th c. (after Vasić, 1999, 32, fig. 4)
Fig. 9. *Transdrobeta (Pontes)* in the middle of the 5th c. (after Vasić ,1999, 34, fig. 5)
Fig. 10. The settlement satellite to *Viminatium* from the 6th c. in the Svetinya locality near Kostolats (after Поповић, 988b, 11, fig. 9).
Fig. 11. *Dinogetia* during 4th-6th c. (after Suceveanu, Barnea, 1991, 186, fig. 11).
Fig. 12. *Taliata* during the 6th c. (after Поповић, 1984, 275, fig. 5).
Fig. 13. The "*Kale*" from the 4th-6th c. at Golesh (after Atanasov, 1997, 135, Abb. 2,1).
Fig. 14. The Eastern sector of the "Kale" at Golesh during the 5th-6th c. (6th c.) (after Atanasov, 1997, 136, Abb. 3)
Fig. 15. The central Northern sector of the "*Kale*" at Golesh (after Atanasov, 1997, 135, Abb. 2, 2).
Fig. 16. The "*Kale*" at Odartsi from the 4th-6th c. (after Торбатов, 2002, 359, fig. 101).
Fig. 17. A segment of the North-Western sector of the "Kale" at Odartsi during the 6th c. (after Michailov et al., 1980, fig. 1).
Fig. 18. The North-Eastern sector of the "*Kale*" at Odartsi during the 6th c. (after Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, table XII).
Fig. 19. The "*Gradishte*" near Gabrovo during the 5th-6th c. (after: Койчева,1992, fig. 2; Койчева, 2002, 181, fig. 1)
Fig. 20. The "*Hisarlak*" near Shoumen during the 6th c. (after: Антонова, 1975, 26, fig. 2; Антонова, 1981, 22, fig. 13).
Fig. 21. The situation of the "*Gradishte*" near Lozarevo (after Игнатиев, 1922, 213, fig. 138).
Fig. 22. The Eastern sector of the "*Gradishte*" near Lozarevo (after Дражева, 2002, 181, table 1).
Fig. 23. The studied remains of *Carassura* (after Karasura, B. I, Weissbach, 2001, Beil. 1).
Fig. 24. The fortified settlement of *Mezideva* from the 5th-6th c. (after Nikolov, 1990, 167, fig. 1).
Fig. 25. The "*Kale*" from the 5th-6th c. at Berkovitsa (after: Миланов, 1982, 14, fig. 5; Митова-Джонова, 1977, 47, fig. 1; Митова-Джонова, 2000, 222, fig. 2).
Fig. 26. The "*Gradina*" from the 6th c. near Grab (after Milinković, 2002, 75, Abb. 3).
Fig. 27. The "*Golemanovo kale*" at Sadovets during the 6th c. (after Bersu 1938, 32, fig. 1).
Fig. 28. The "*Golemanovo kale*" at Sadovets during the middle of the 6th c. (after Werner, 1992, 398, Abb. 3).
Fig. 29. The "*Sadovsko kale*" from the 6th c. at Sadovets (after Welkov, 1935, 150, Abb. 2).
Fig. 30. The "*Grad*" at Batoshevo during the 6th c. (after Милчев, 1986, 72-73).
Fig. 31. The fortified settlement in the Manastir area by Sokolartsi (after Микулчиќ, 1999, 271, fig. 171).
Fig. 32. *Argamum* during the 5th-6th c. (after Coja, 1972, 34, fig. 1).
Fig. 33. The "*Krumovo kale*" from the second half of the 5th-6th c. (6th c.) at Targovishte after Овчаров, 1982, 28, fig. 10).
Fig. 34. The "*Grad*" at Kramolin (after Милчев et al., 1994, 27, fig. 2).
Fig. 35. The North-Western sector of the "*Krassen kale*" near Panagyurishte during the 6th c. (after Топтанов et al., 1994, 87, fig.2).
Fig. 36. The fortified settlement *Kratiskara* from the 6th c. (after Динчев, 2003, 138, fig.8)
Fig. 37. The Northern sector of the "*Kale*" at Lyubenovo during the 6th c. (after Аладжов, Балабанян, 1972, 112, fig.8).

Fig. 38. The preserved North-Western part of the fortress from the 6th c. at Shabla cape (Careas ?) (after: Торбатов, 2002, 208, fig. 40; Василчин, 1994, 11, table 1).
Fig. 39. The fortress from the 6th c. in the Bosman locality at Zhelezni vrata (Iron Gates) (after Кондић, 1984a, 138, fig. 1).
Fig. 40. The fortress from the 6th c. in the Hayduchka vodenitsa locality at Zhelezni vrata (Iron Gates) (after Јовановић, 1984, 320, fig. 1).
Fig. 41. The residence of the military commander from the 4th c. – the beginning of the 5th c. in Iatrus (after Stančev, 1999, 151, Abb. 1).
Fig. 42. The so called *Domus* (probably a *praetorium*) from the 4th-6th c. in *Dinogetia* (after Barnea, 1969, 247, fig. 2).
Fig. 43. The so called Residence of the Kastrofilax from the 5th-6th c. (6th c.) at "*Krassen kale*" near Panagyurishte (after Топтанов et al., 1994, 87, fig. 2).
Fig. 44. The so called administrative building from the 5th-6th c. in the "*Kale*" near Odartsi (after Dončeva-Petkova, Torbatov, 2001, 243, Abb. 2).
Fig. 45. The studied official residential building at the "*Gradina*" from the 6th c. near Grab (after Milinković, 2002, 79, Abb. 6).
Fig. 46. The Christian cult centre of *Iatrus* (after Ivanov, 1979, 29, Abb. 1).
Fig. 47. The Christian cult centre of the fortified settlement near Karanovo (after Борисов, 1988, 40, fig. 2).
Fig. 48. The Christian cult centre in the protected area of the "*Hisarlak*" near Shoumen (after: Антонова, 1972, 4, fig. 2; Антонова, 1973, 132, fig. 5).
Fig. 49. The large barracks from the second half of the 4th c. - the beginning of the 5th c. (building "VII") in the South-Western sector of *Iatrus* (after Döhle, 1979b, 54, Abb. 24).
Fig. 50. Barracks from the 6th c. in the South-Eastern sector of *Kratiskara* (after Динчев, 2003, 165, fig. 55).
Fig. 51. Barracks from the end of the 5th-6th c. (6th c.) in the North-Eastern corner of the "*Kale*" near Cherven (after Димова, Иванов, 1985, 18, fig. 3).
Fig. 52. Guard building next to the main gate of the fortress at Dolna Kabda (after Овчаров, 1971, 20, fig. 4).
Fig. 53. Guard building next to the main gates of the "*Krumovo kale*" near Targovishte (after Овчаров, 1971, 20, fig. 5).
Fig. 54. A storehouse (*horreum*) from the second half of the 4th c. - the beginning of the 5th c. (building "I") in the Western part of *Iatrus* (after Iatrus-Krivina, B. I, Berlin, 1979, Beil. 2).
Fig. 55. The so called Mill from the first half of the 5th c. (building "XVIII") in the Southern part of *Iatrus* (after Stančev, 1995, 124, Abb. 14).
Fig. 56. A storehouse (*horreum*) from the 5th c. in the Western part of the "*Gradishte*" near Dichin (after: Poulter, 1999, 216, 217, fig. 6, 7; Poulter, 2002, 26, fig. 8).
Fig. 57. A storehouse (*horreum*) from the end of the 5th-6th c. (6th c.) in the South-Eastern sector of the "*Hisarlak*" near Shoumen (after: Антонова, 1973, 132, fig. 5/21; Антонова, 1981, 30, fig. 22).
Fig. 58. A storehouse (*horreum*) from the 6th c. in the central Northern sector of *Taliata* (after Поповић, 1984, 266, fig. 1).
Fig. 59. Building possibly with storage functions from the 6th c. in the South-Eastern sector of *Kratiskara* (after Динчев, 2003, 165, fig. 55).
Fig. 60. A workshop for glass production from the 5th c. in the Southern part of the "*Gradishte*" near Gabrovo (after Койчева, 1990, 38, fig. 2).
Fig. 61. A workshop for metal works from the 6th c. next to the main gate of the "*Gradishte*" near Gabrovo (after Койчева, 1992, fig. 9/3).
Fig. 62. A workshop for metal works from the 6th c. in the central Southern sector of the "*Hisarlak*" near Shoumen (after Антонова, 1973, 132, fig. 5/60).
Fig. 63. A workshop for metal works from the 6th c. in the Southern part of the "Gradina" near Grab (after Milinković, 2002, 90, Abb. 16).
Fig. 64. A workshop with unclarified function from the 6th c. (building "XXI") in the central part of *Iatrus* (after Döhle, 1985, 148, Abb. 1).
Fig. 65. A workshop with unclarified function from the 6th c. at the settlement satellite to *Viminatium* in the Svetinya locality near Kostolats (after Поповић, 1988b, 14, fig. 11).
Fig. 66. Household complexes from the last third of the 4th c. – first half of the 5th c. (buildings "XXX", "XXXII" and "XXXIII") in the central part of *Iatrus* (after Bülow, 1999, 156, Abb. 1b).
Fig. 67. An earlier *horreum* (building "I") in the Western part of *Iatrus* reused for household purposes about the end of the first and during the second quarter of the 5th c. (after Митова-Джонова, 1968, 13, fig. 1).
Fig. 68. Houses from the 5th c. of the "*Gradishte*" near Gabrovo (after Койчева, 1992, fig. 4).
Fig. 69. The residential district from the 6th c. in the central Southern sector of the "*Golemanovo kale*" near Sadovets (after Uenze, 1992, 114, Abb. 26).

Fig. 70. The residential district from the 6th c. in the South-Eastern sector of the "*Hisarlak*" near Shoumen (after Антонова, 1973, 132, fig. 5).
Fig. 71. Transformations from the end of the 5th - 6th c. of earlier houses at the "*Gradishte*" near Gabrovo (after Койчева, 1992, fig. 5).
Fig. 72. Transformations from the end of the 5th - 6th c. of earlier houses at the "*Kale*" near Odartsi (after Дончева-Петкова, Топтанов, 1982, table XII; see there p.103)
Fig. 73. New houses built at the end of the 5th - 6th c. at the "*Gradishte*" near Gabrovo (after Койчева, 1992, fig. 9).
Fig. 74. The so called House of Nestor from the 6th c. in the South-Western sector of the "*Golemanovo kale*" near Sadovets (after Uenze, 1992, 118, Abb. 29).
Fig. 75. A house with a wattle-and-daub construction from the 6th c. in the South-Western sector of the fortified settlement in the Svetinya locality near Kostolats (after Милошевић, 1988, 50, fig. 10).
Fig. 76. A house with a wattle-and-daub construction from the 6th c. in the North-Western sector of the "*Gradishte*" near Dichin (after В. Динчев).
Fig. 77. The quadriburg from the 4th c. - the beginning of the 5th c. in the town of Koula (after Атанасова et al., 2005, 53, fig. 2).
Fig. 78. A Roman military fortress near Mineralni bani from the 6th c. (after Аладжов, 1975, 330, fig. 3)
Fig. 79. The studied fortress at *Montana* from the 3rd-6th c. (after Монтана, v.1, 1987, plan 2).
Fig. 80. The position of the fortresses of *Pautalia* (after Фърков, 1990, 153, fig. 9).
Fig. 81. The "*Hisarlak*" near Kyustendil - the military fortress of *Pautalia* during the 5th-6th c. (after Иванов, 1920, 90, fig. 66).
Fig. 82. The so called Gates of *Haemus* (near Golitsa) along the line of the East-Balkan defence wall (after Škorpil, 1930, 219, fig. 15).
Fig. 83. The *Küçük bedesten* (near Gümüşpinar) along the line of the Anastasian Wall (after Crow, Ricci, 1997, 250, fig. 9).
Fig. 84. The "*Kale*" from the 5th-6th c. near Razhdavitsa (after Димитрова, 1981, 21, fig. 1).
Fig. 85. The military fortress from the end of the 5th - 6th c. (6th c.) near Dyadovo (after Borisov, 1989, 23-24, 63, 386, fig. 8, 51, 393).
Fig. 86. The position of the Early Byzantine sites at the "*Grad*" near Madara (after: Мадара, Т. I, 1934, 16, fig. 6 and a general plan; Дремсизова, Антонова, 1964, 31, fig.1).
Fig. 87. The "*Grad*" from the end of the 5th-6th c. (6th c.) near Madara (after Велков, 1934, 124, fig. 101).
Fig. 88. The "*Saigansko kale*" from the end of the 5th-6th c. (6th c.) near Kipilovo (after: Лисицов, 1977, 32, fig. 6; Митова-Джонова, 1979, 103 - about the church).
Fig. 89. The military fortress (*Stenes* ?) from the 6th c. in the Markova mehana locality in the Trayanovi vrata pass (after Митова-Джонова, 1994, 90, fig. 7).
Fig. 90. The fortified shelter "*Gradina*" near Toutin from the 6th c. (after Иванишевић, 1988, 7, fig.2).
Fig. 91. The "*Chertigrad*" settlement near Broussen from the 6th c. developed from an earlier fortified shelter (after Velkov, Gočeva, 1972, 126, Abb. 5).
Fig. 92. The fortified shelter from the end of the 4th - the beginning of the 5th c. near Debrene (after Торбатов, 2002, 346, fig. 96).
Fig. 93. The fortress from the 6th c. built over the earlier shelter near Debrene (after Торбатов, 2002, 348, fig. 97).
Fig. 94. The fortified monastery complex from the second half of the 4th c. - first half of the 5th c. in Orlandovtsi quartier, Sofia (after Велков, 1939, 411, fig. 191).
Fig. 95. The fortified cult centre from the 6th c. near Pirdop (after Мутафчиев, 1915, table II).
Fig. 96. The so called town of Arif from the 6th-7th c. in central *Lykia* (South-Western Asia Minor), Turkey (after Harrison, 2001, 40, fig. 30).
Fig. 97. The military quadriburg from the 5th - the beginning of the 7th c. near Upper Zohar, Jordan (after Kennedy, 2000, 210, fig.21-6a).
Fig. 98. The military quadriburg *Limisa* (Ksar Lemsa, Algeria) from the end of the 6th - 7th c. (after Pringle, 1981, 565, fig.16).
Fig. 99. The military fortress *Thamugadi* (Timgad, Algeria), built in 539 AD (after Pringle, 1981, 546-547, fig.2).
Fig. 100. The fortified monastery of *Castellion* (near Mar Saba, Израел) from the end of the 5th c. - the beginning of the 7th c. (after Hirschfeld, 1992, 54, fig. 28).
Fig. 101. The fortified church of the Virgin Mary, Mother of God (*Theotokos*) built in 484 AD in the Gerizim mountain, Israel (after Magen, 1993a, 84, 86).

ОБРАЗИ
FIGURES

I - Moesia superior; II - Praevalitana; III - Dacia ripensis; IV - Dacia mediterranea; V - Dardania; VI - Moesia inferior; VII - Scythia; VIII - Thracia; IX - Haemimontus; X - Rhodopa; XI - Europa.
Viminacium
Ratiaria
Tomis
Marcianopolis
Odessos
Iustiniana Prima
Serdica
Scodra
Scupi
Philippopolis
Adrianopolis
Selymria
Constantinopolis
Ainos
- граница между провинции;
- граница между диоцези;
- провинциална столица;
- архиепископско седалище;
- столица на quaestura exercitus;
- имперска столица
0
100 km

Обр. 1

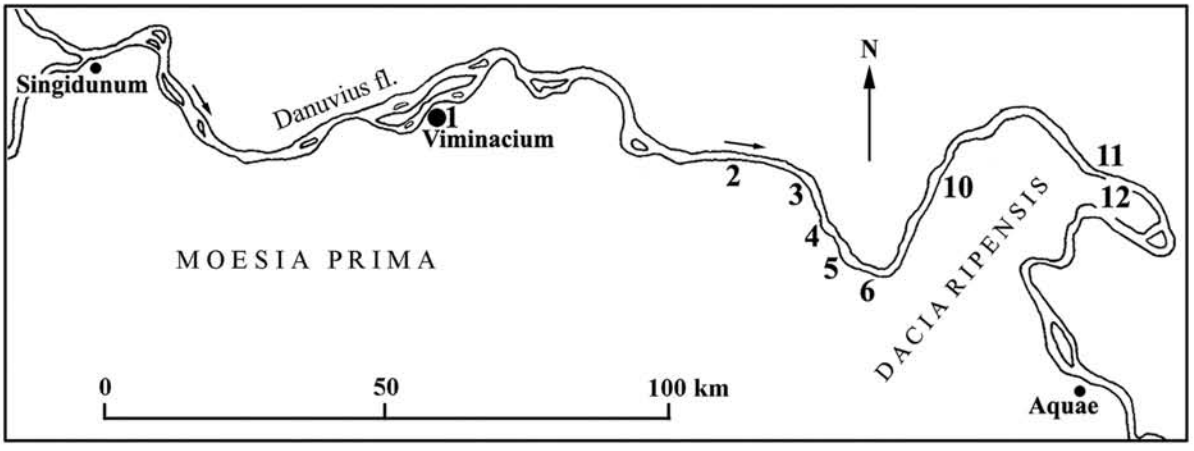

Обр. 2

● - провинциална столица
• - градски център

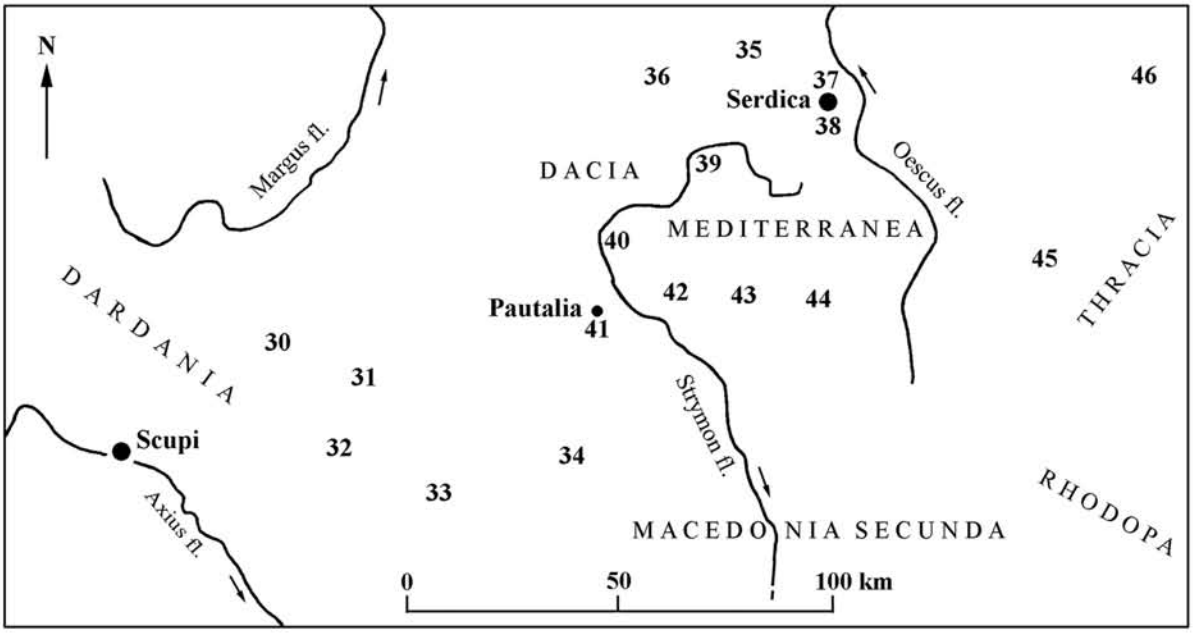

Обр. 3

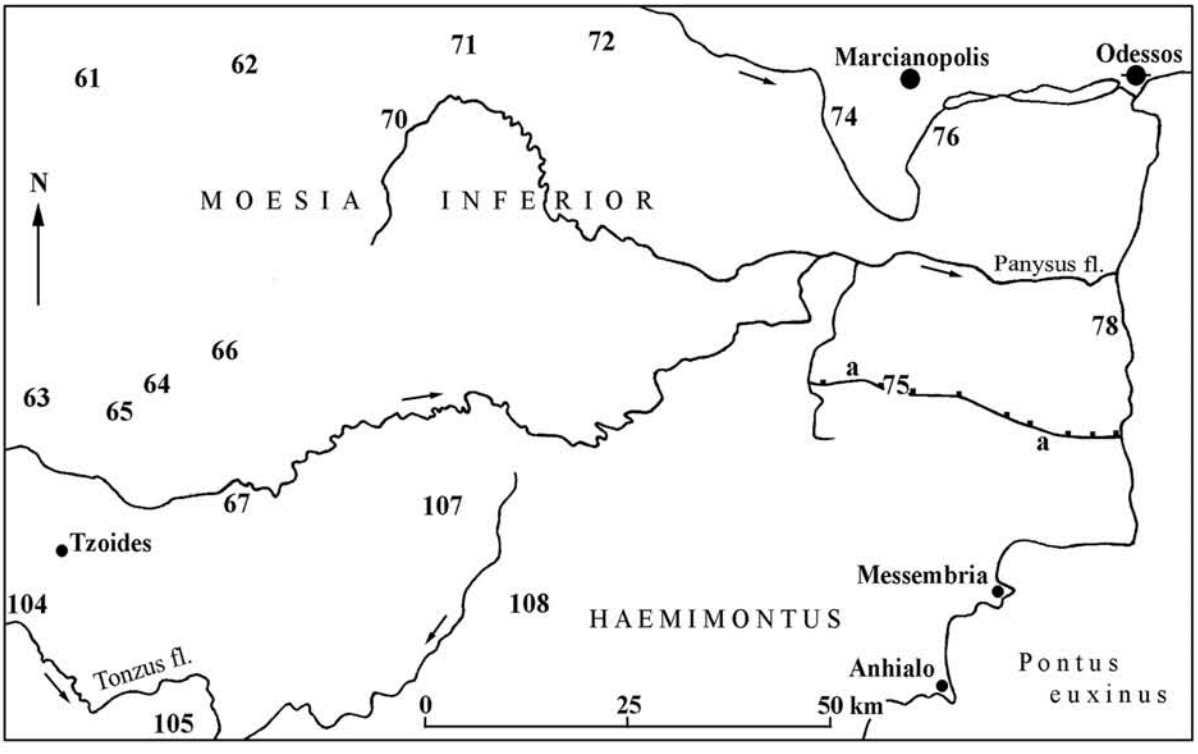

Обр. 4

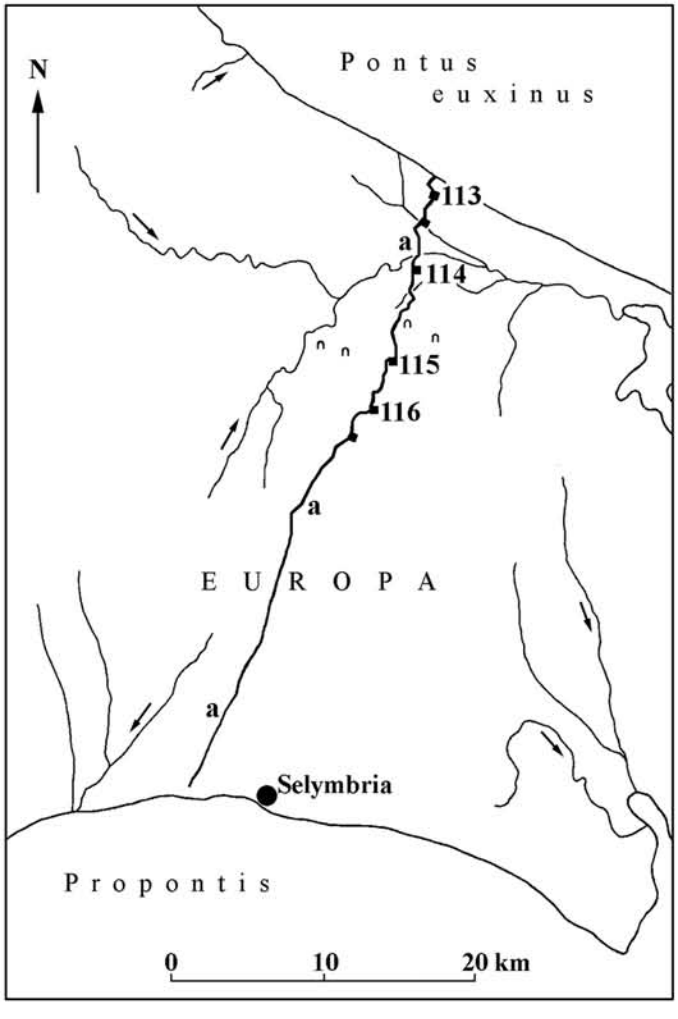

a - преградна стена

Обр. 5

⌒ ⌒ - водопроводни мостове (за главния водопровод на Constantinopolis)

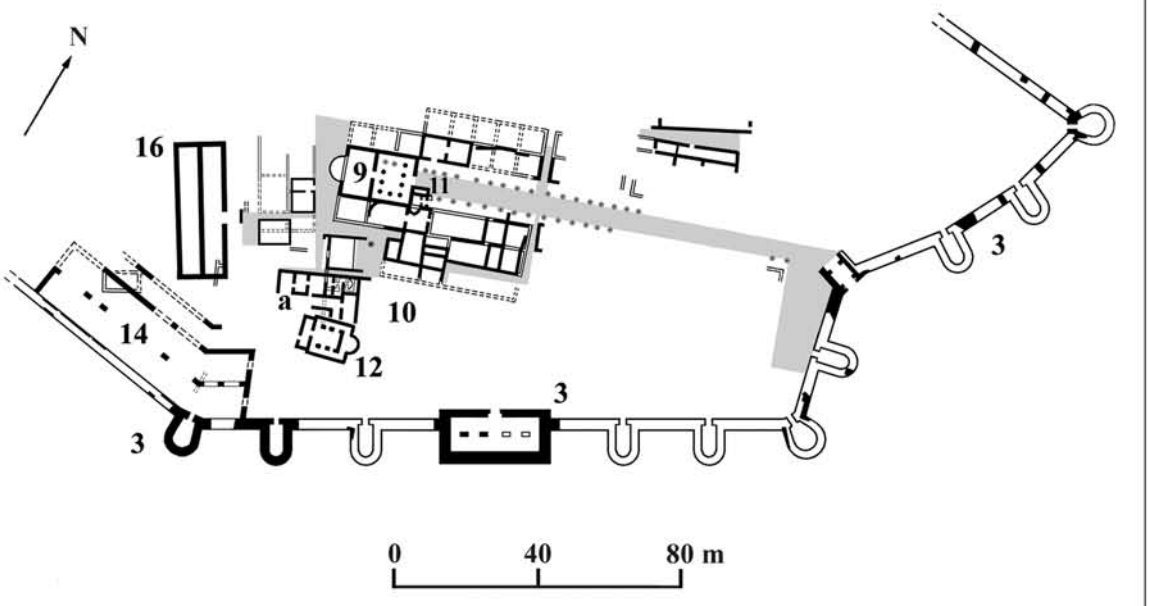

10 - praetorium (тук само с локализация);
а - сграда "XV" (вероятно жилище на свещенослужител);
IL - по-ранни постройки и съоръжения (първа половина на IV в.) в защитената площ

Обр. 6

- улични трасета и други незастроени пространства

Обр. 7

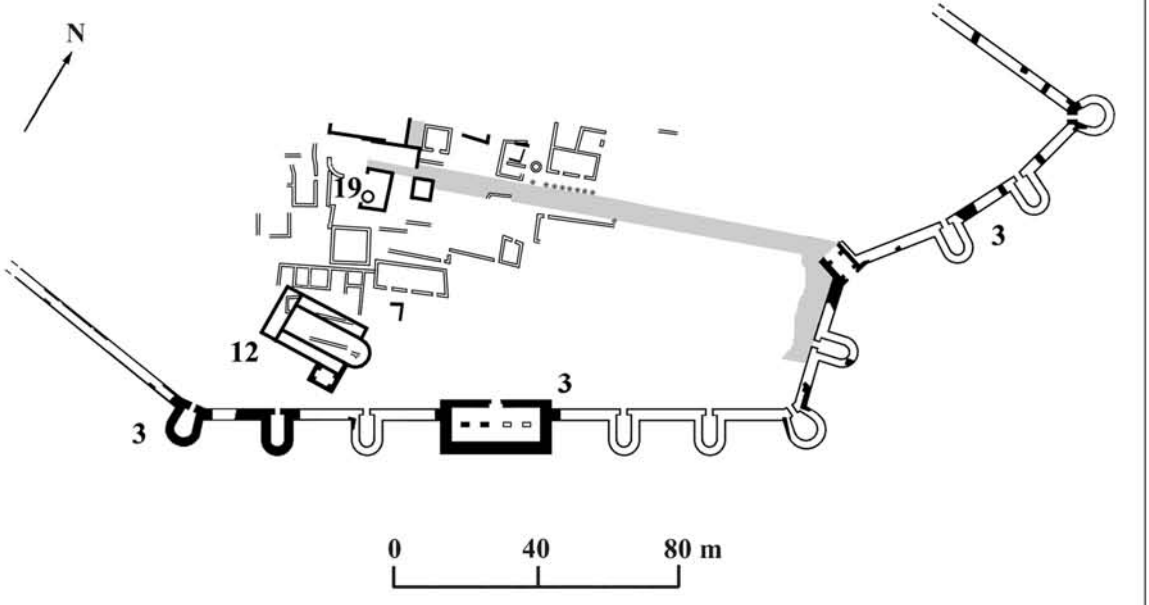

IL - по-ранни постройки и съоръжения (IV - начало на VI в.) в защитената площ

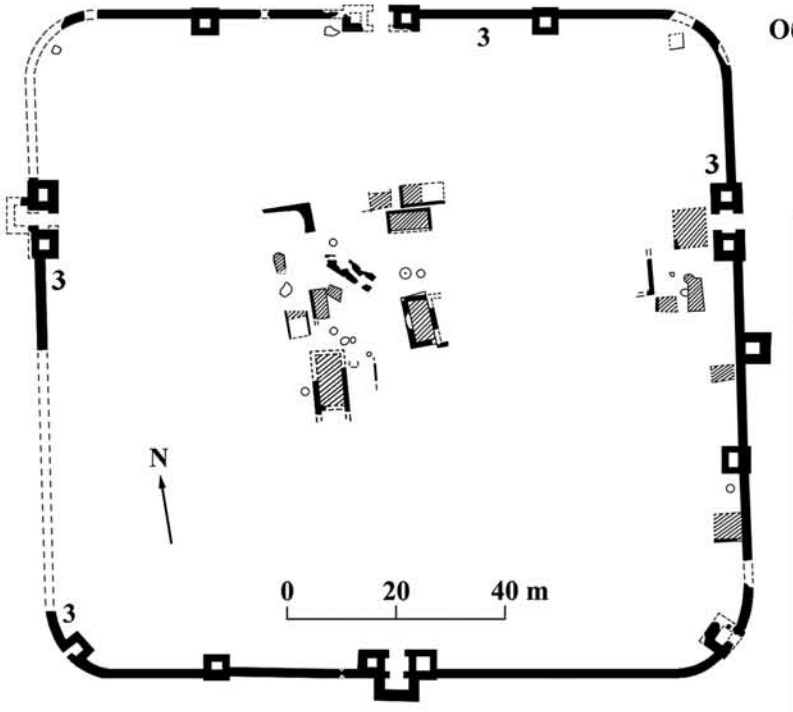

Обр. 8

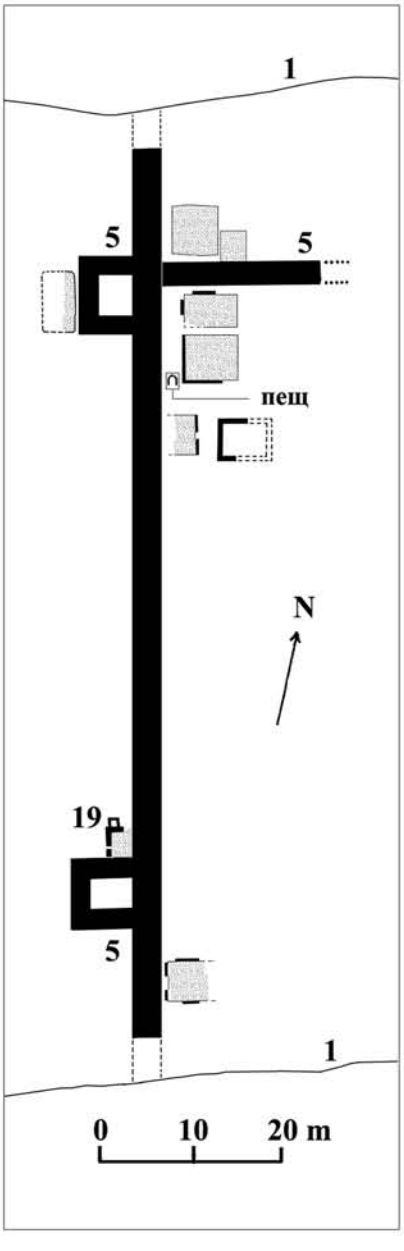

Обр. 10

- землено подово ниво с дренаж от чакъл
- землено подово ниво без дренаж

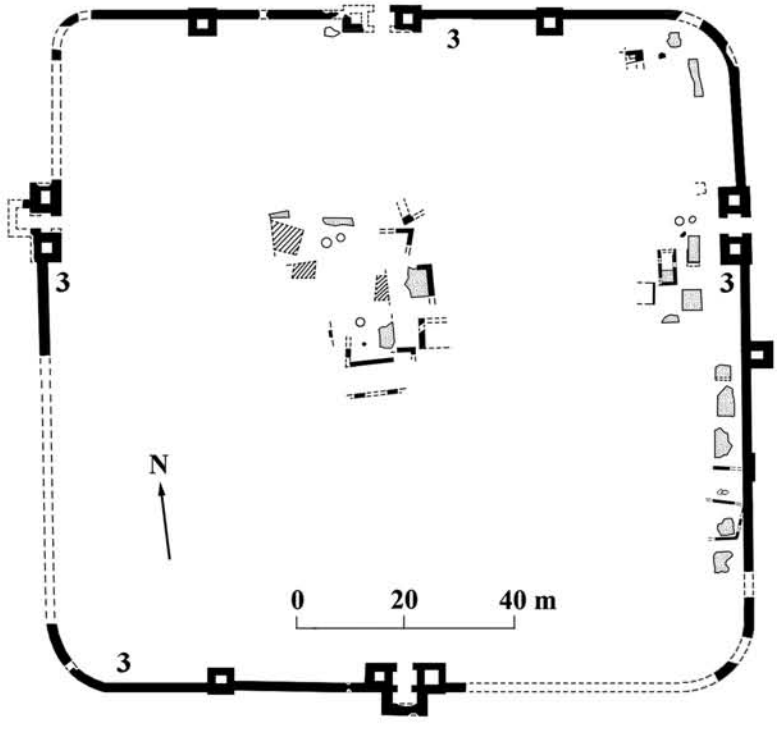

Обр. 9

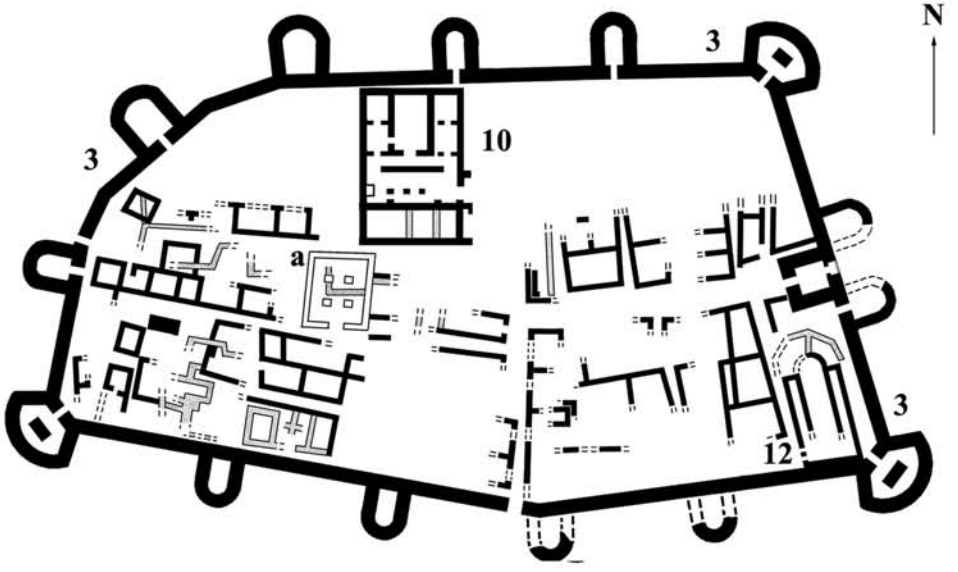

Обр. 11

a - *burgus* (несинхронен с крепостта)

▬ - постройки от IV - началото на V в.; ▭ - постройки от края на V-VI в.

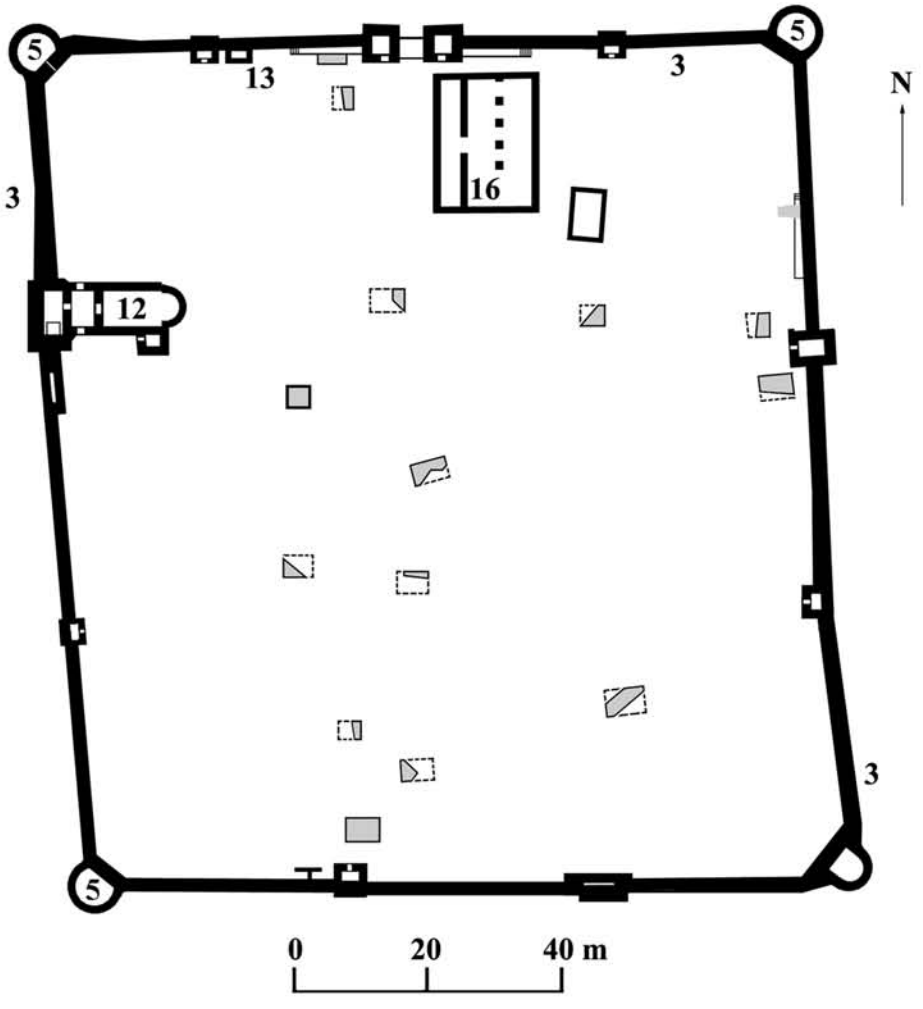

Обр. 12

▭ - паянтови постройки от V-VI в. (или от XI-XII в.)

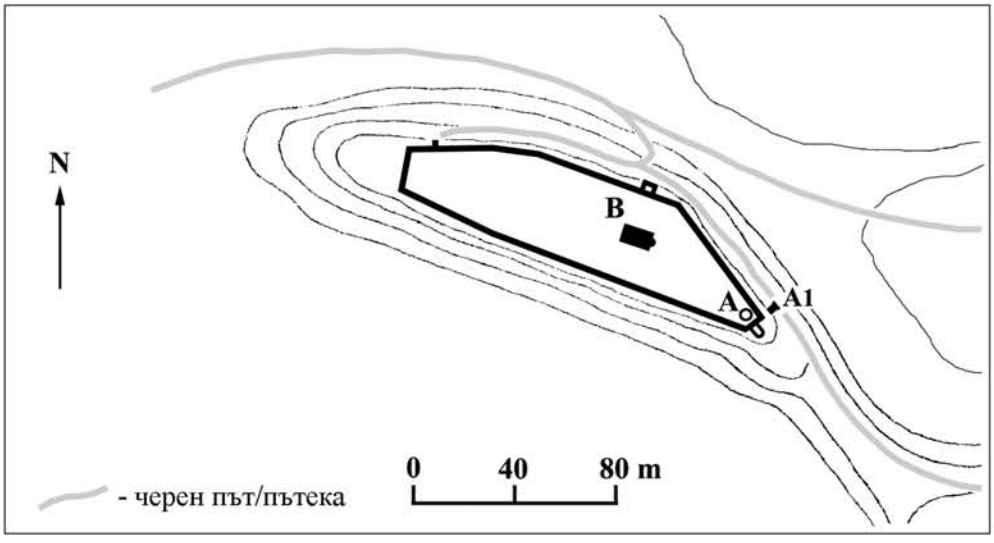

Обр. 13

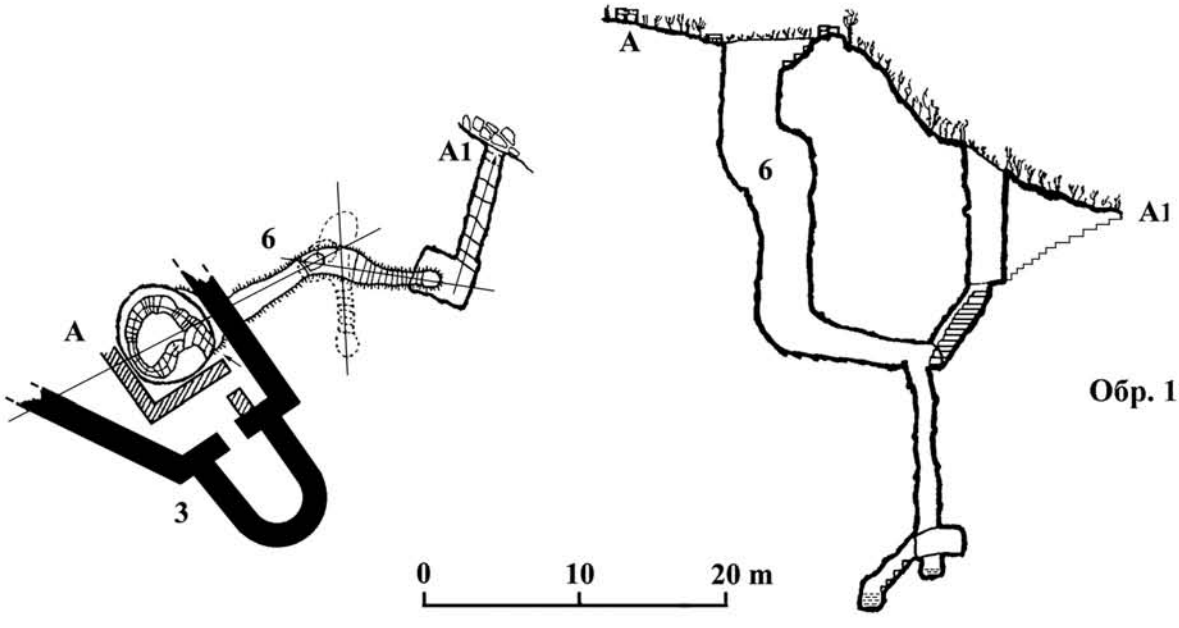

Обр. 14

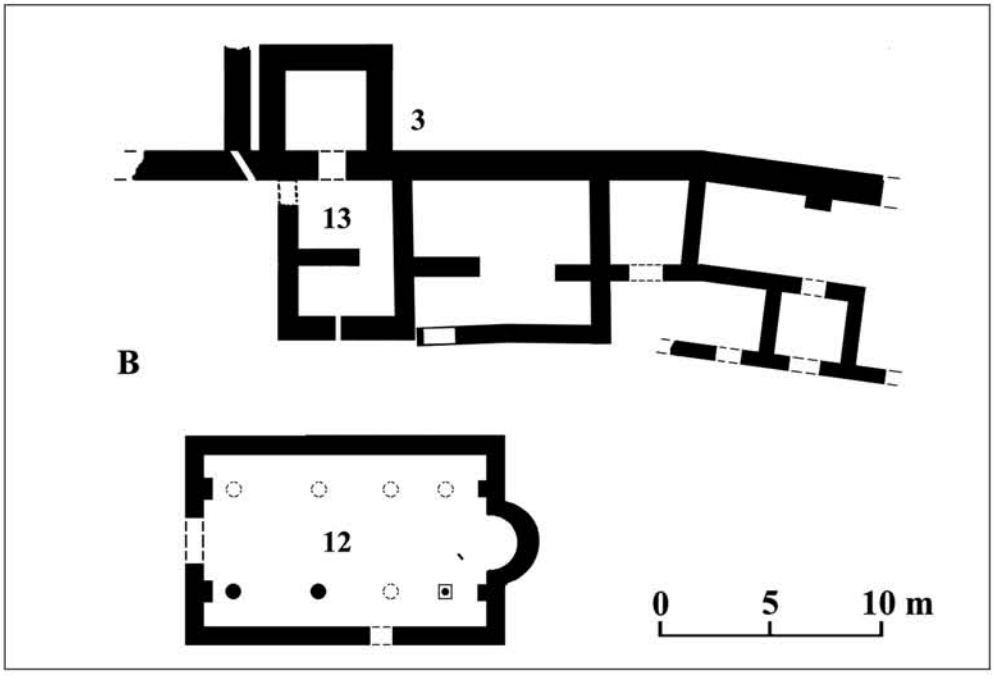

Обр. 15

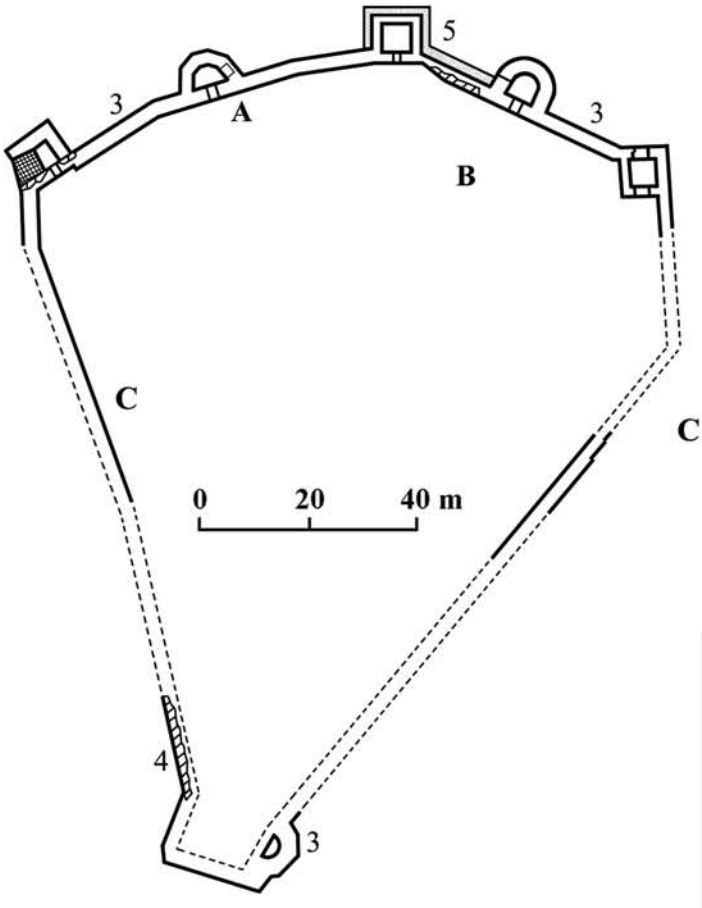

N

Обр. 16

C - т. нар. административна сграда
(тук само с локализация)

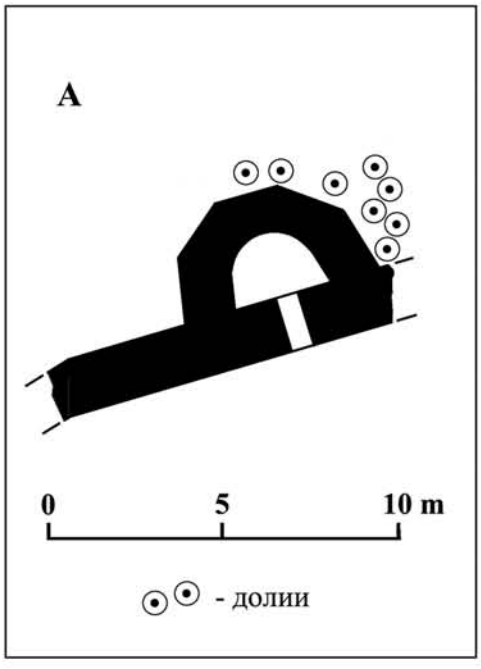

Обр. 17

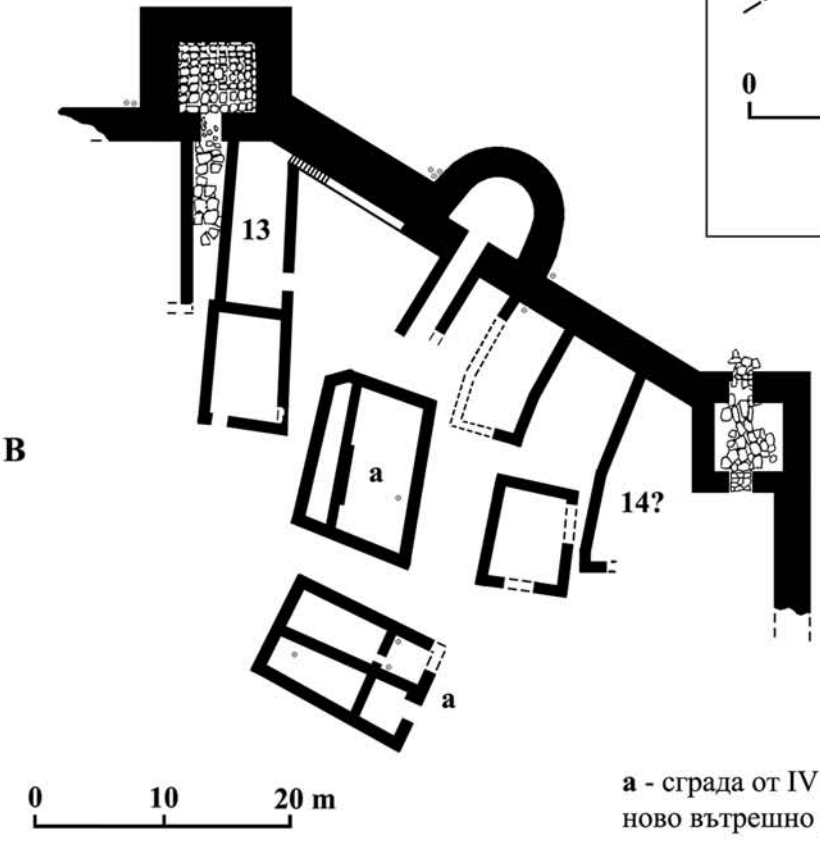

Обр. 18

a - сграда от IV - началото на V в. с
ново вътрешно разпределение през VI в.

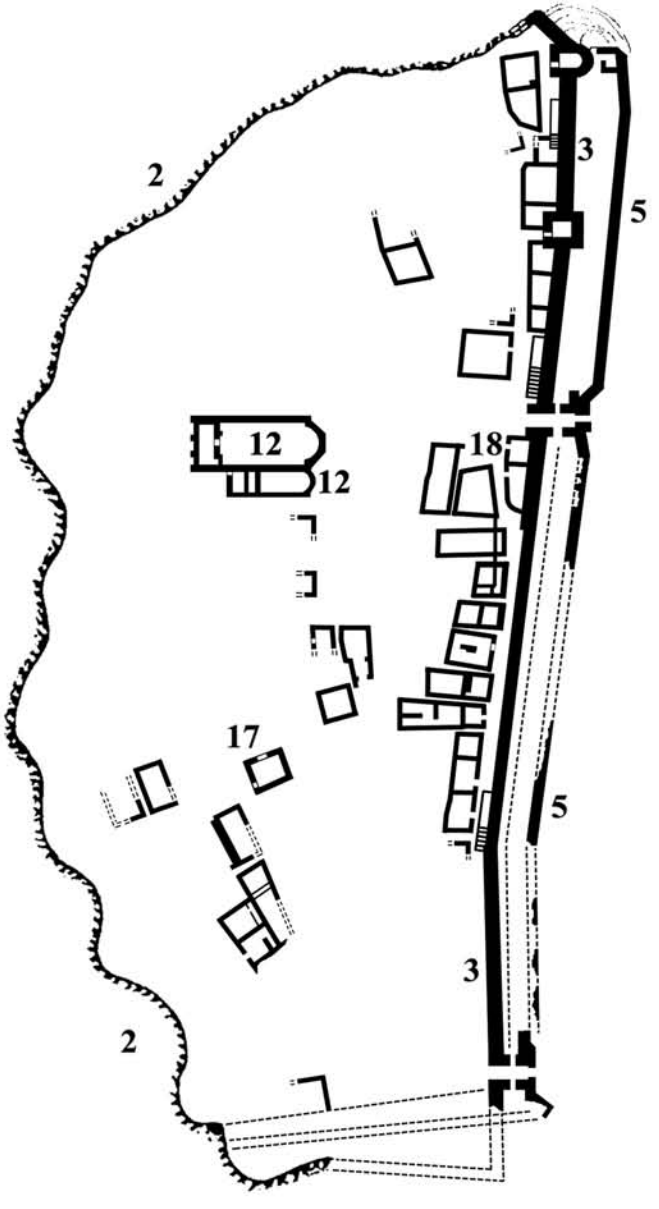

N

0 40 80 m

Обр. 19

Обр. 20

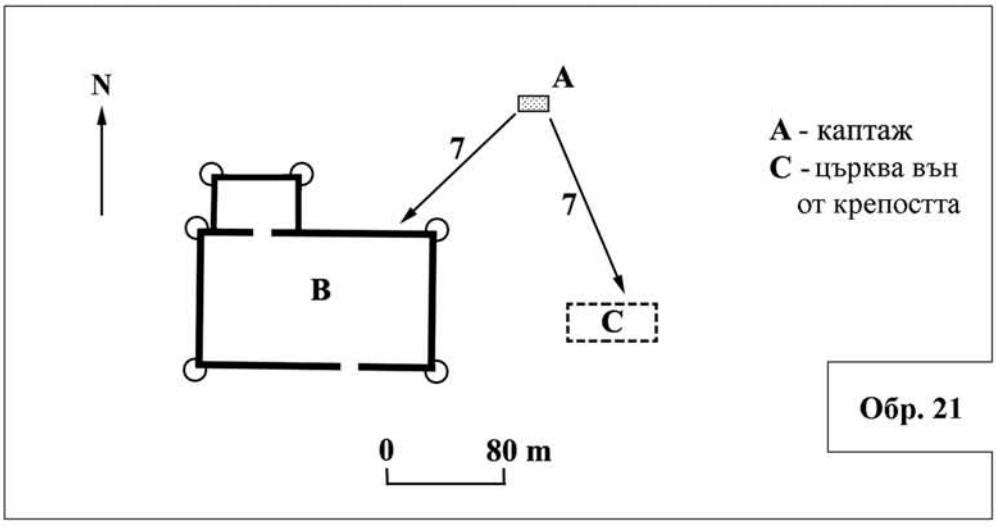
N
A
7
7
B
C
0
80 m
A - каптаж
C - църква вън
от крепостта

Обр. 21

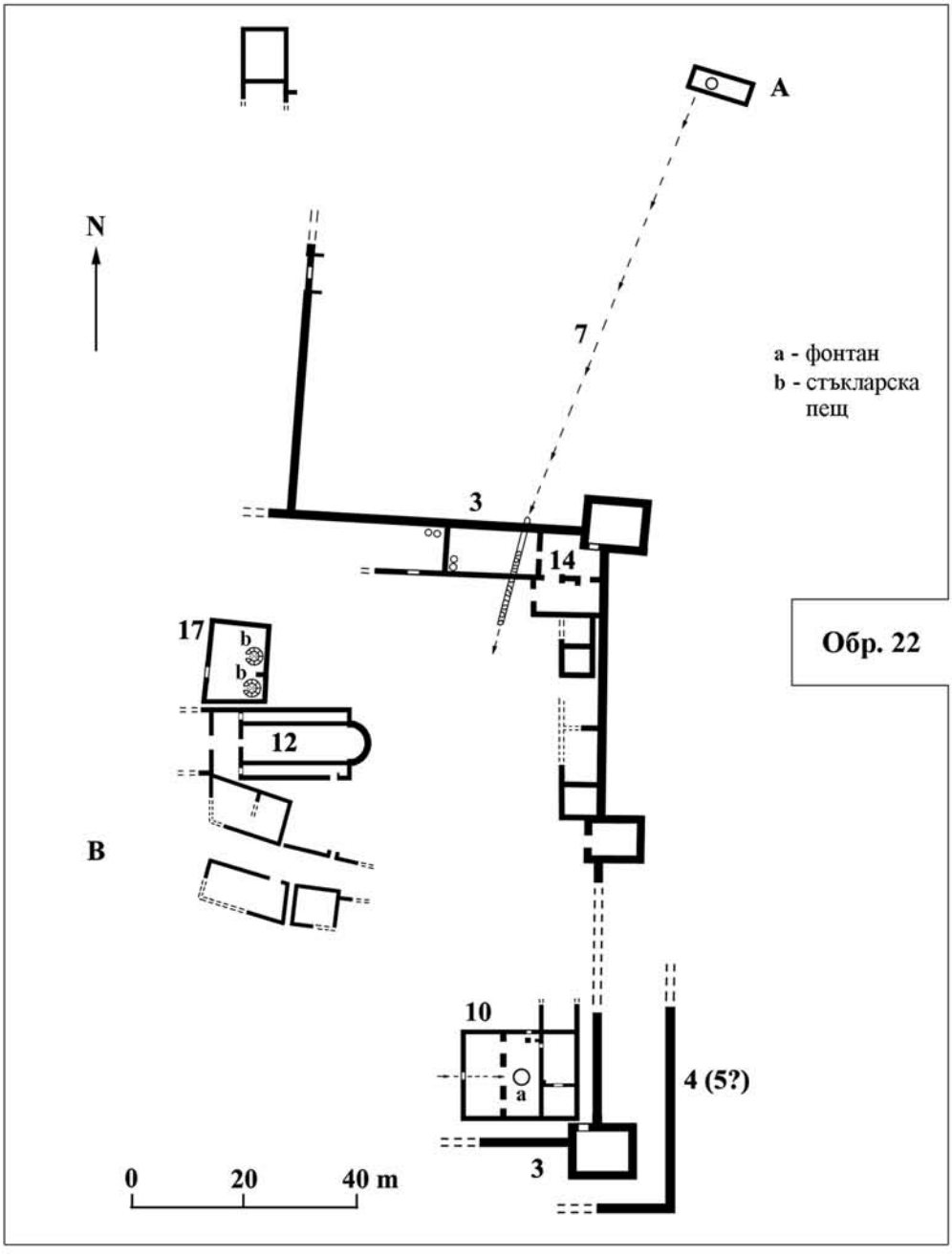
A
N
7
3
14
17
b
b
12
B
10
a
4 (5?)
3
0
20
40 m
a - фонтан
b - стъкларска
пещ

Обр. 22

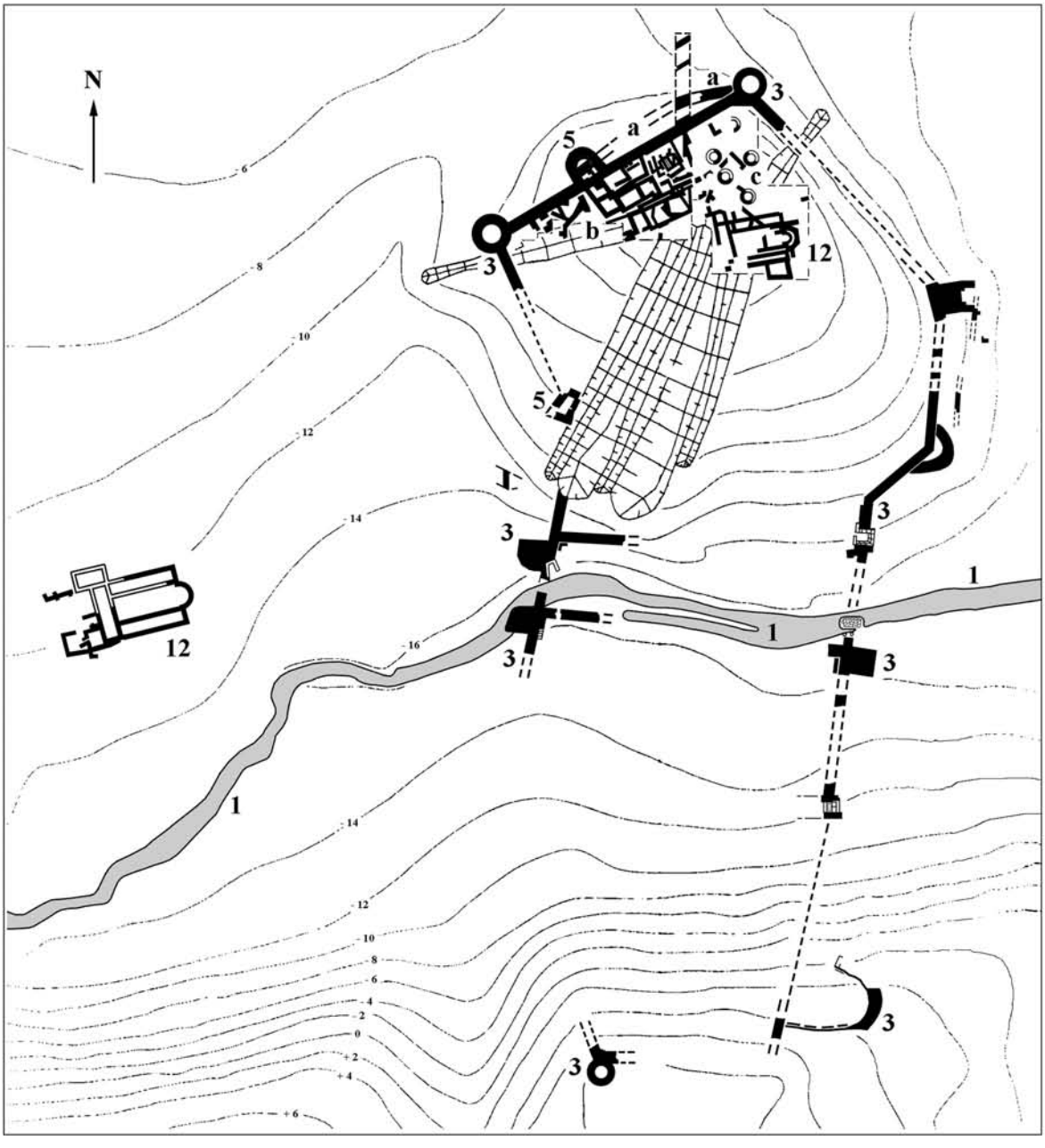

0 50 100 m

a - предримска крепостна стена; **b -** жилищни и стопански сгради от IV-VI в. и от XI-XIII в.
c - зърнохранилища от XI-XIII в.

Обр. 23

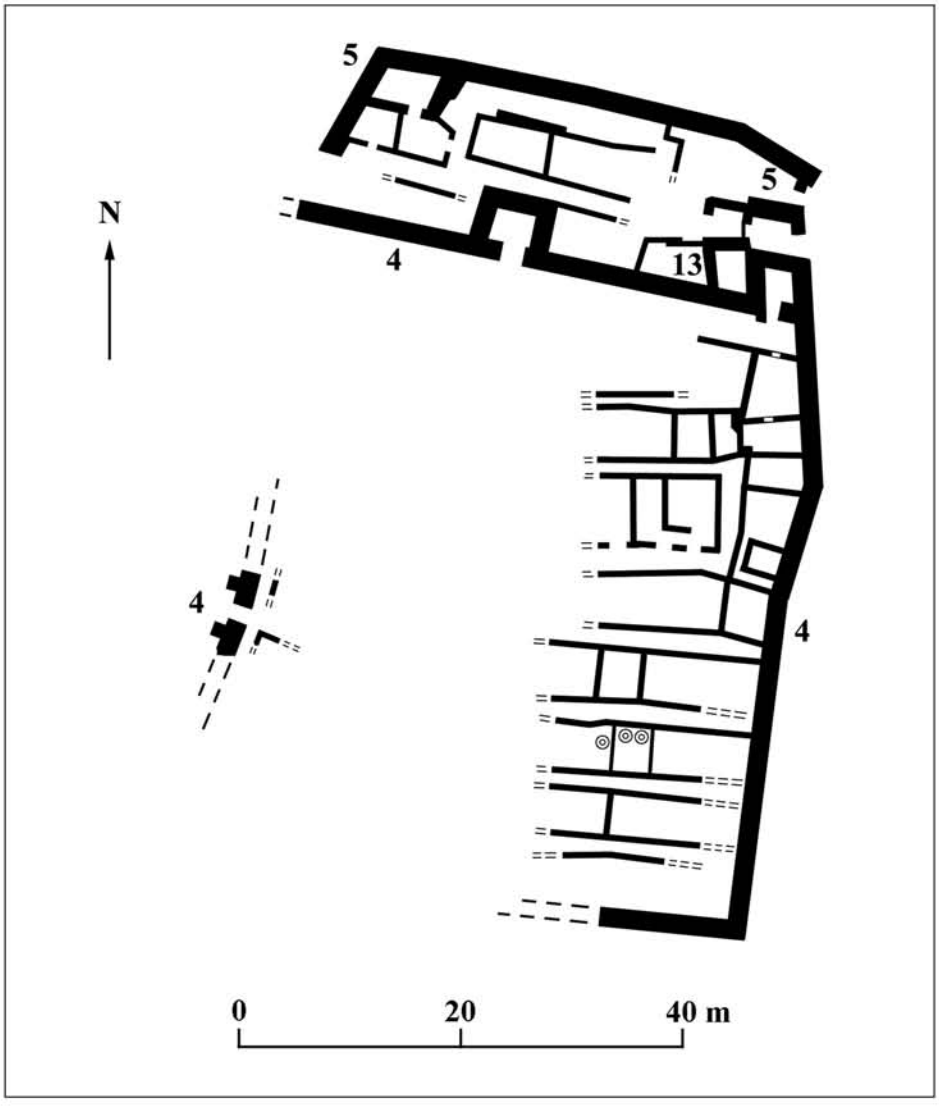

Обр. 24

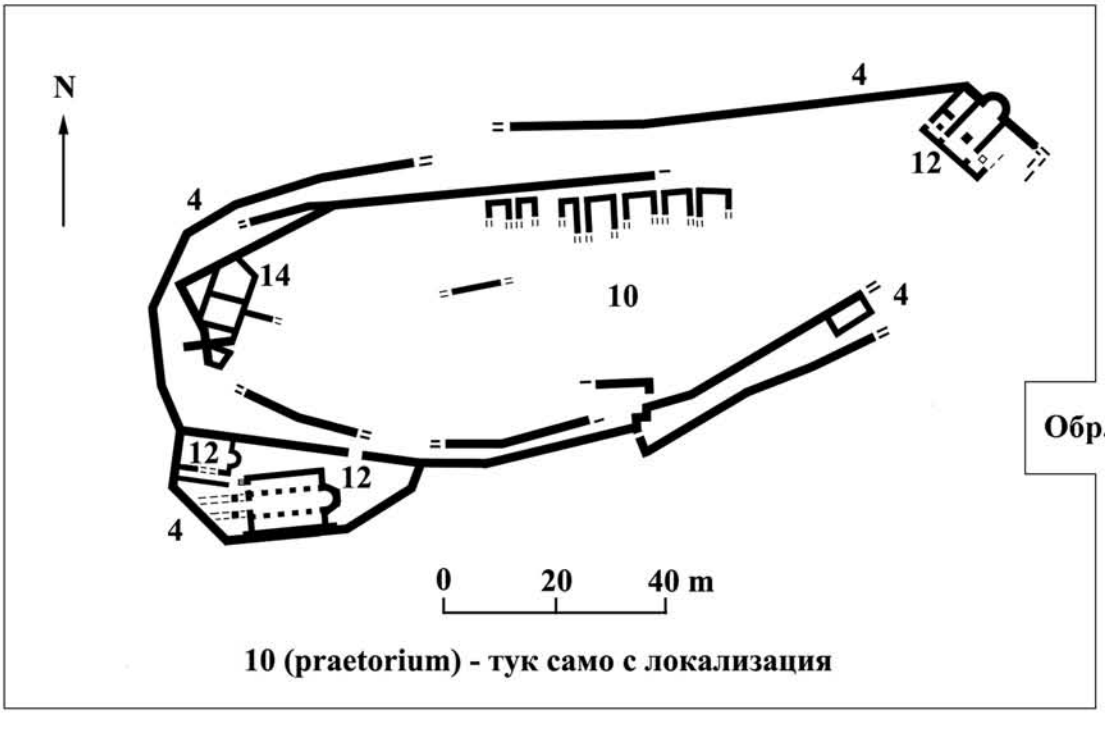

10 (praetorium) - тук само с локализация

Обр. 25

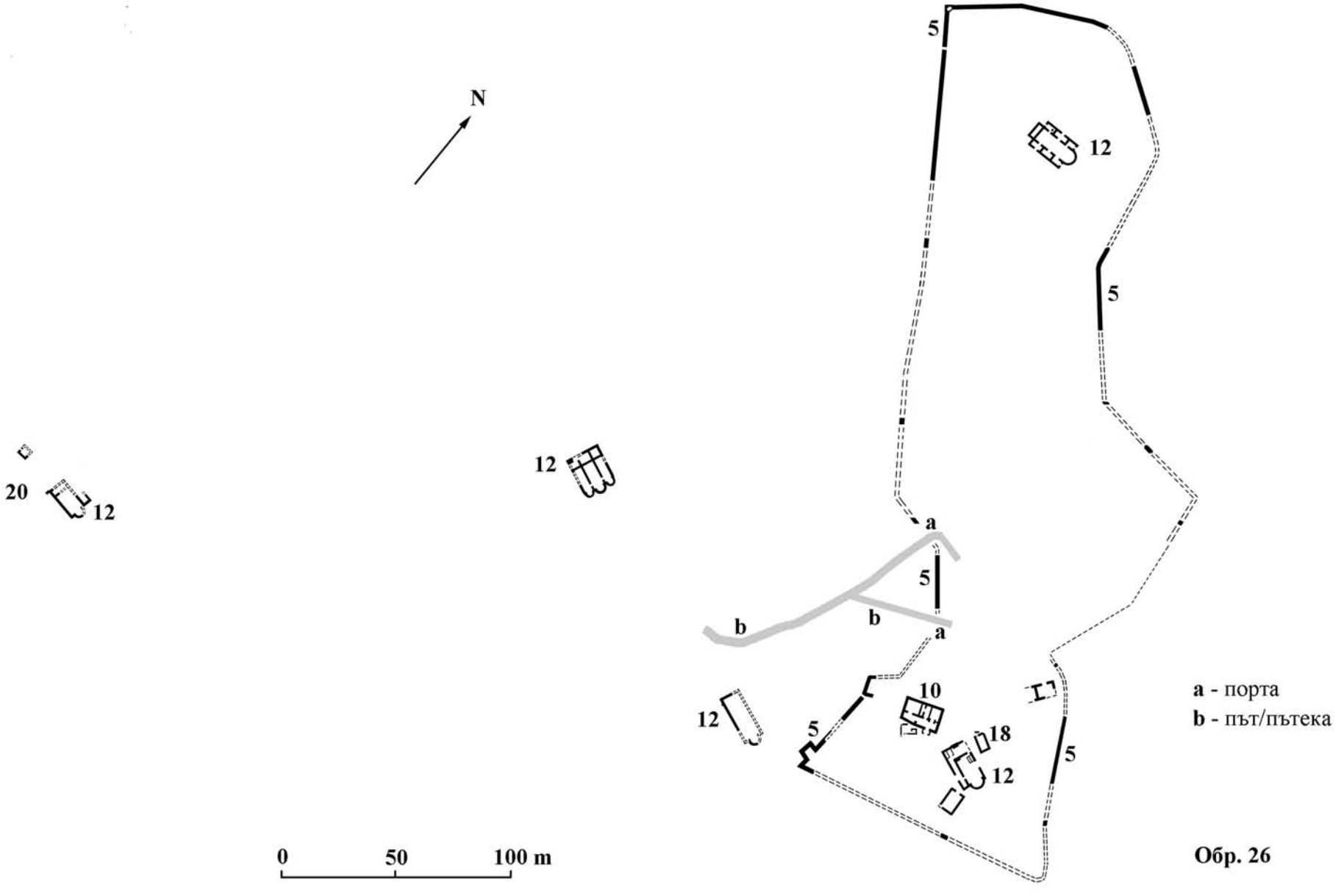

Обр. 26

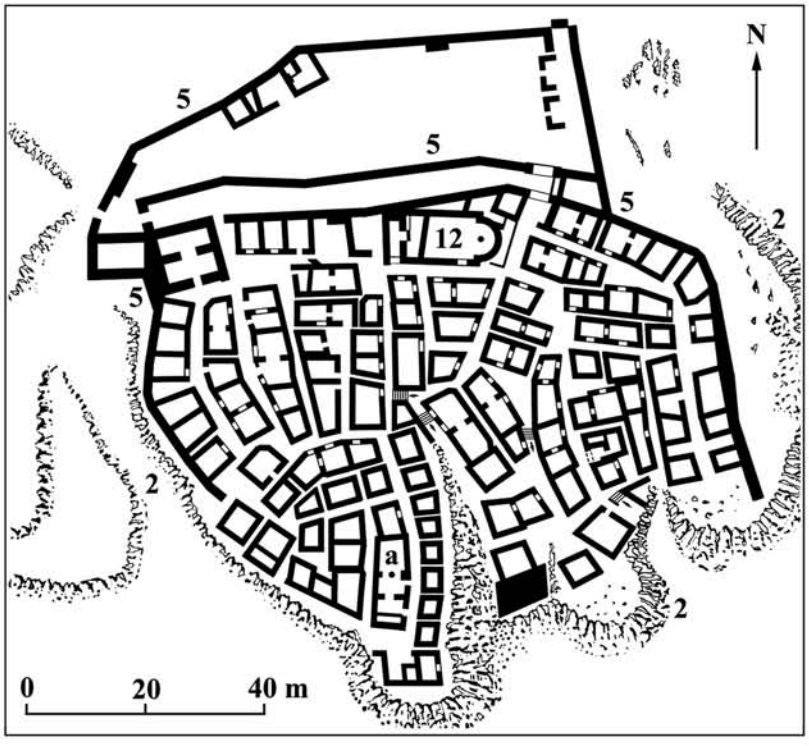

а - т. нар. къща на Нестор

Обр. 27

- стълбище

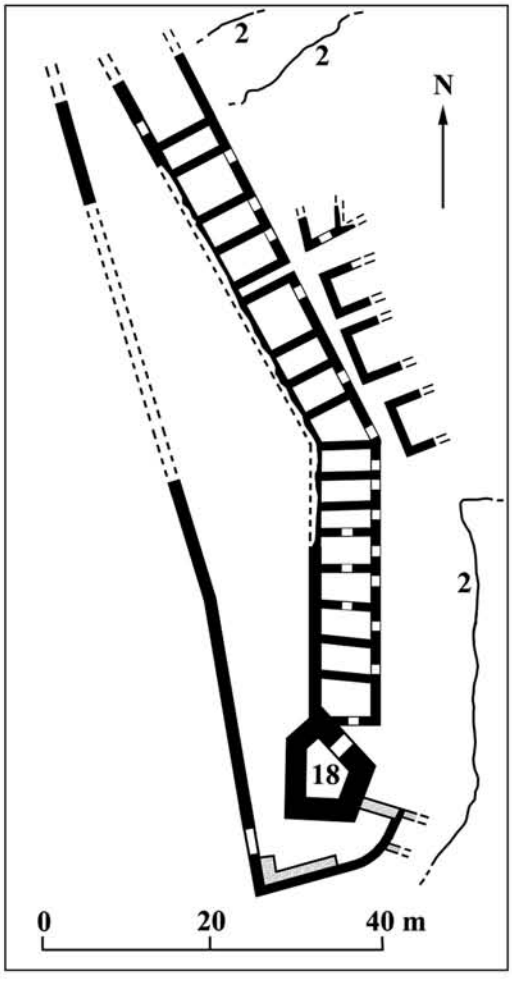

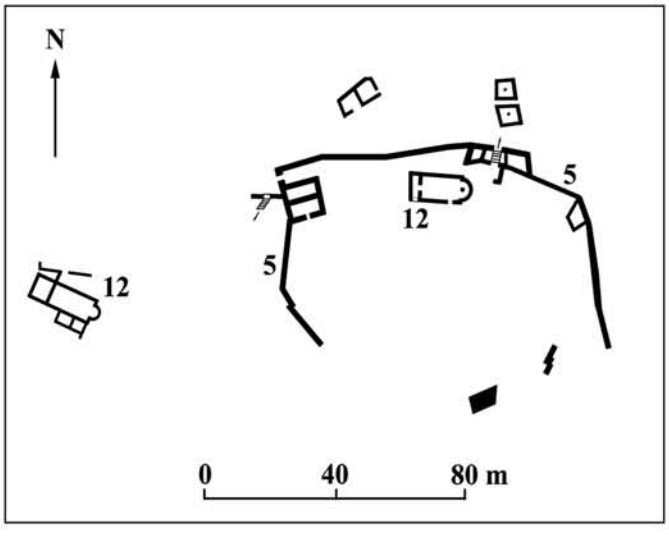

Обр. 28

Обр. 29

- по-късен градеж

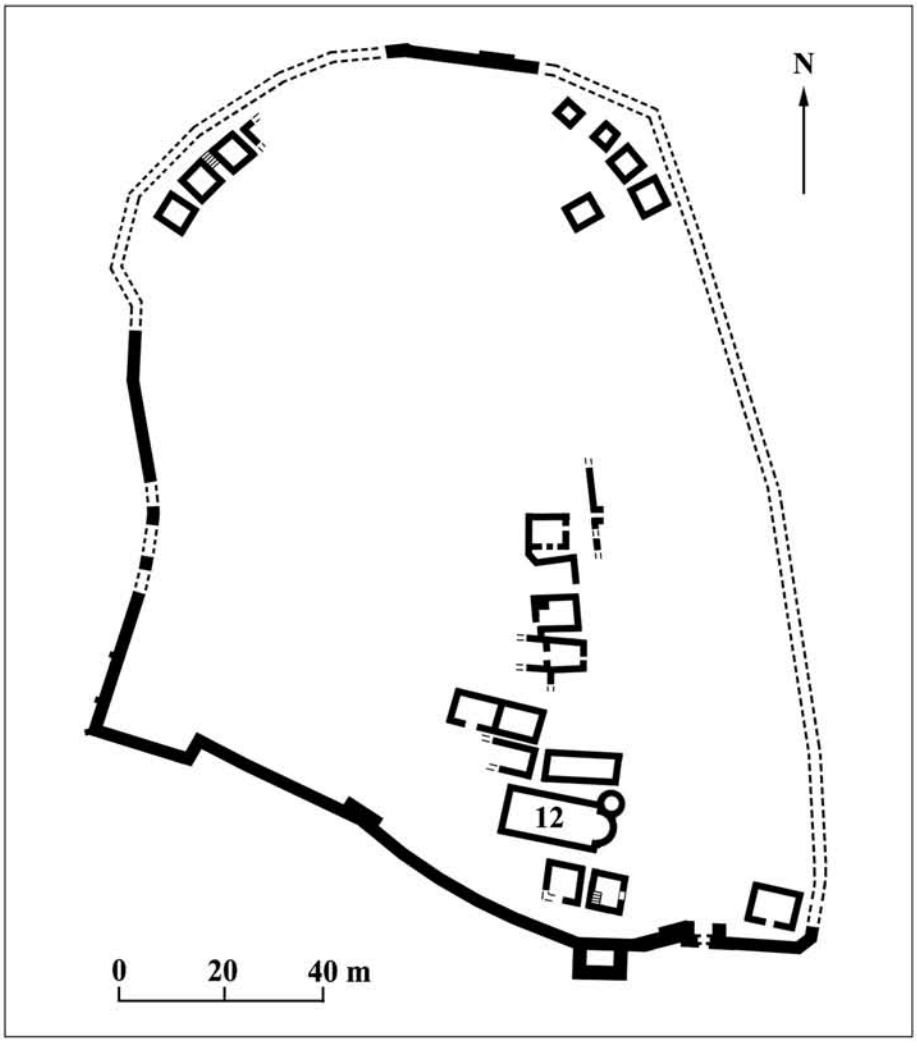

Обр. 30

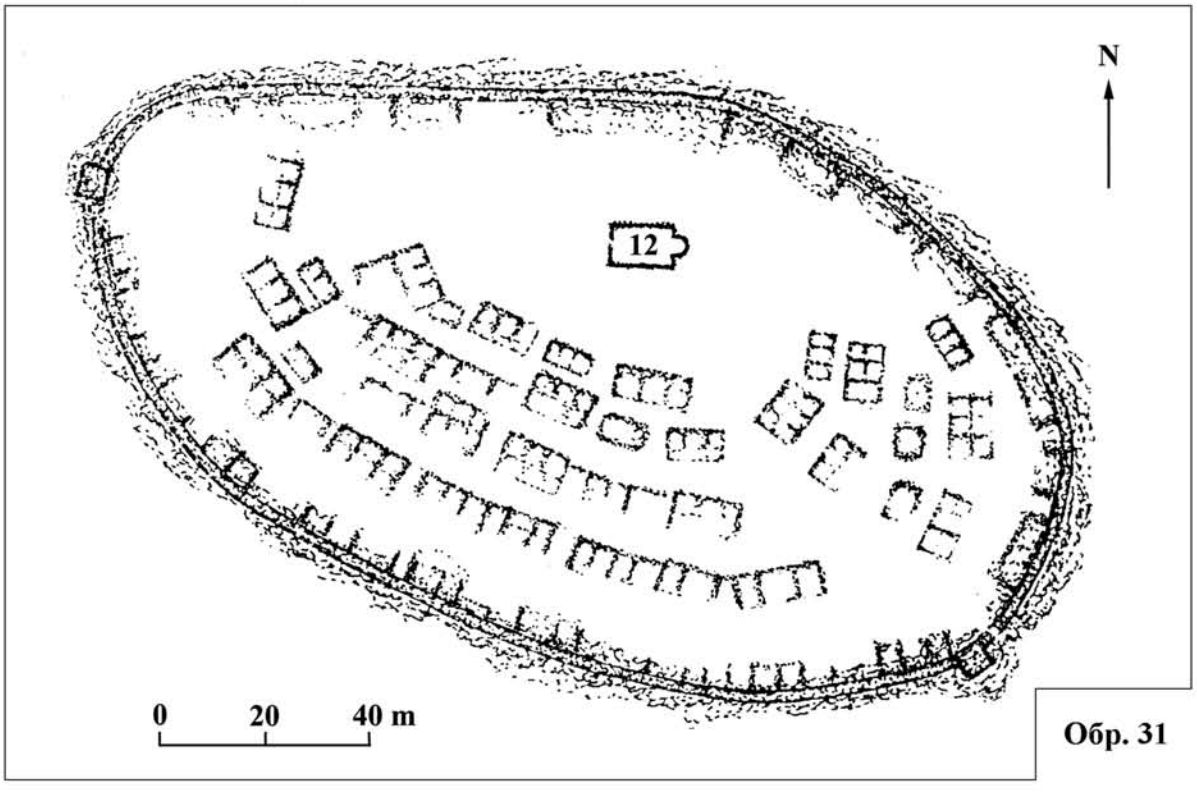

Обр. 31

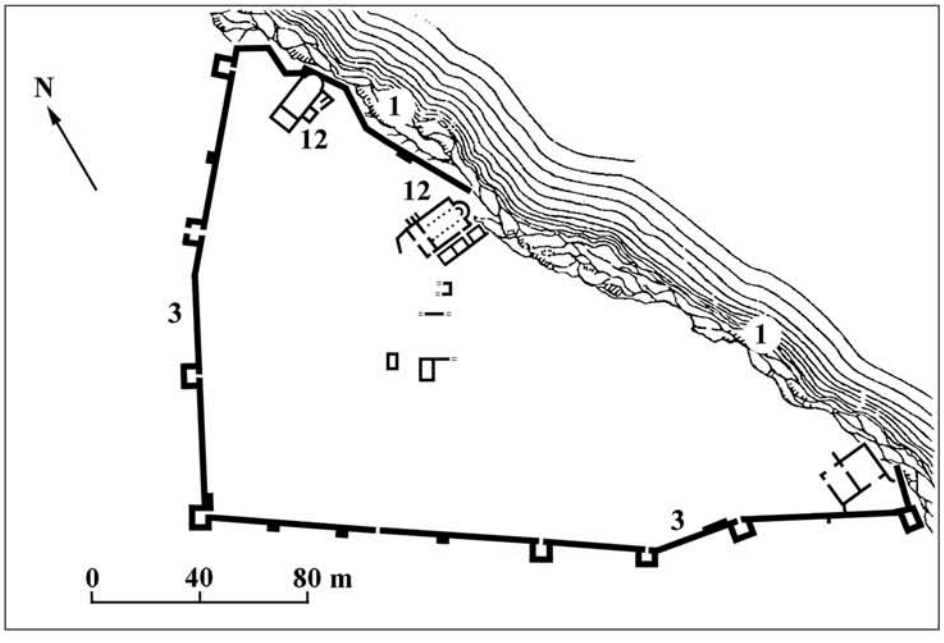

Обр. 32

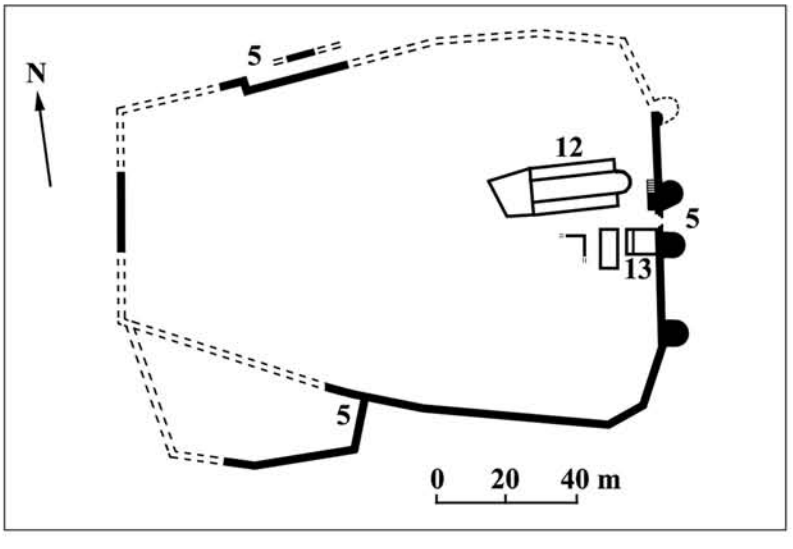

Обр. 33

Обр. 34

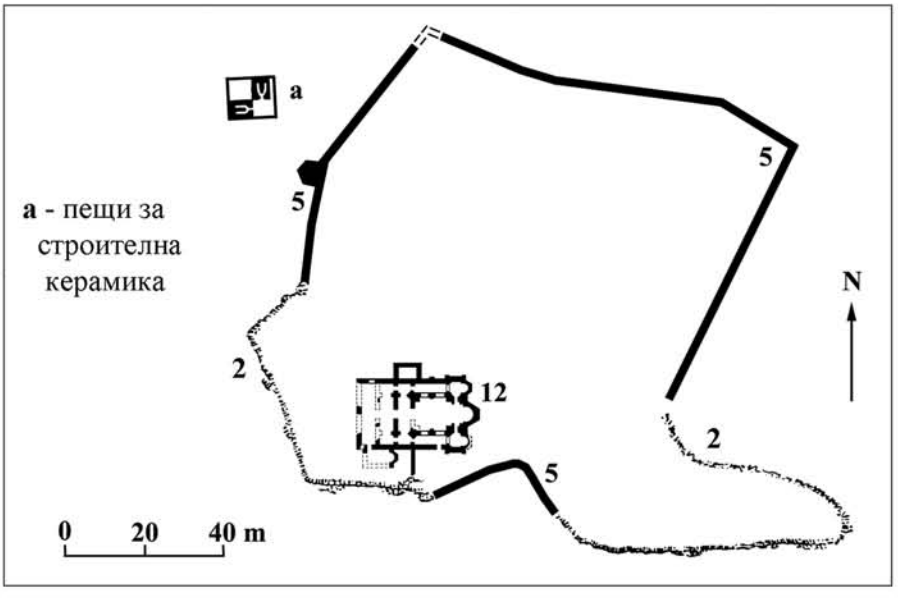

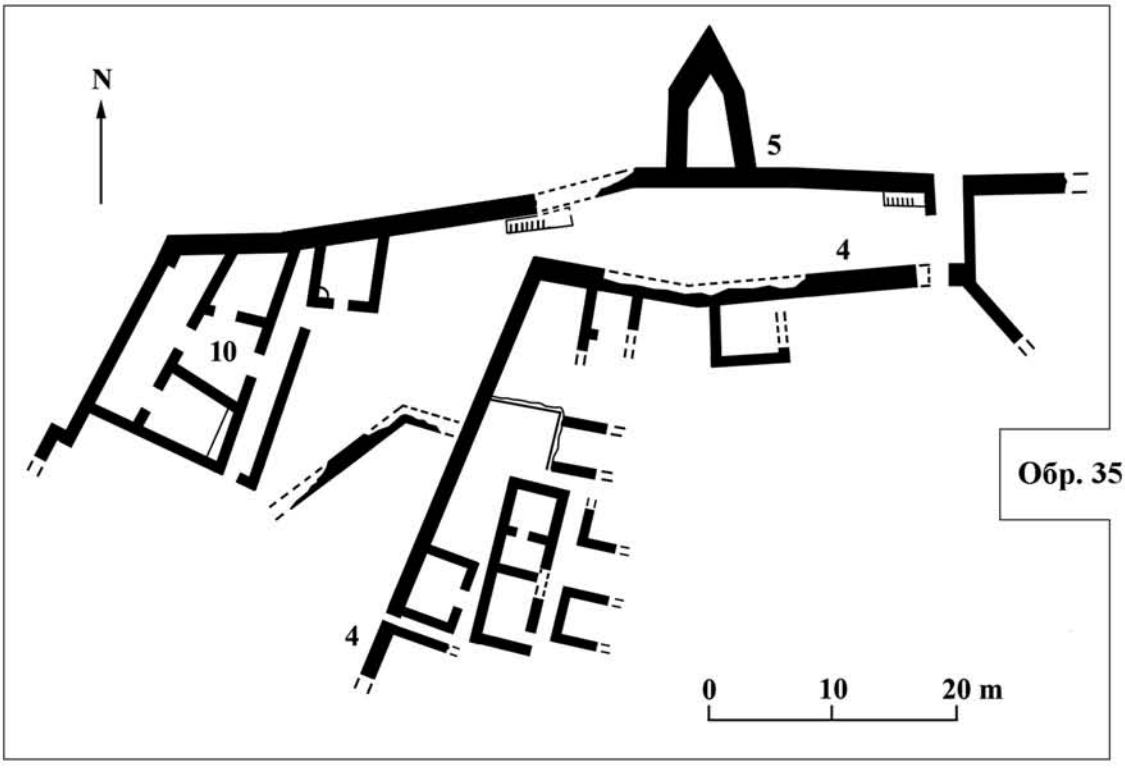

Обр. 35

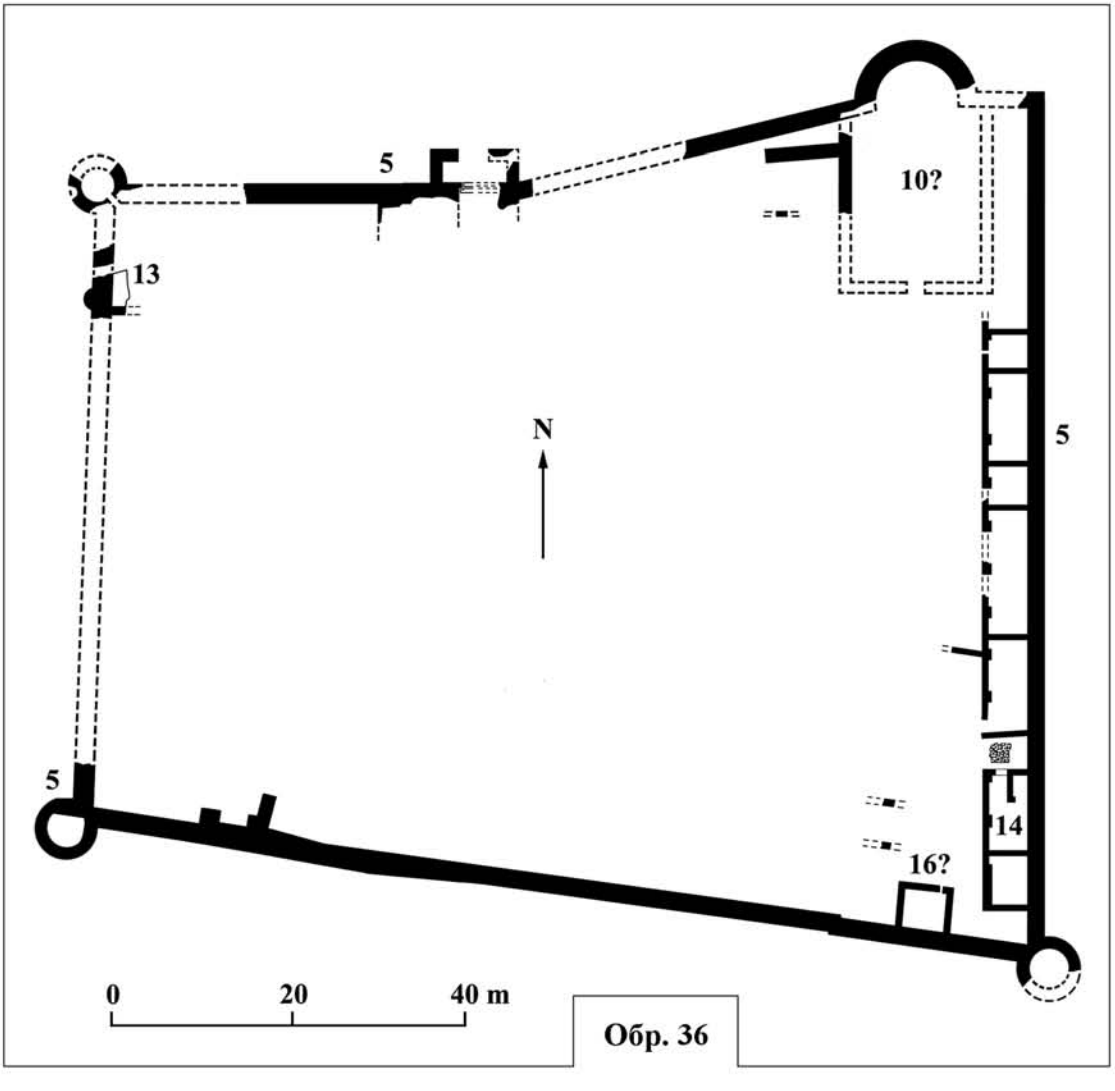

Обр. 36

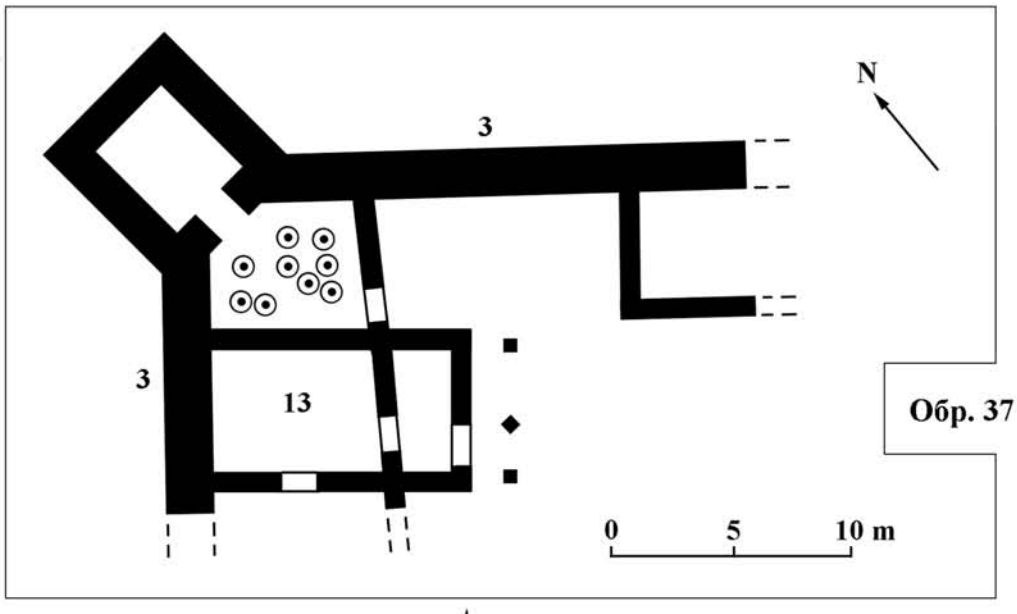

Обр. 37

- долии

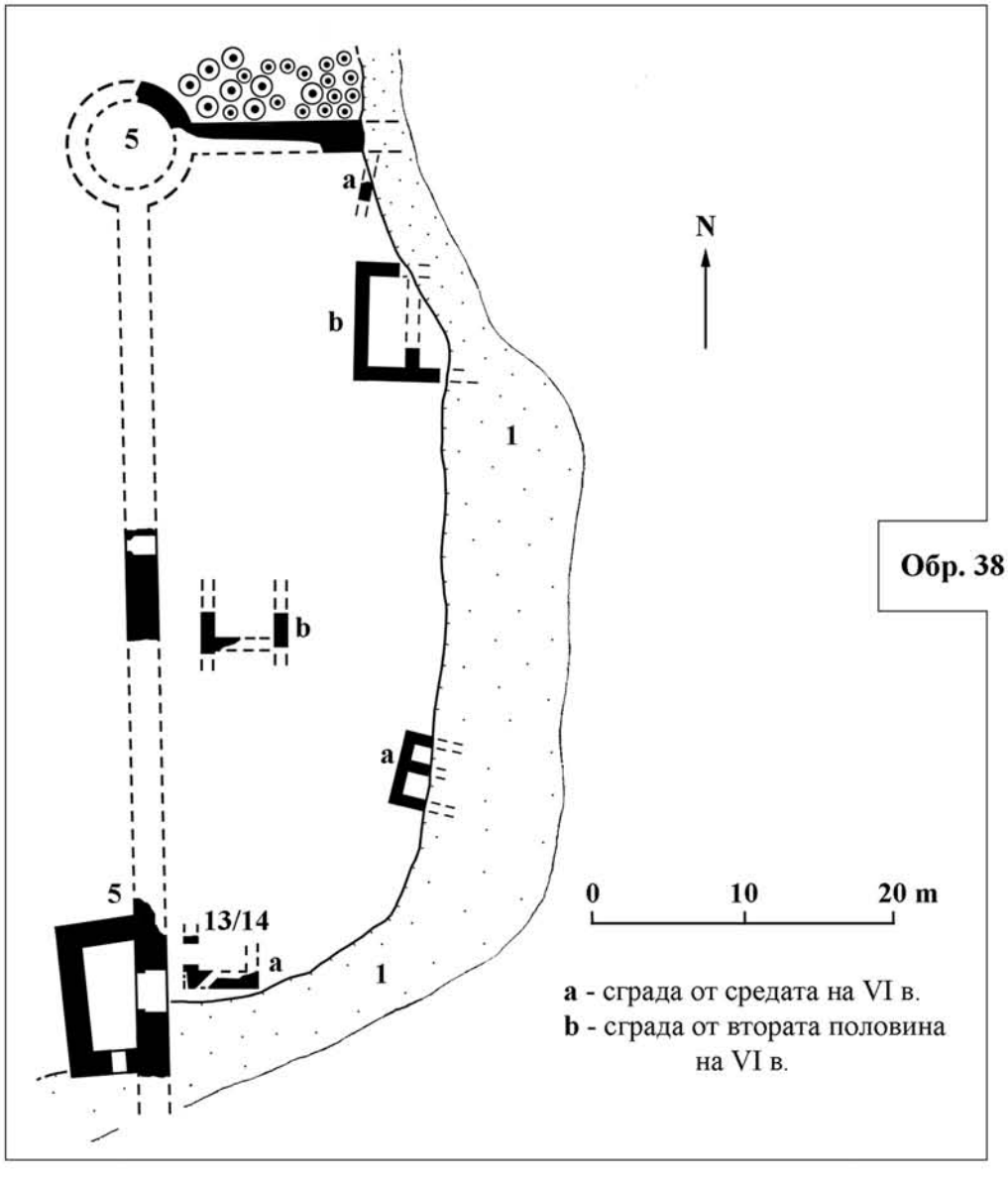

Обр. 38

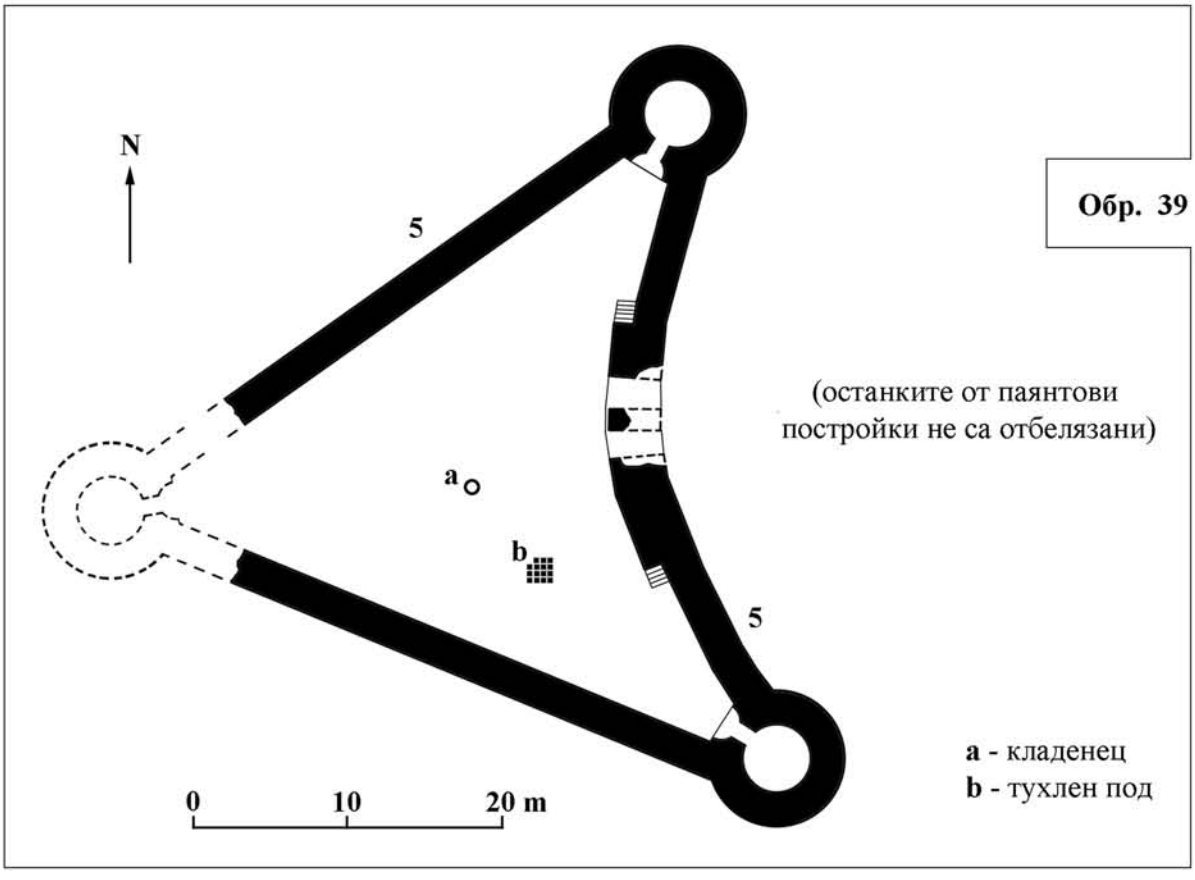

Обр. 39

(останките от паянтови постройки не са отбелязани)

a - кладенец
b - тухлен под

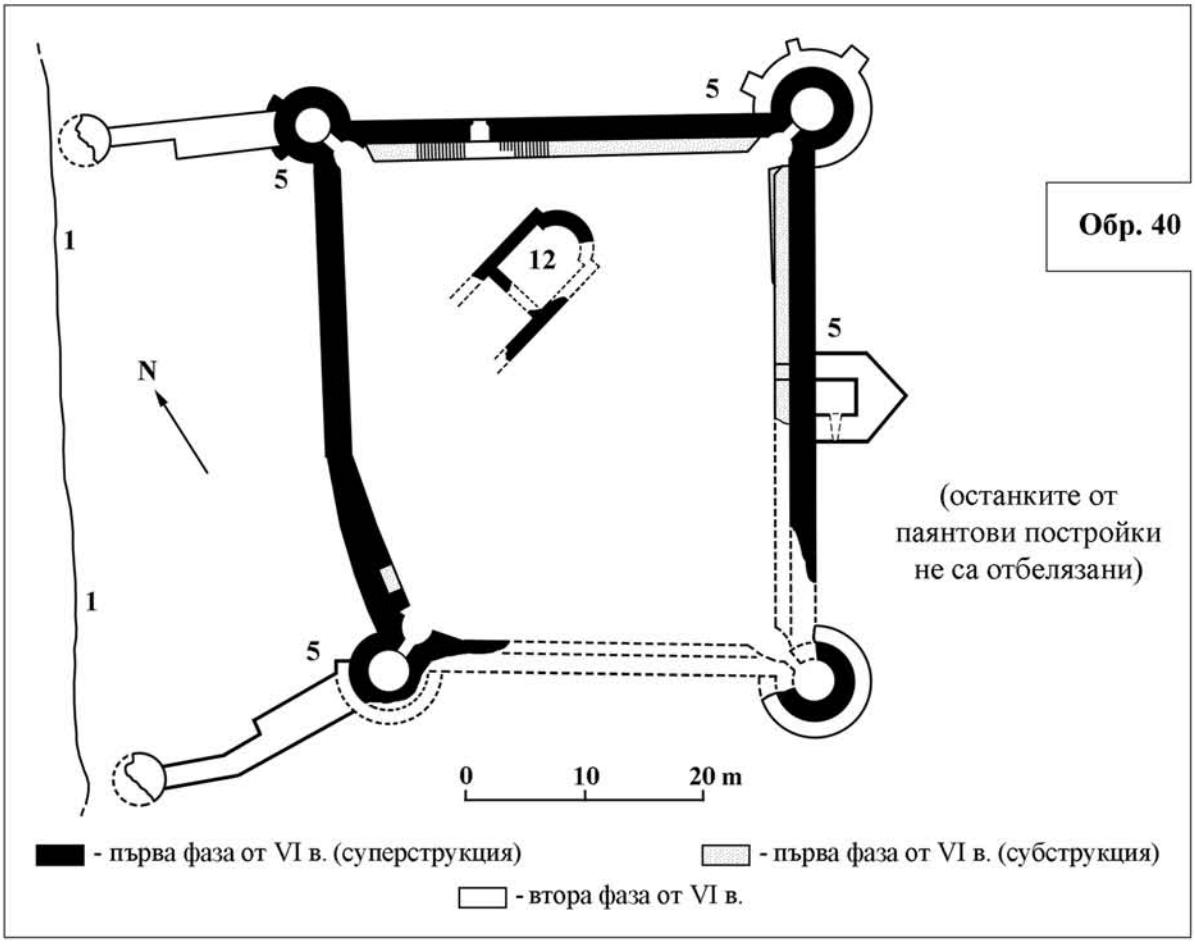

Обр. 40

(останките от паянтови постройки не са отбелязани)

Обр. 41

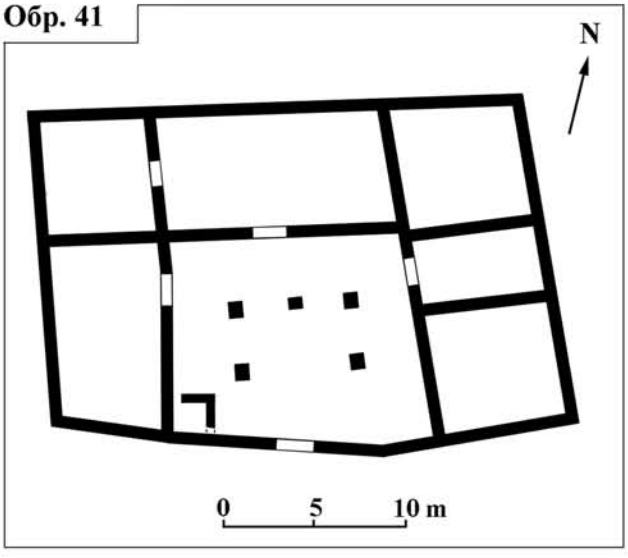

Обр. 42

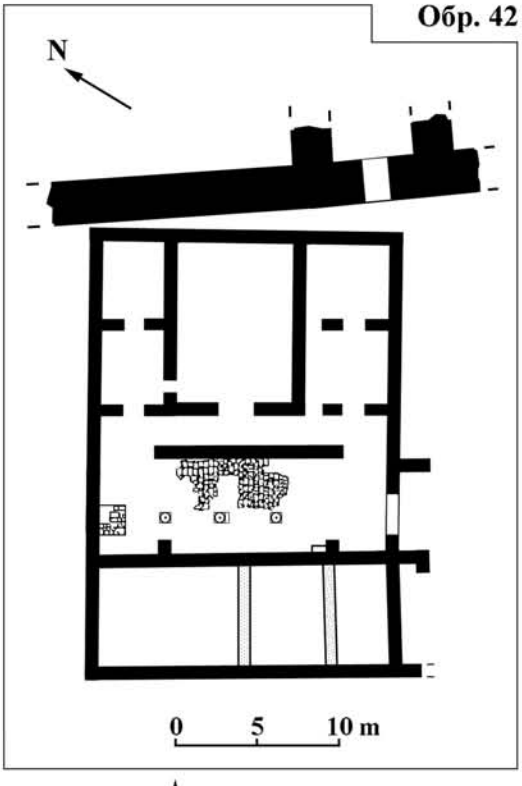

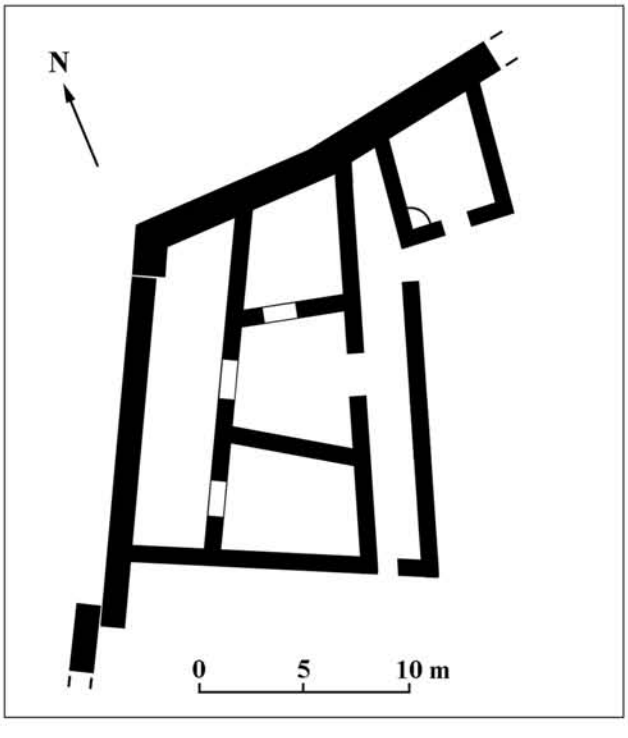

Обр. 43

- по-късни преустройства

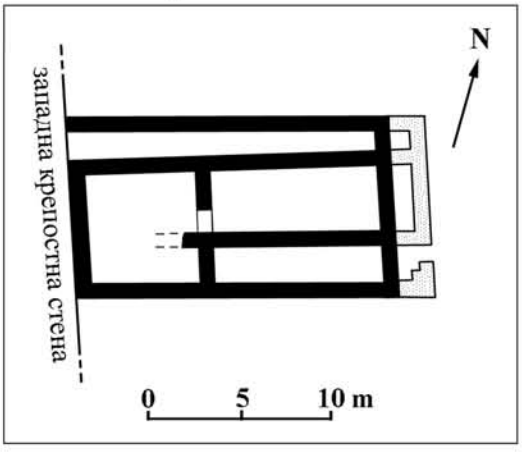

Обр. 44

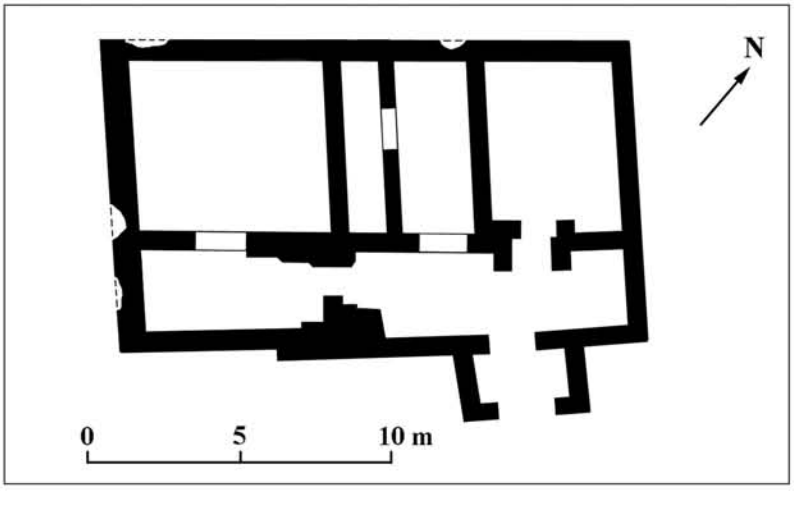

Обр. 45

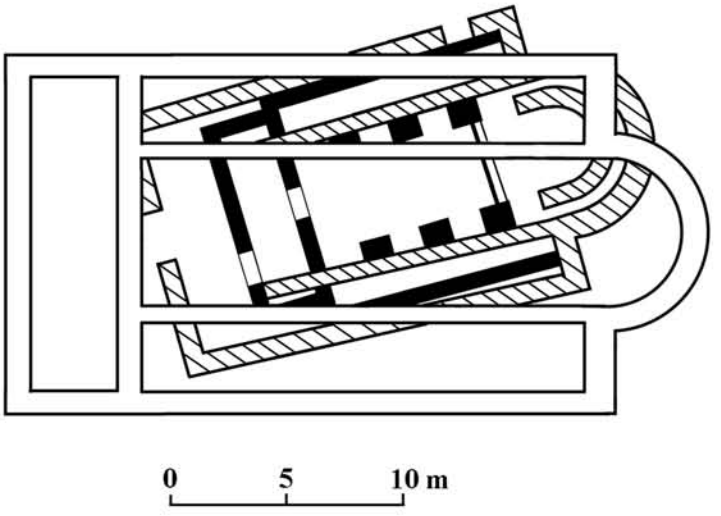

Обр. 46

Обр. 47

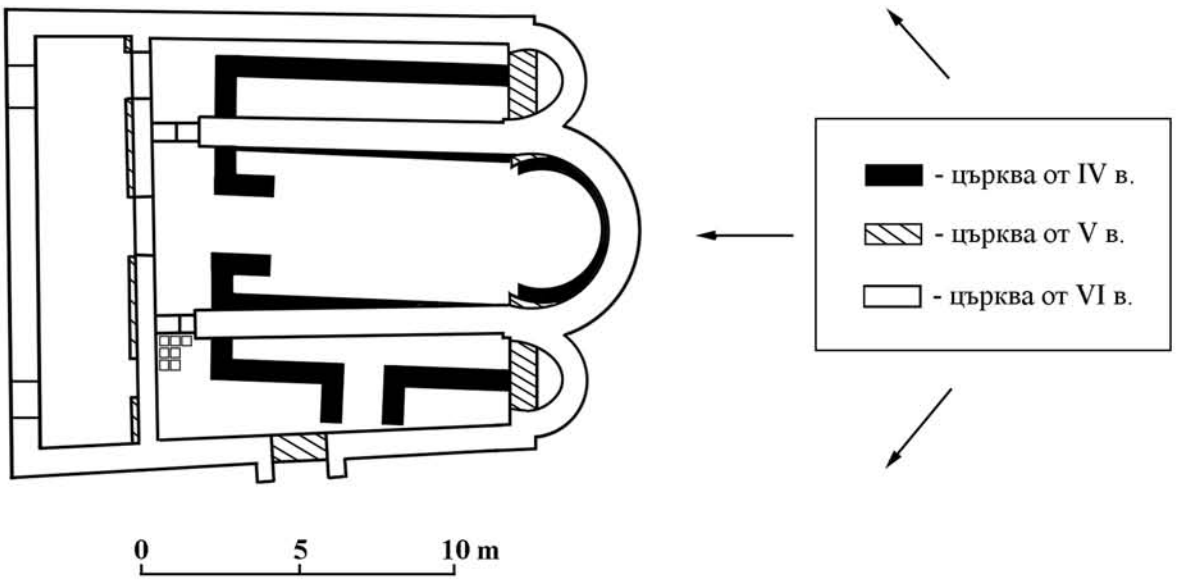

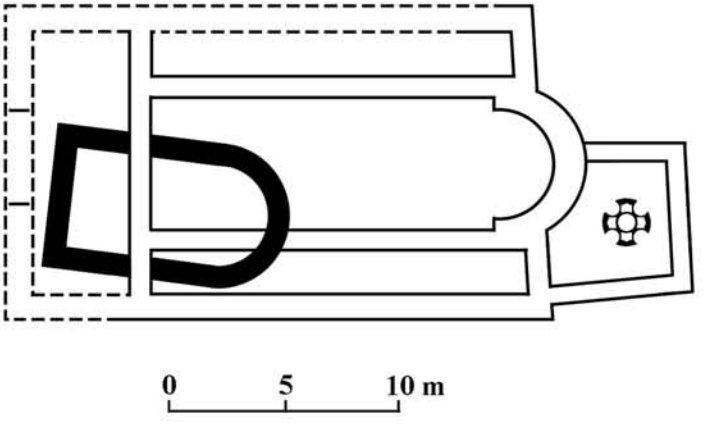

Обр. 48

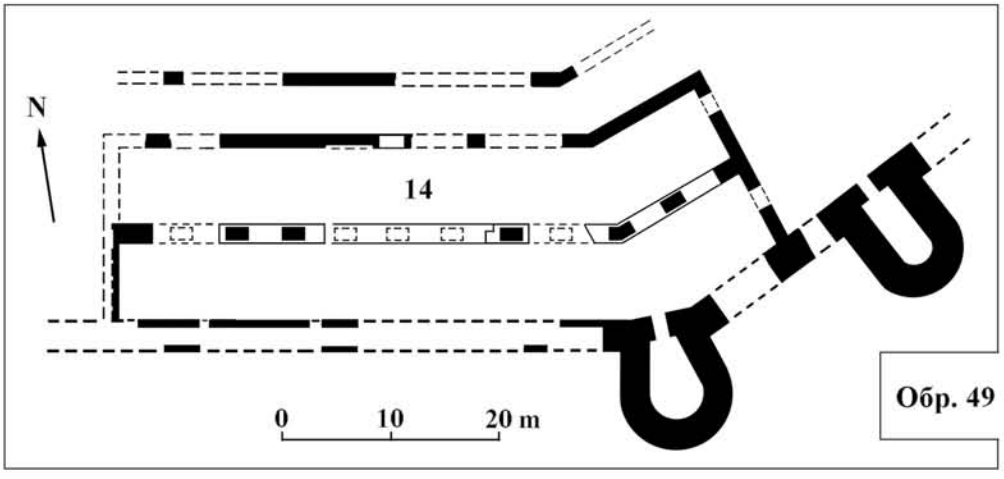

Обр. 49

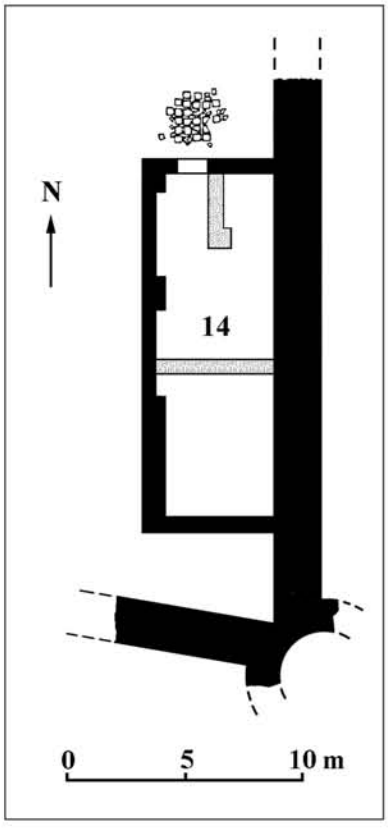

Обр. 50

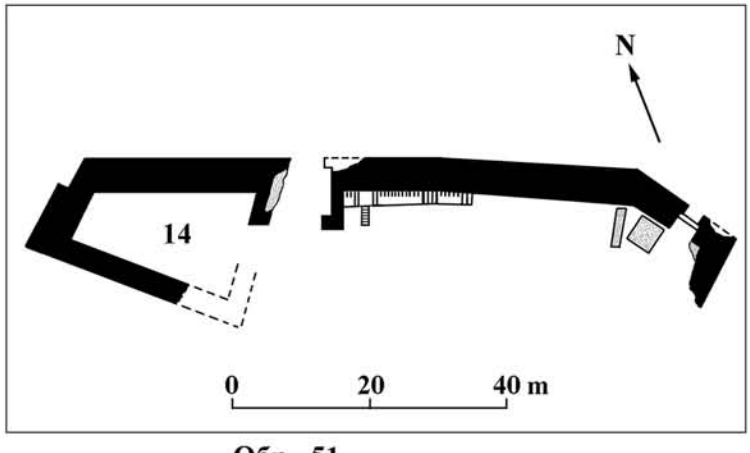

Обр. 51

Обр. 53

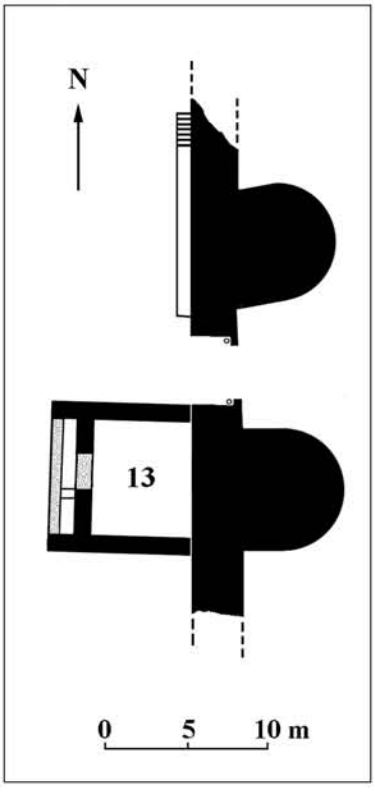

Обр. 52

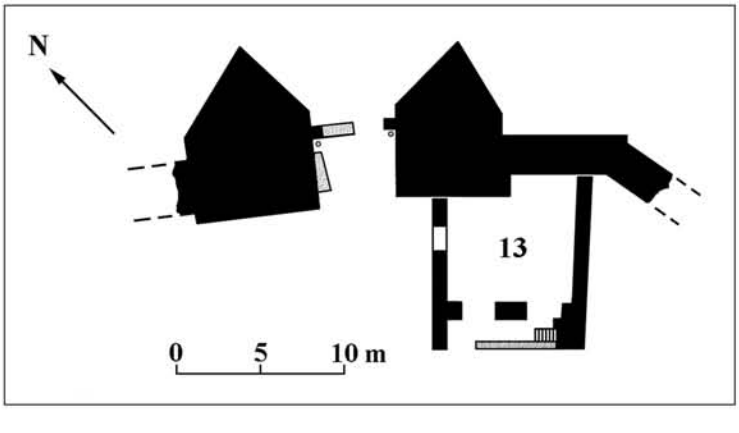

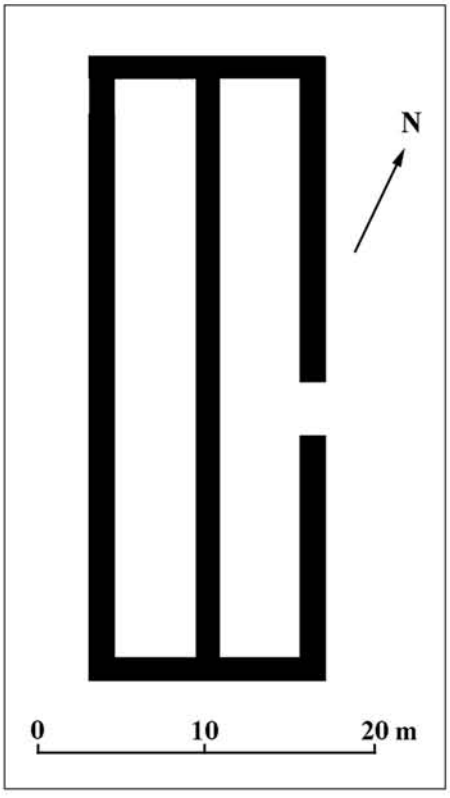

Обр. 54

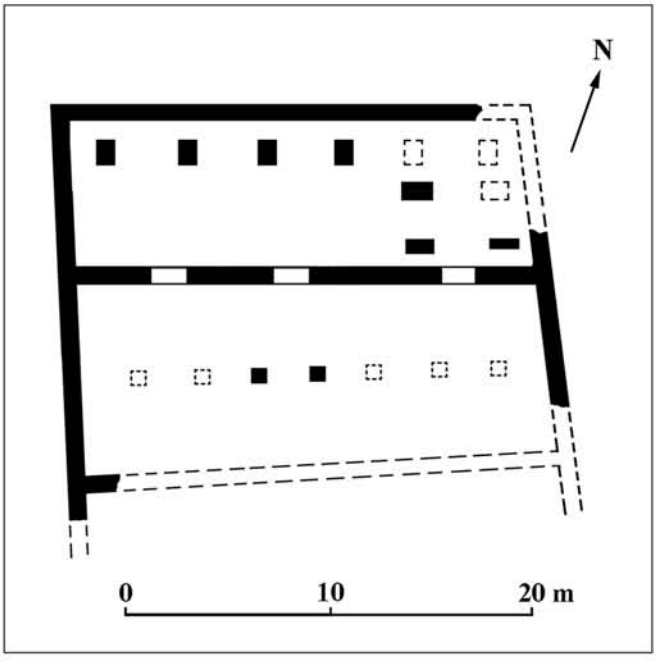

Обр. 55

Обр. 56

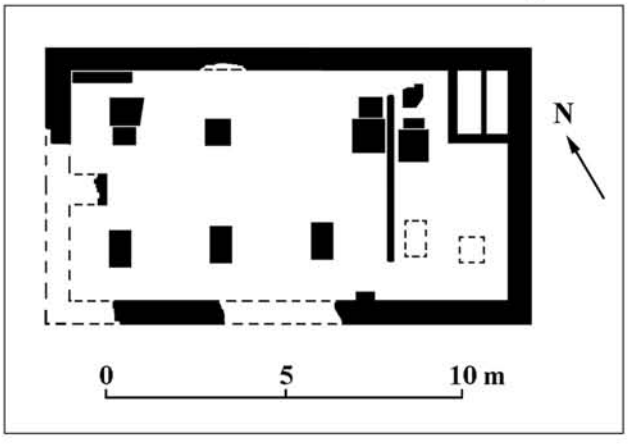

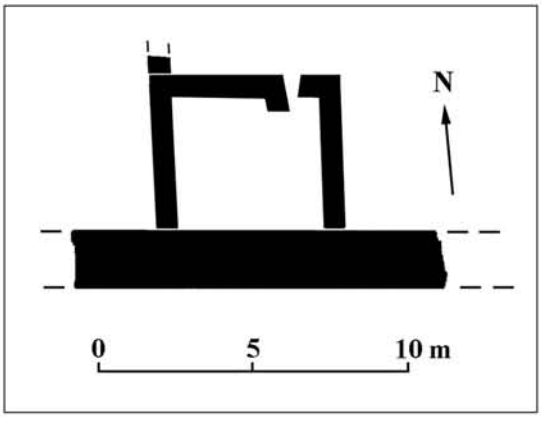

Обр. 57

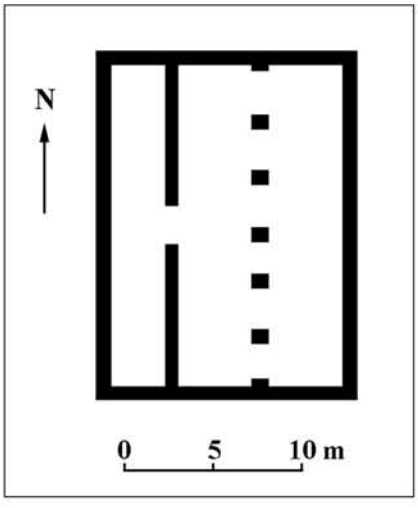

Обр. 58

Обр. 59

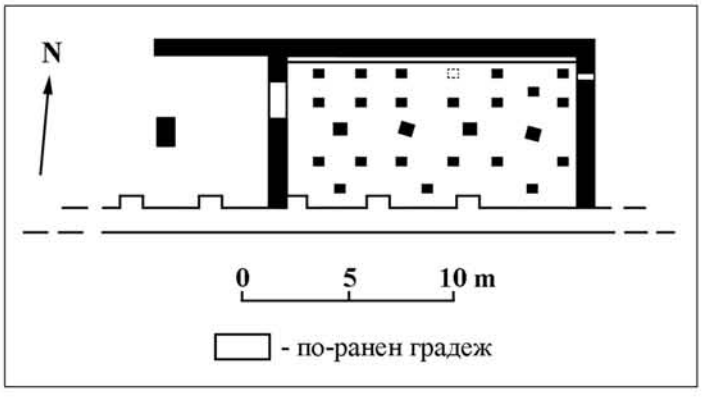

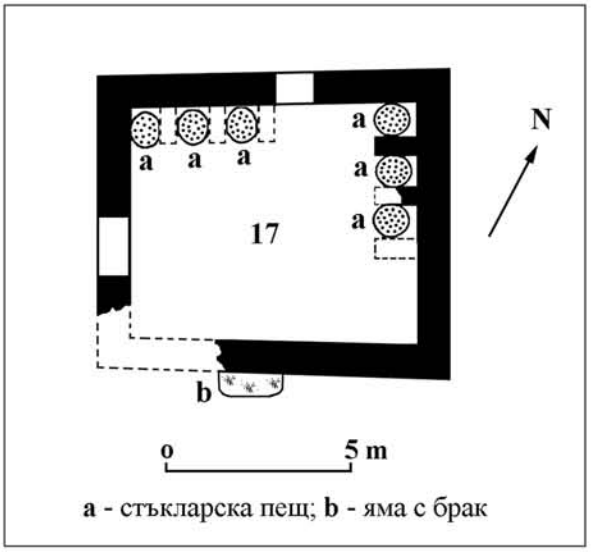

a - стъкларска пещ; **b** - яма с брак

Обр. 60

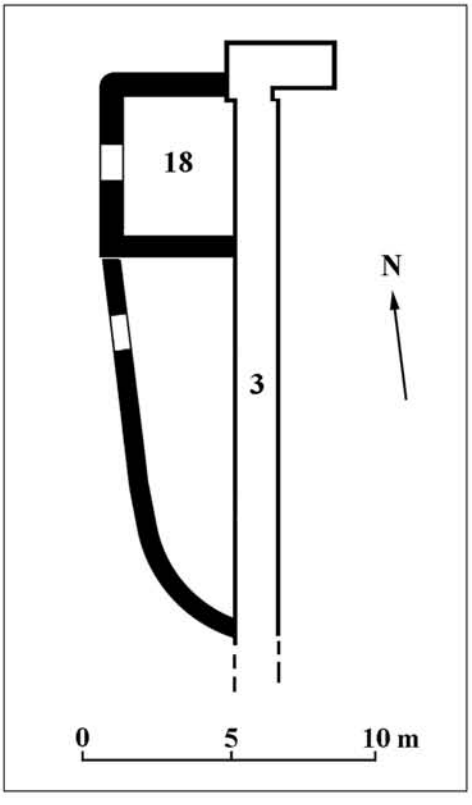

Обр. 61

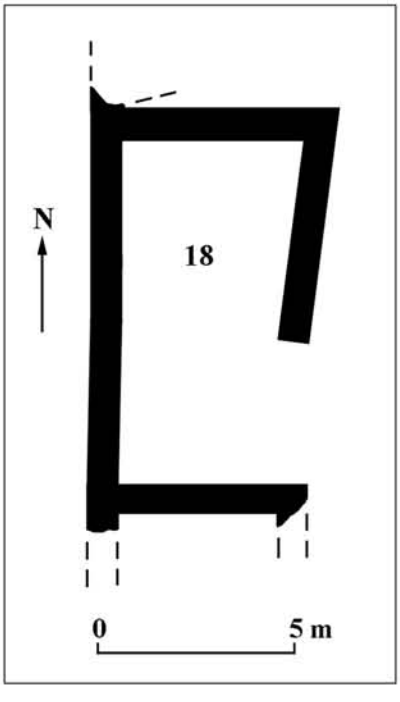

Обр. 62

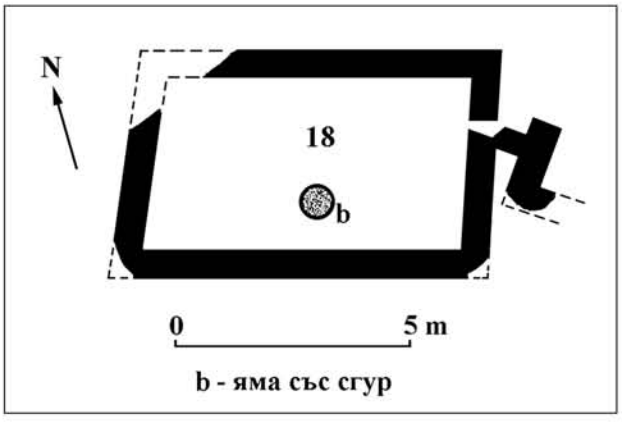

b - яма със сгур

Обр. 63

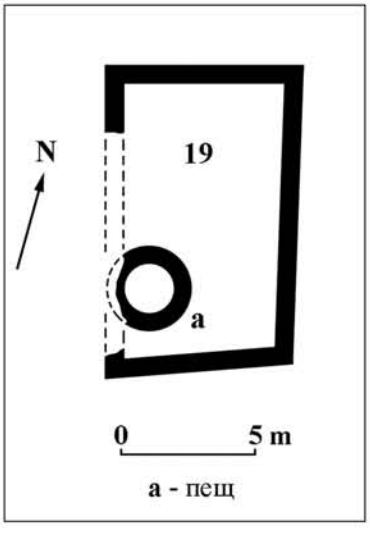

a - пещ

Обр. 64

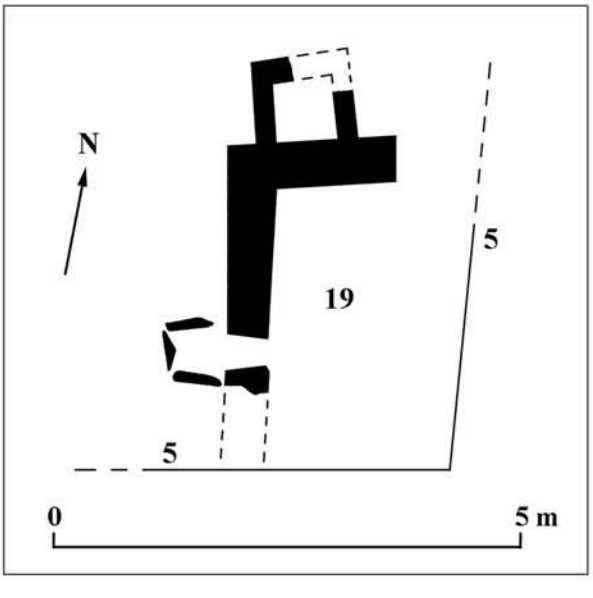

Обр. 65

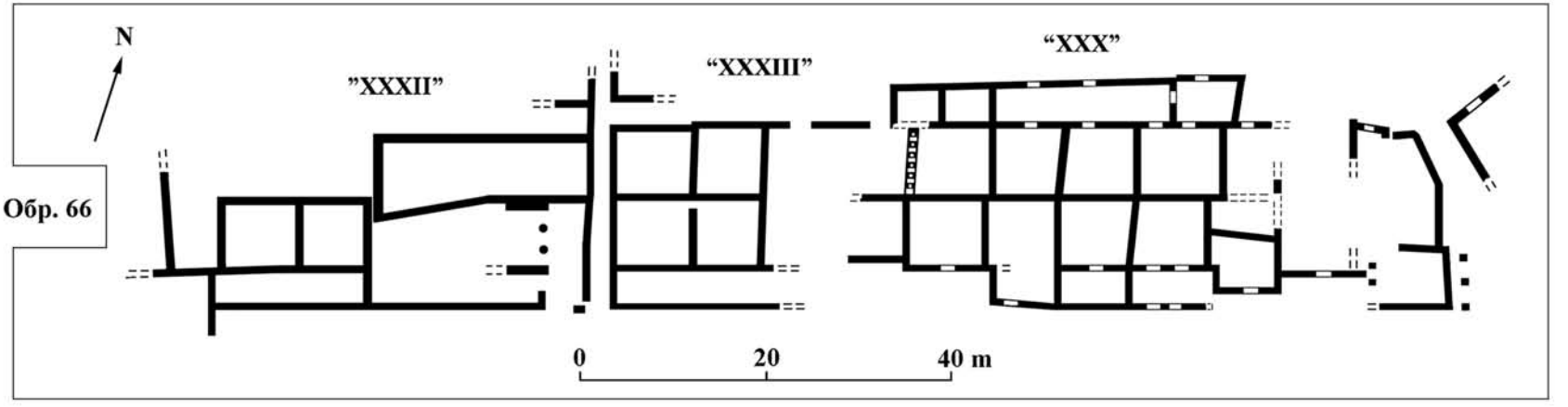

Обр. 66

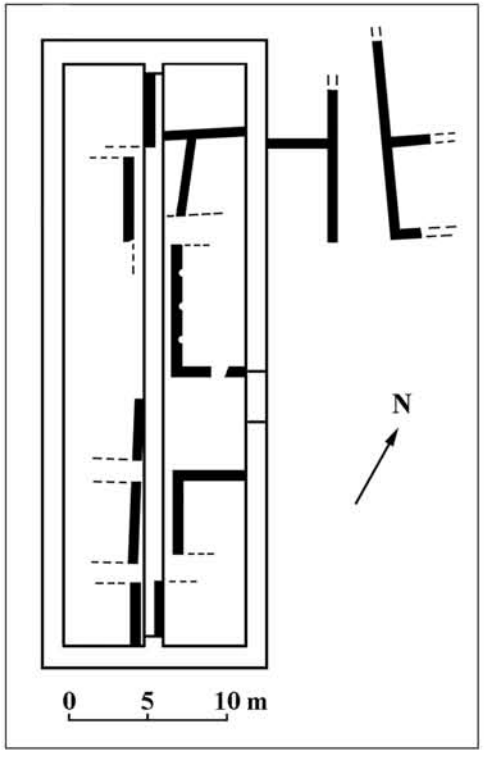

Обр. 67

Обр. 68

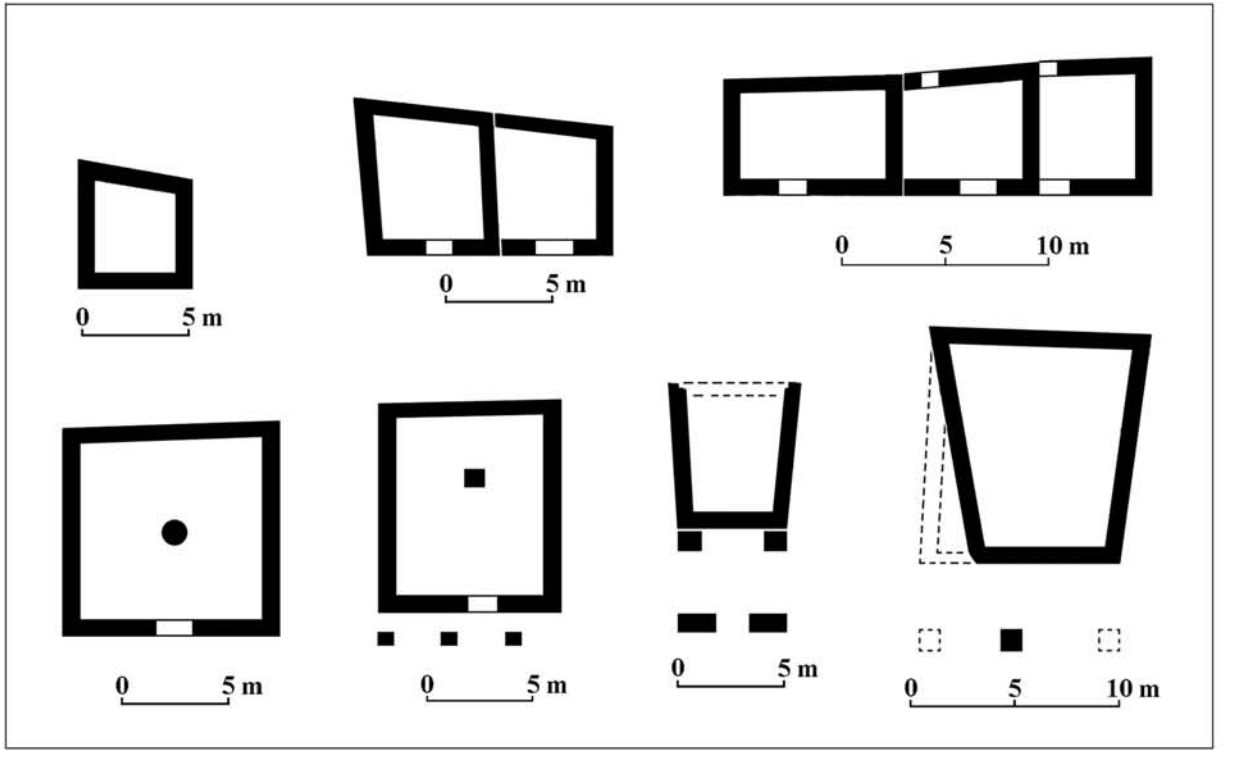

Обр. 69

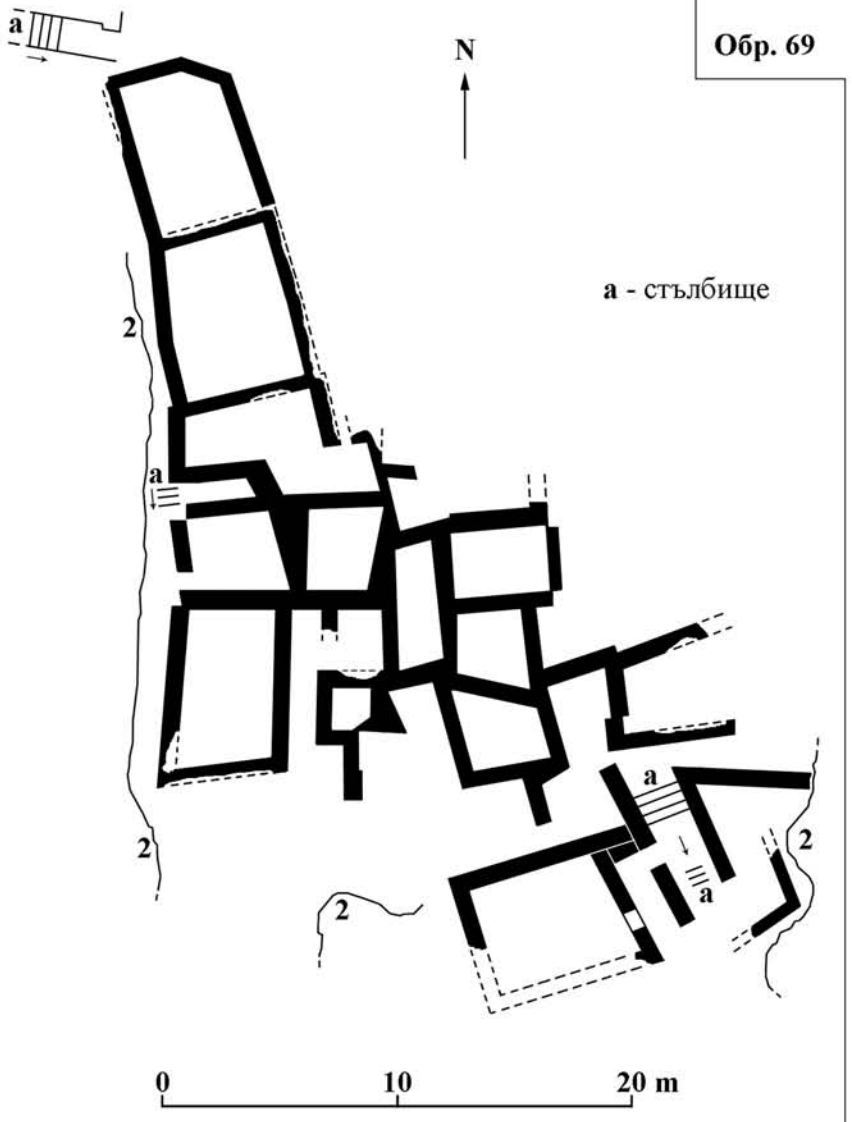

Обр. 70

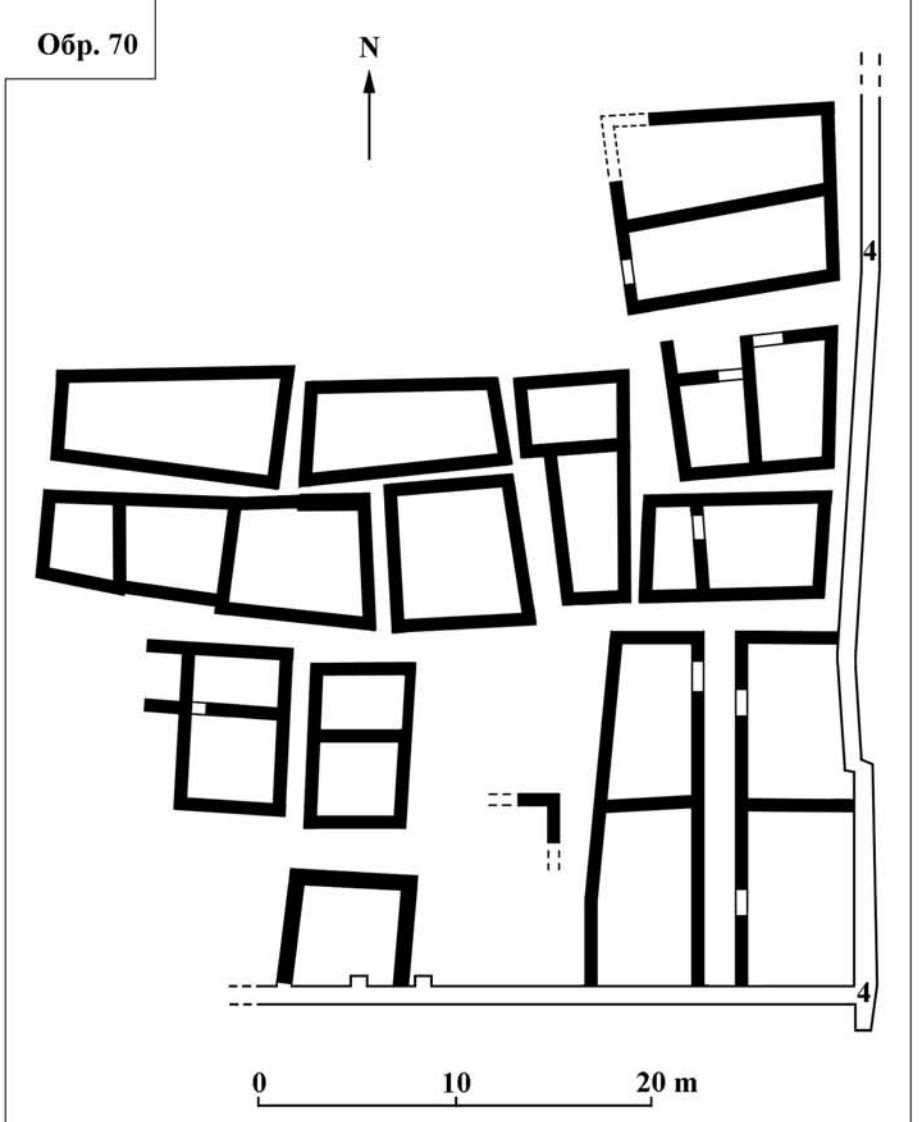

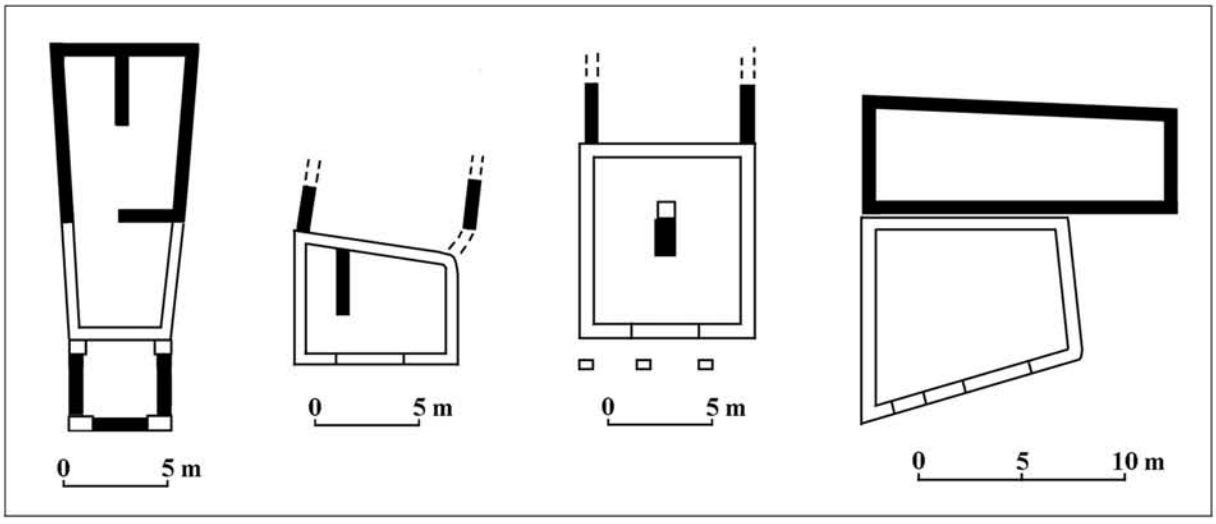

- IV-V в. - VI в.

Обр. 71

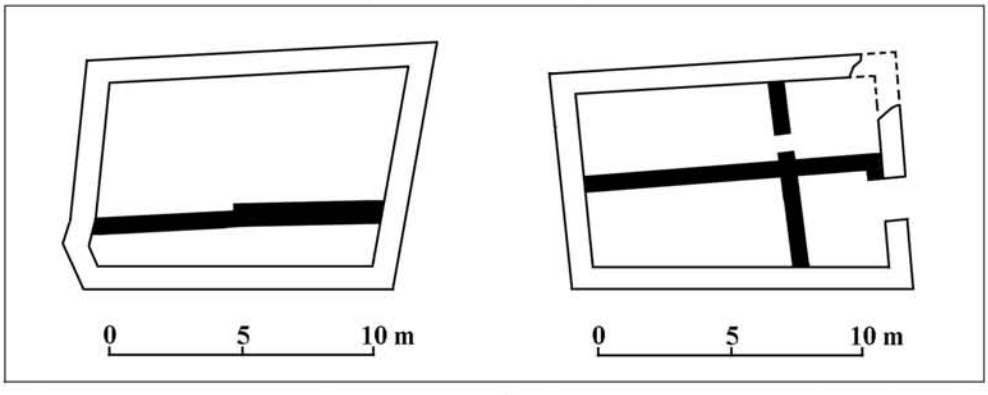

Обр. 72

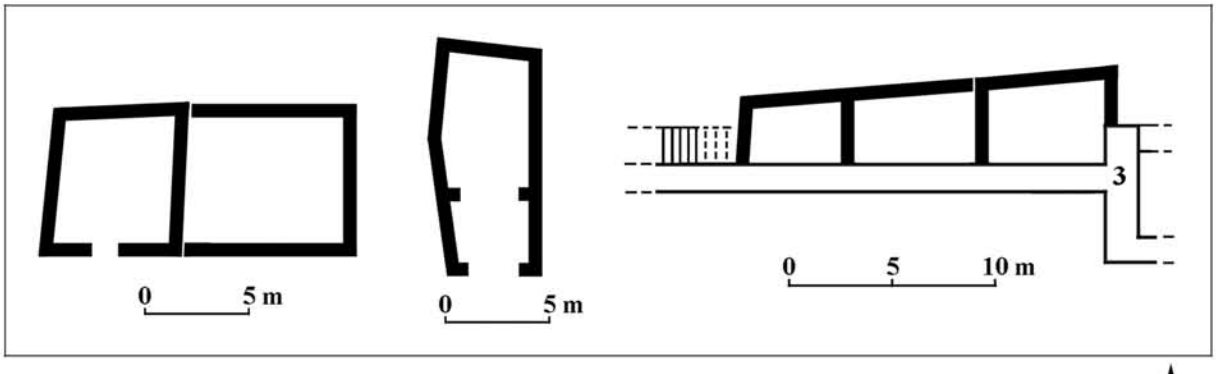

Обр. 73

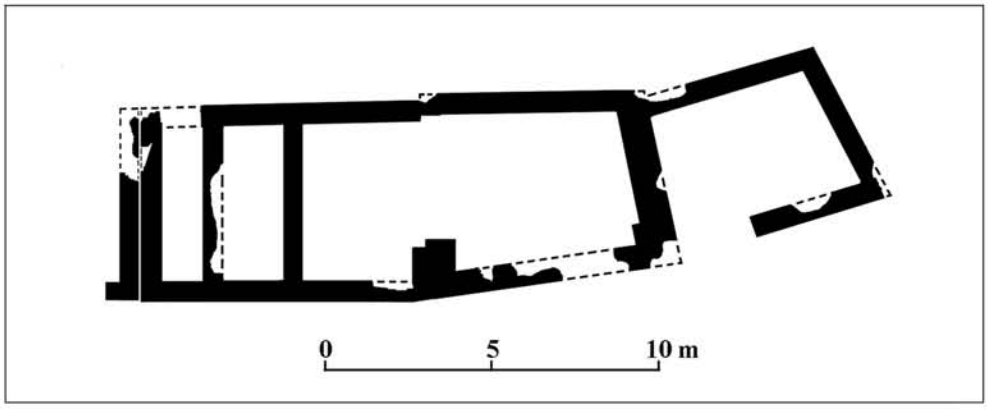

Обр. 74

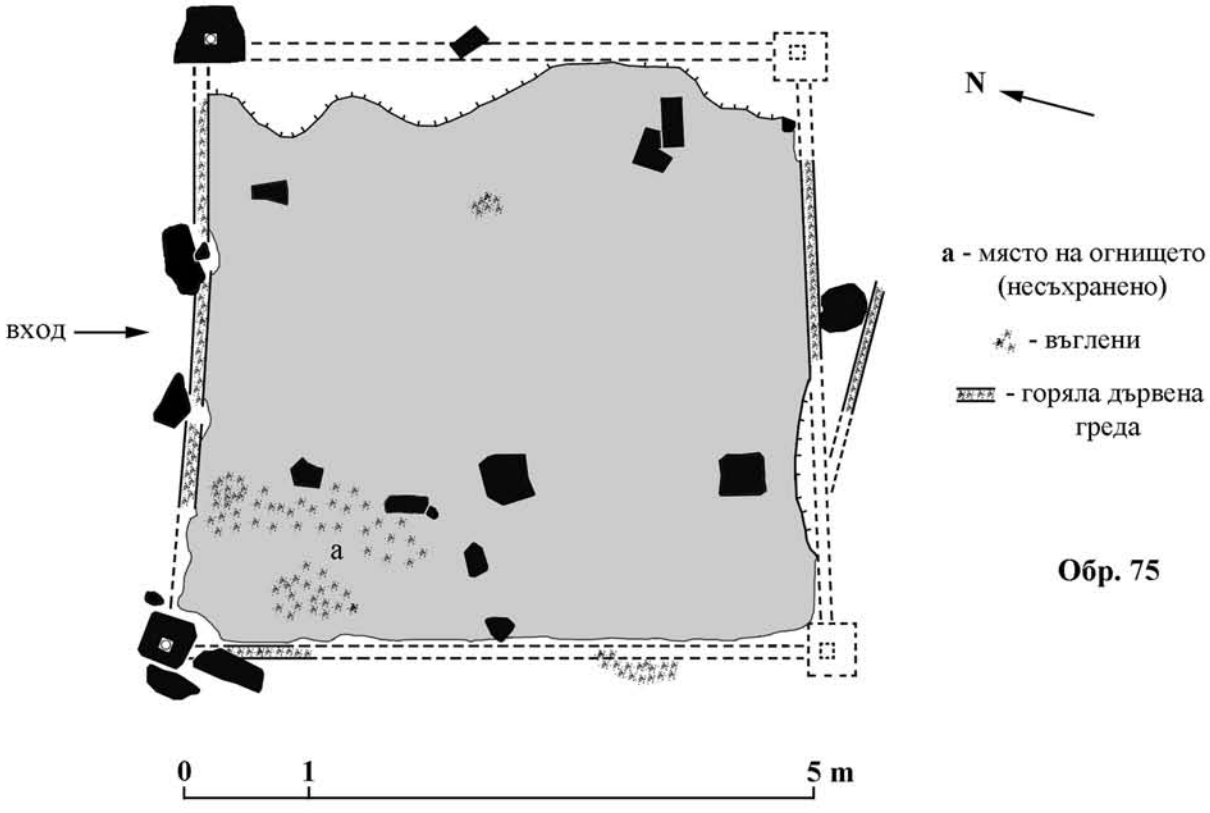
N
вход
a
a - място на огнището (несъхранено)
- въглени
- горяла дървена греда
0
1
5 m

Обр. 75

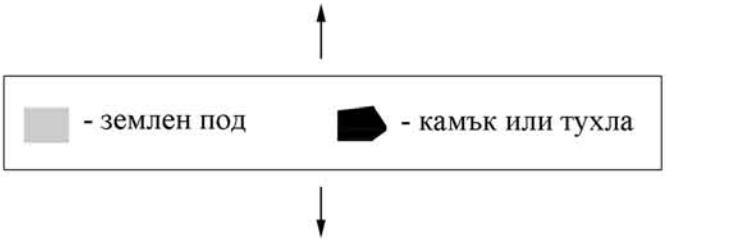
- землен под
- камък или тухла

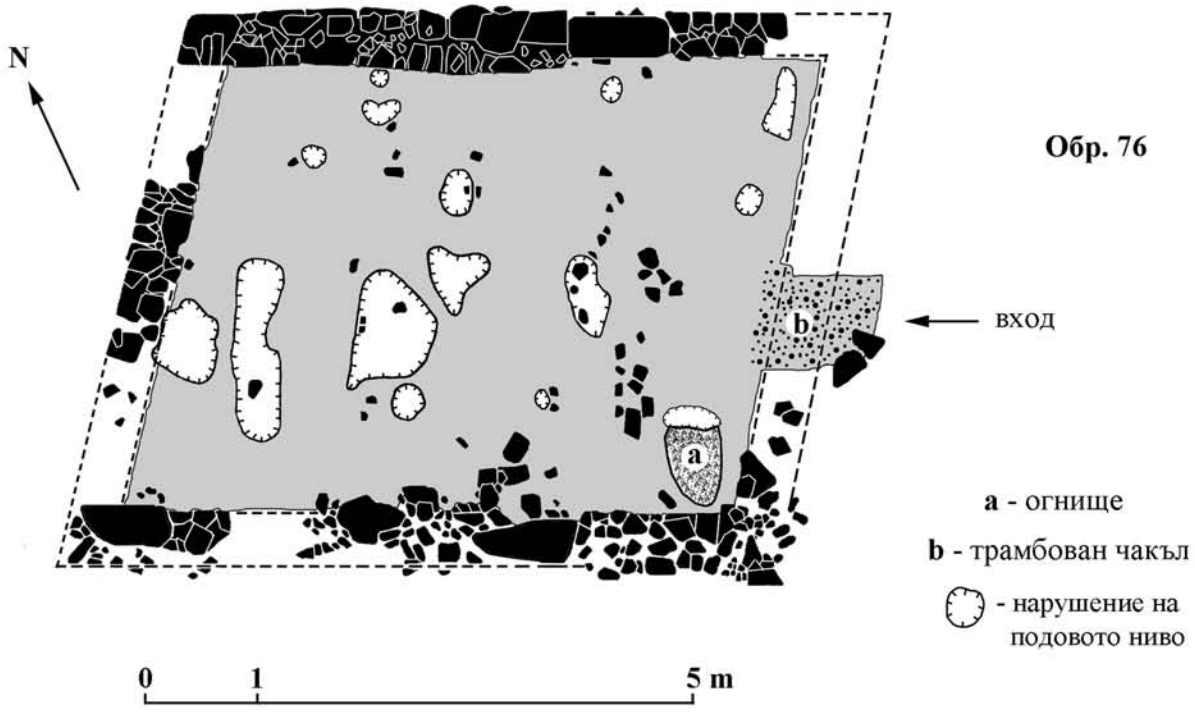
N
b
вход
a
a - огнище
b - трамбован чакъл
- нарушение на подовото ниво
0
1
5 m

Обр. 76

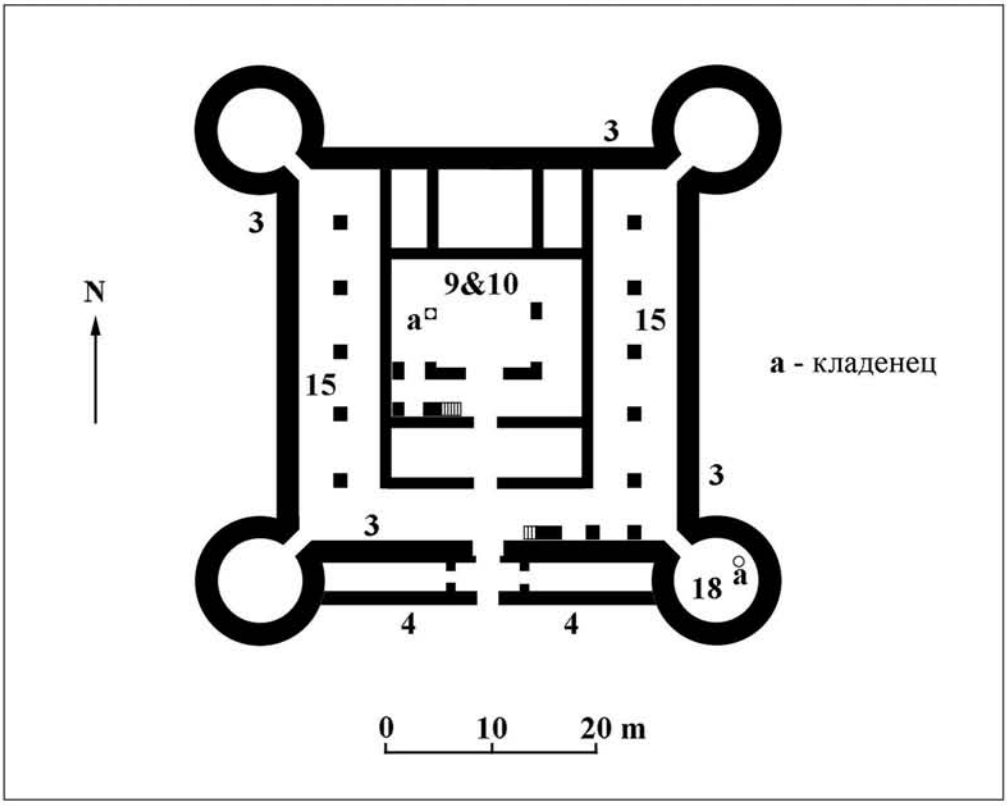
N
3
3
9&10
a
15
15
3
3
3
18
a
4
4
0
10
20 m
а - кладенец

Обр. 77

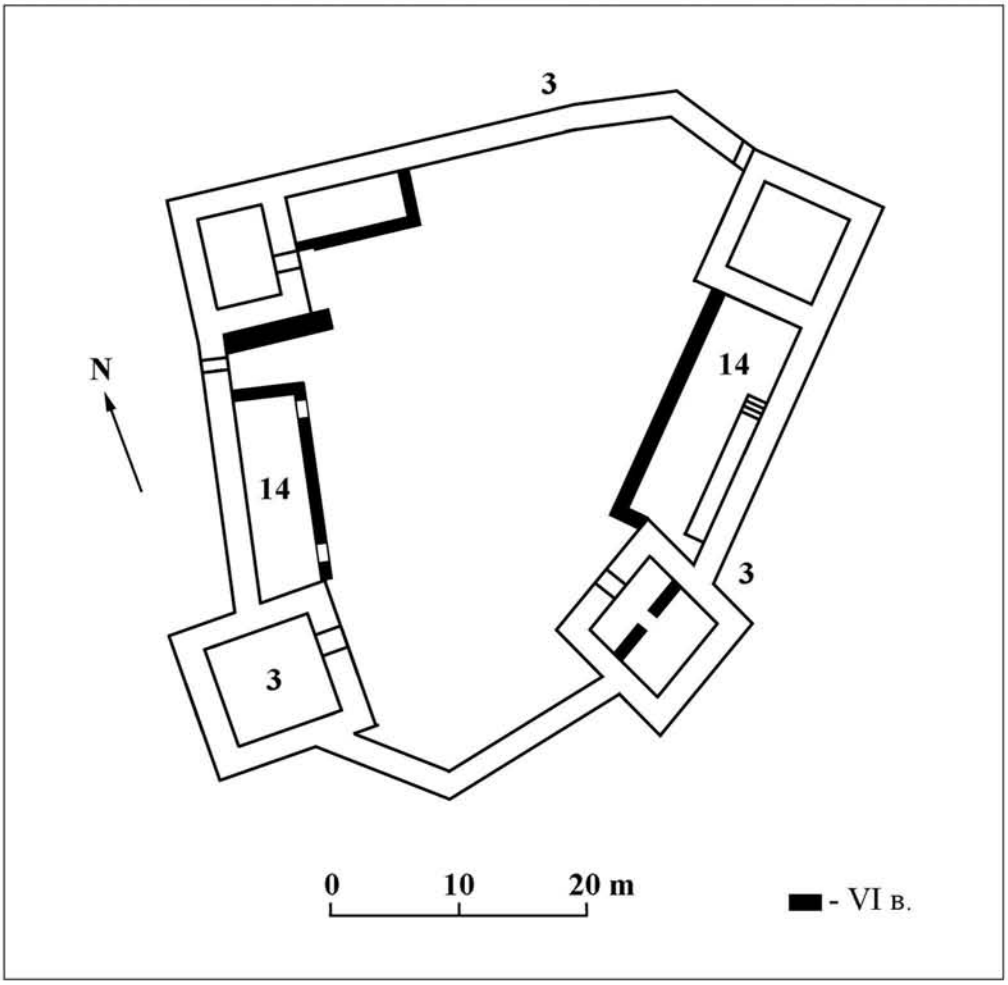
N
3
14
14
3
3
0
10
20 m
- VI в.

Обр. 78

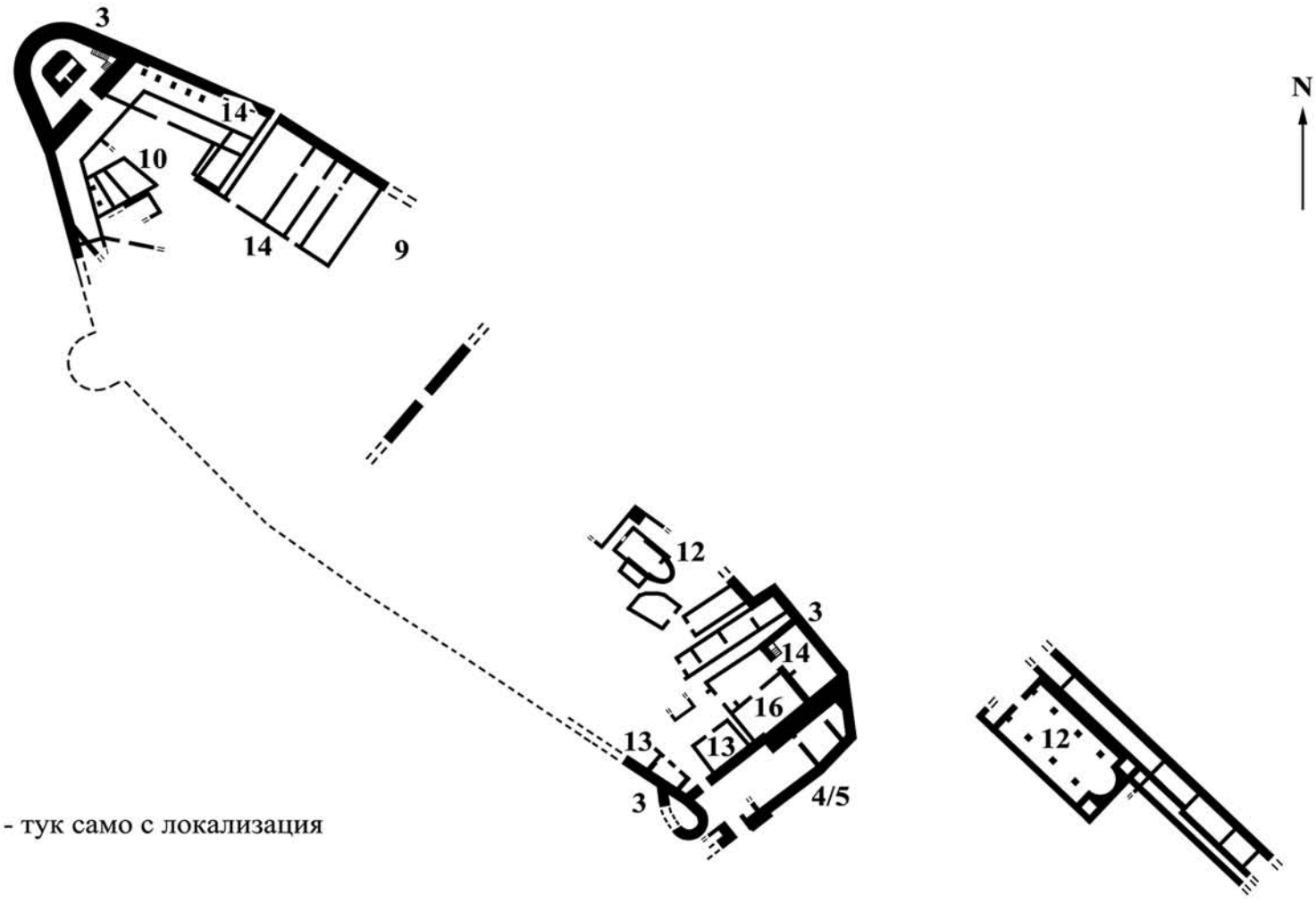

9 (principia) - тук само с локализация

Обр. 79

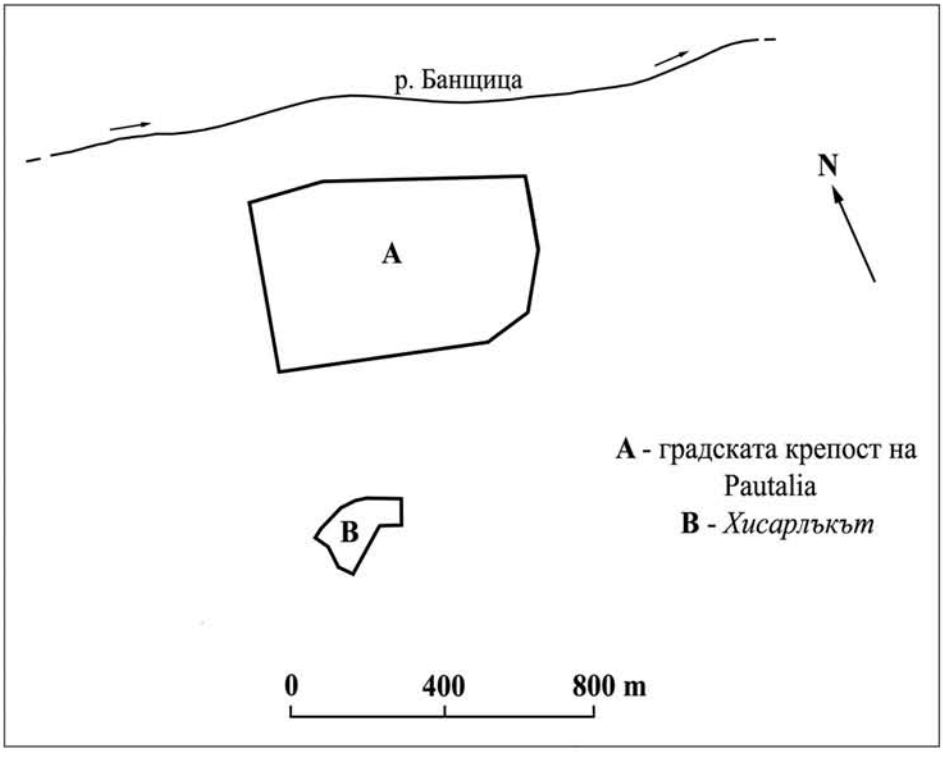
р. Банщица
N
A
B
A - градската крепост на Pautalia
B - Хисарлъкът
0
400
800 m

Обр. 80

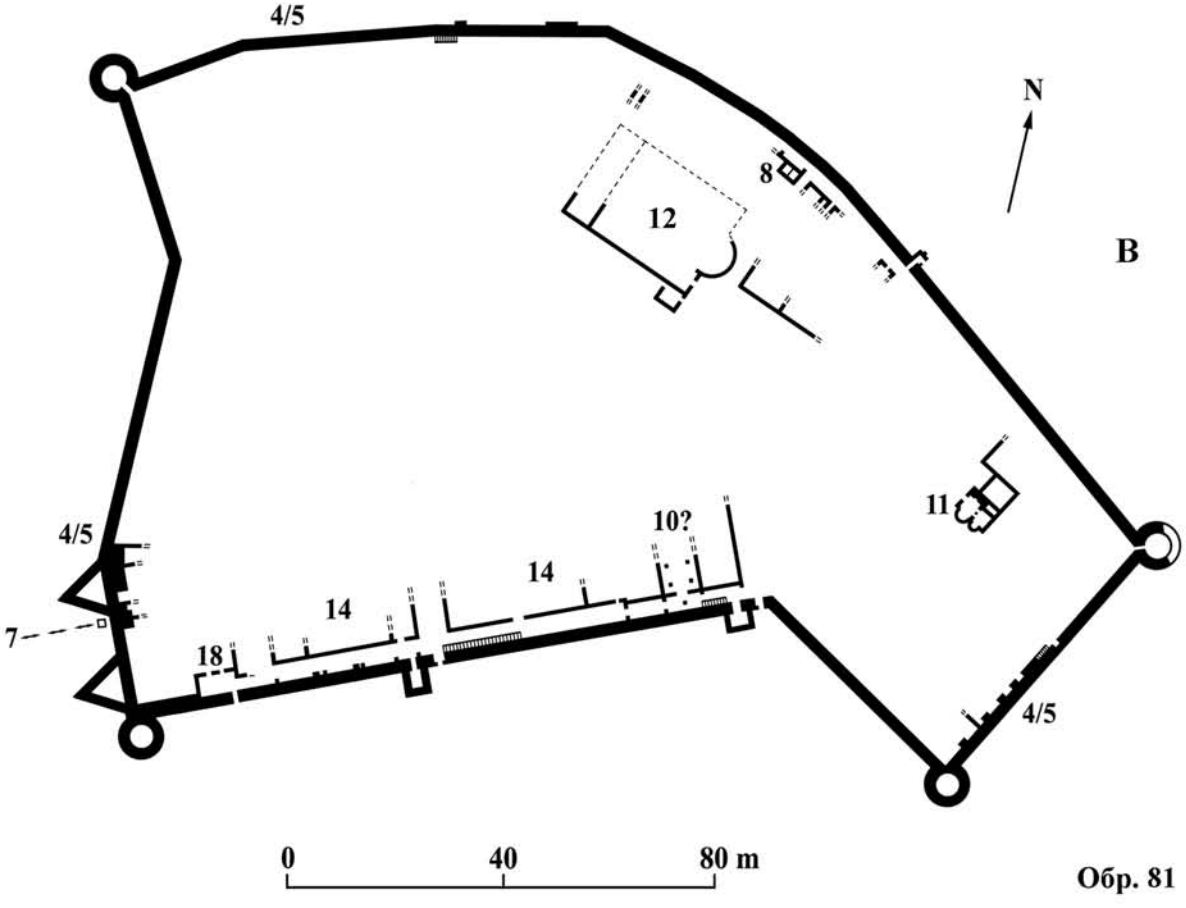
4/5
N
8
12
B
11
10?
14
14
4/5
7
18
4/5
0
40
80 m

Обр. 81

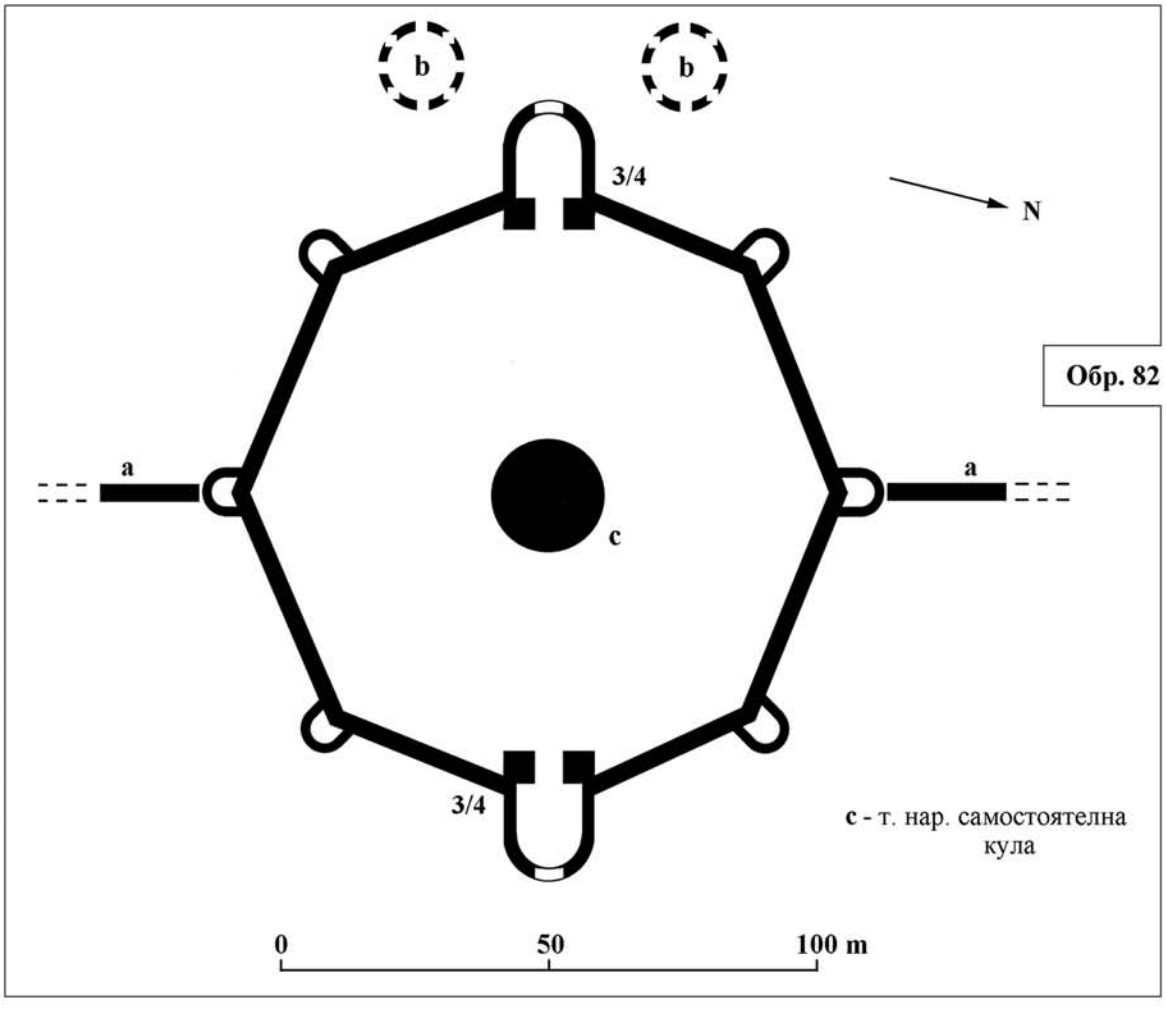

Обр. 82

a - преградна крепостна стена **b** - неидентифицирана структура

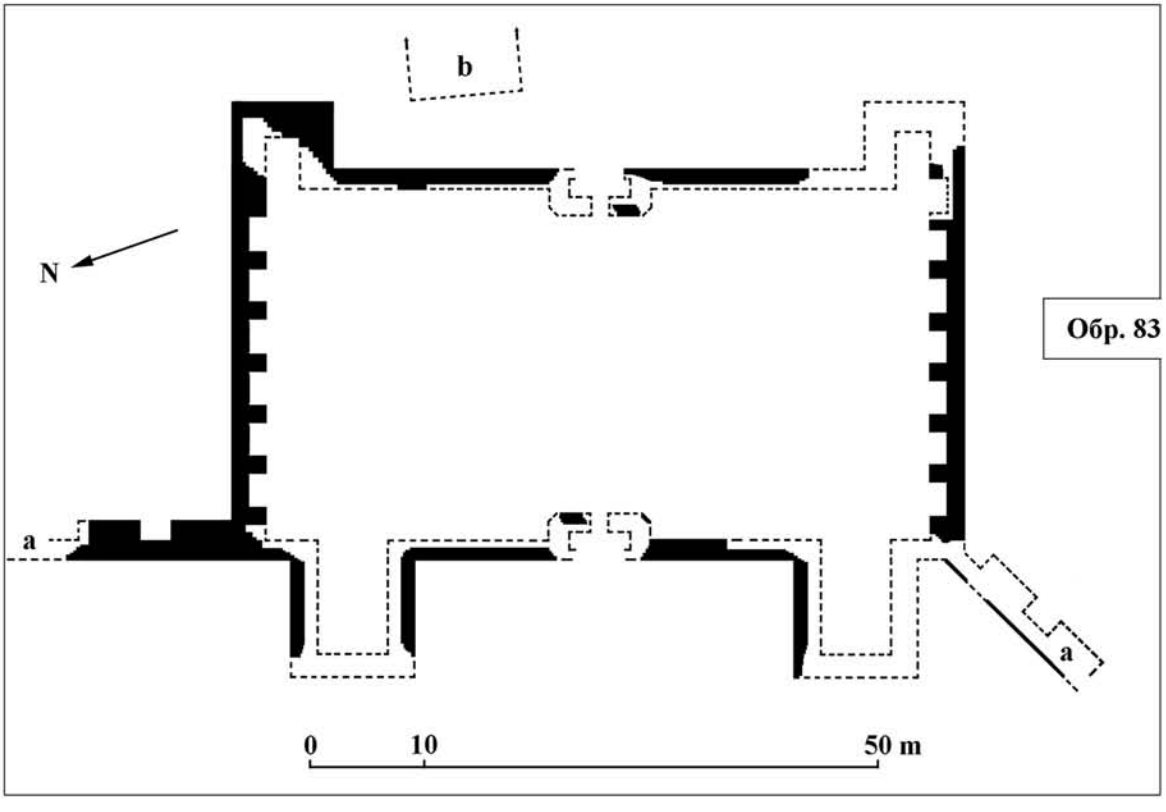

Обр. 83

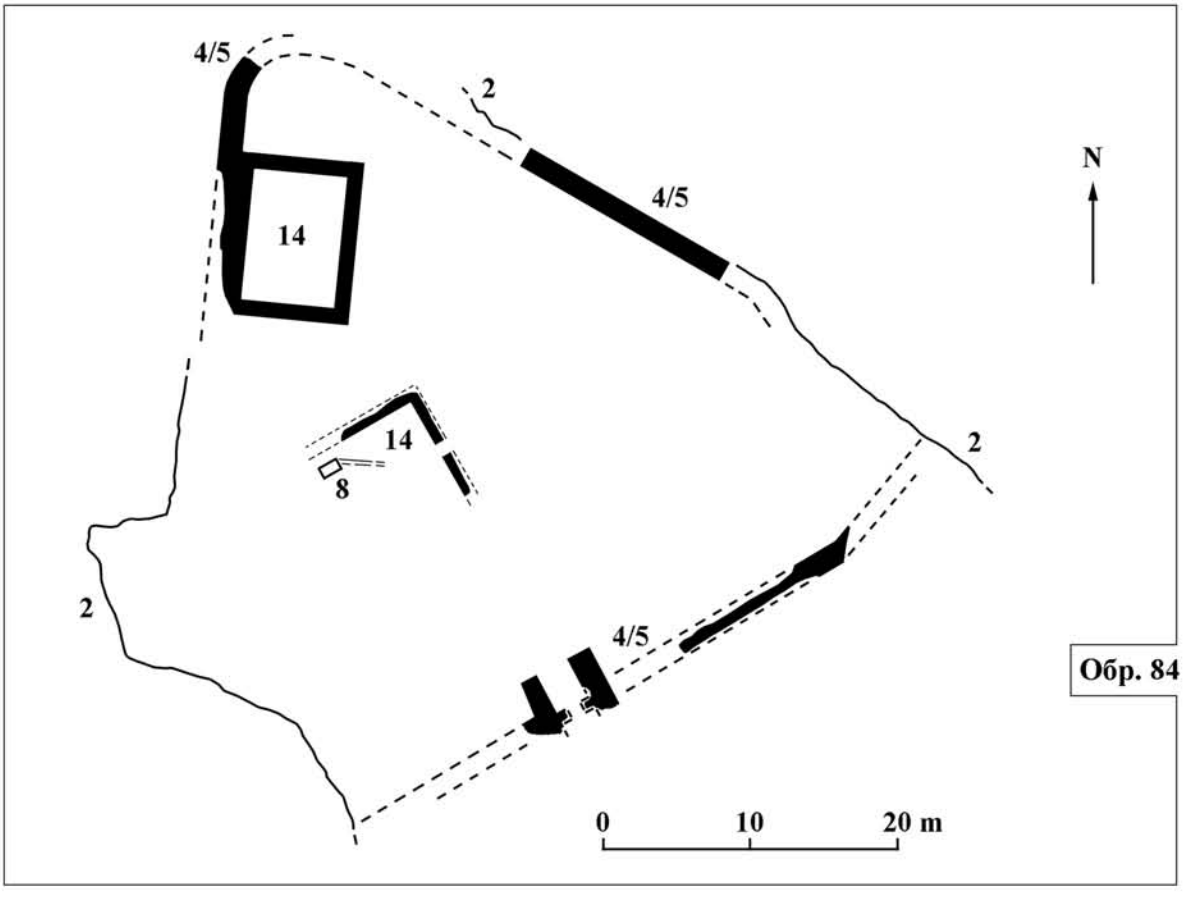

Обр. 84

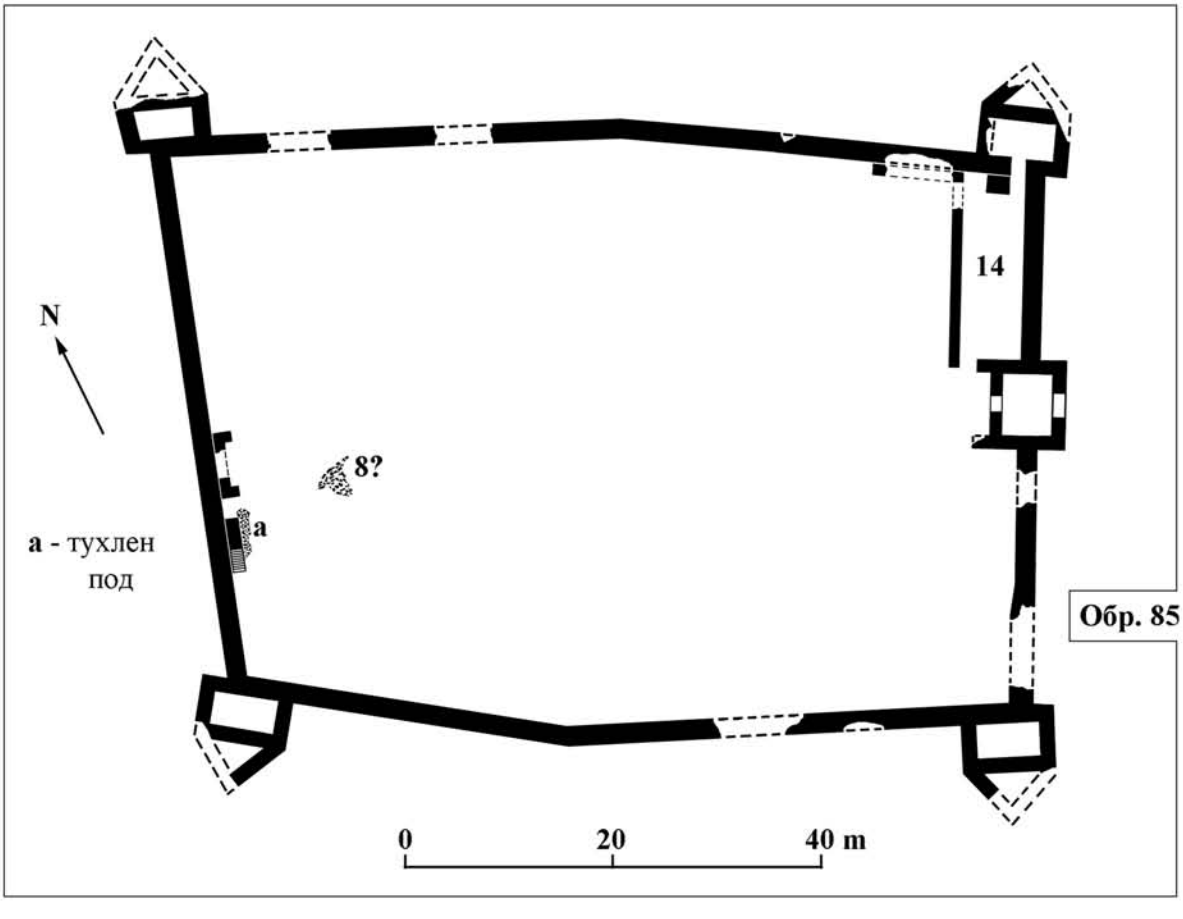

Обр. 85

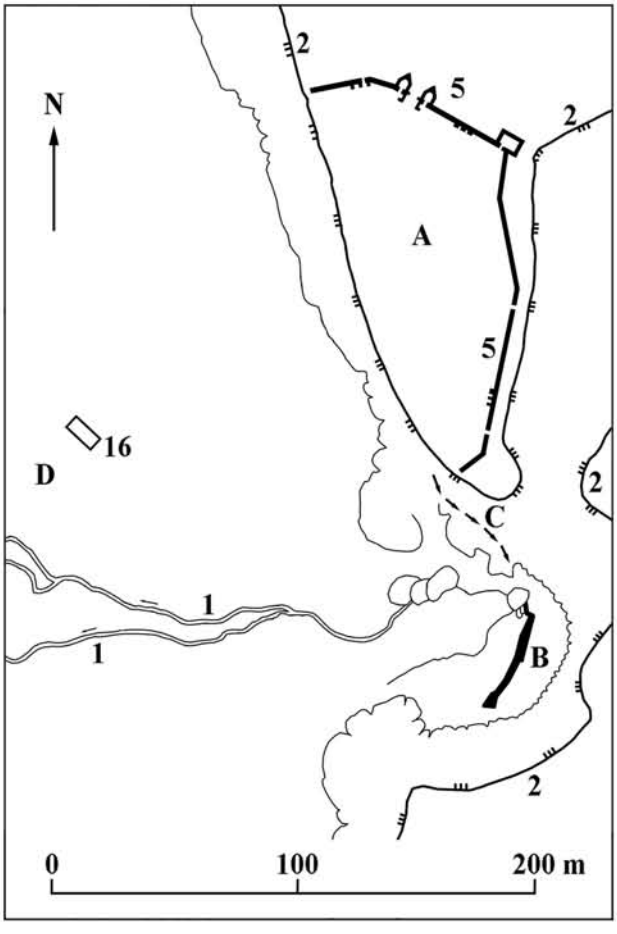

Обр. 86

A - *Градът* върху платото
B - Голямата пещера
C - скалното стълбище
от "A" към "B"
D - селищни останки от V-VI в.

Обр. 87

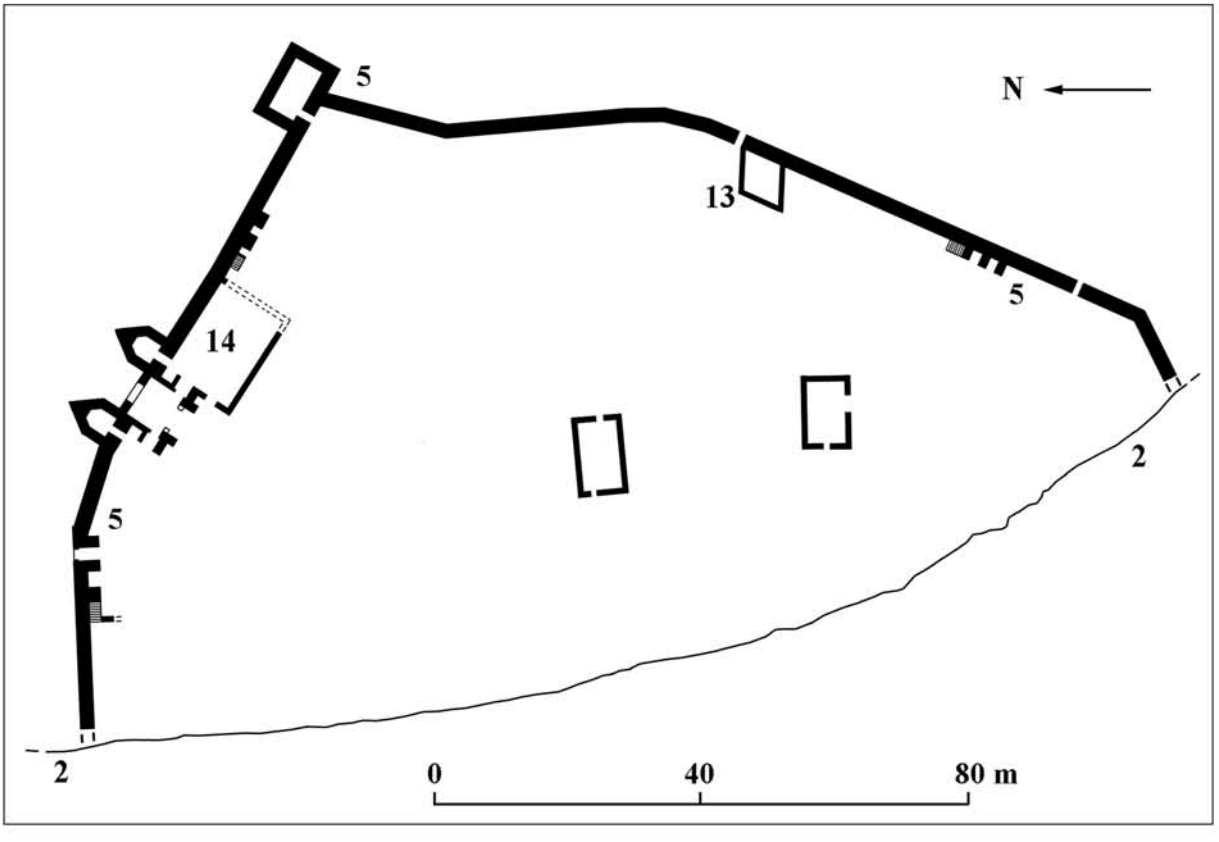

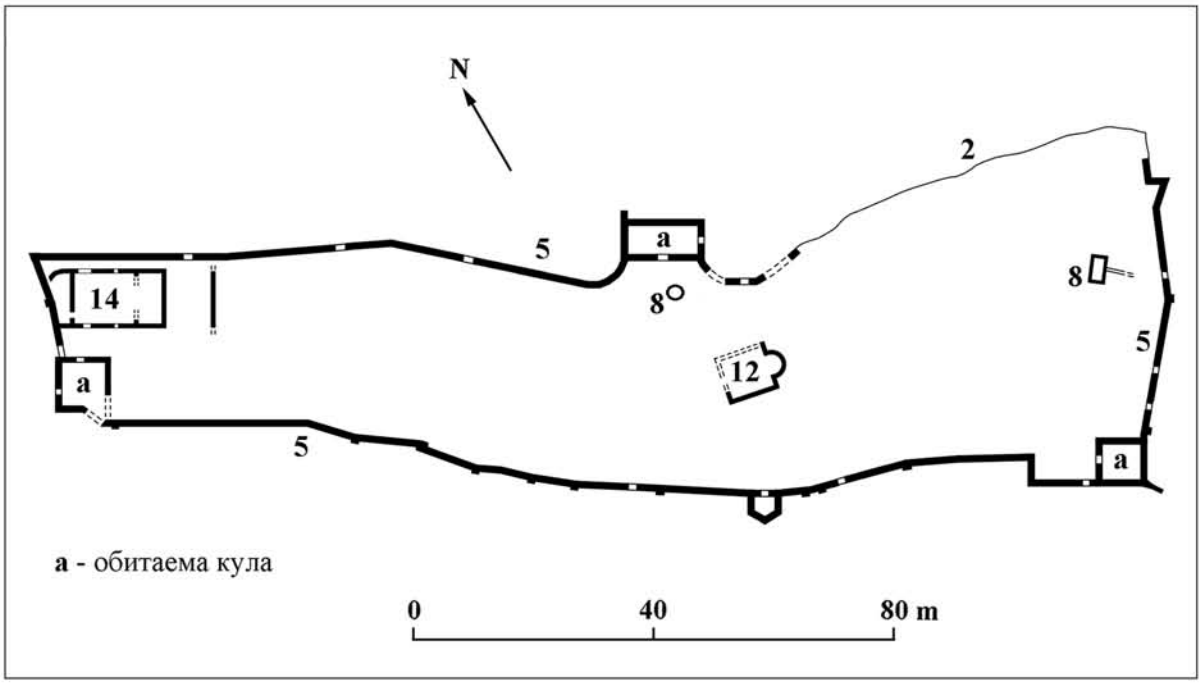
N
2
5
a
8
14
12
a
5
5
a
a - обитаема кула
0
40
80 m

Обр. 88

Обр. 89

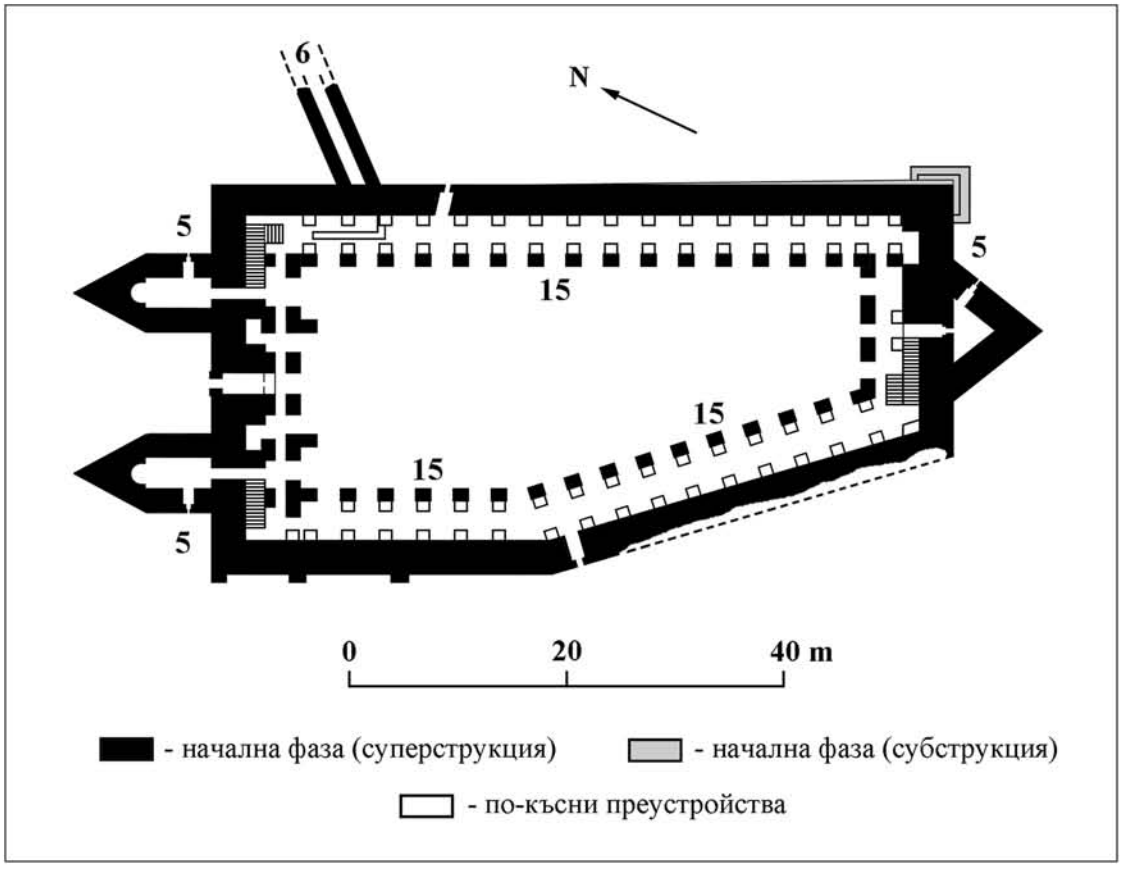
6
N
5
5
15
15
15
5
0
20
40 m
- начална фаза (суперструкция)
- начална фаза (субструкция)
- по-късни преустройства

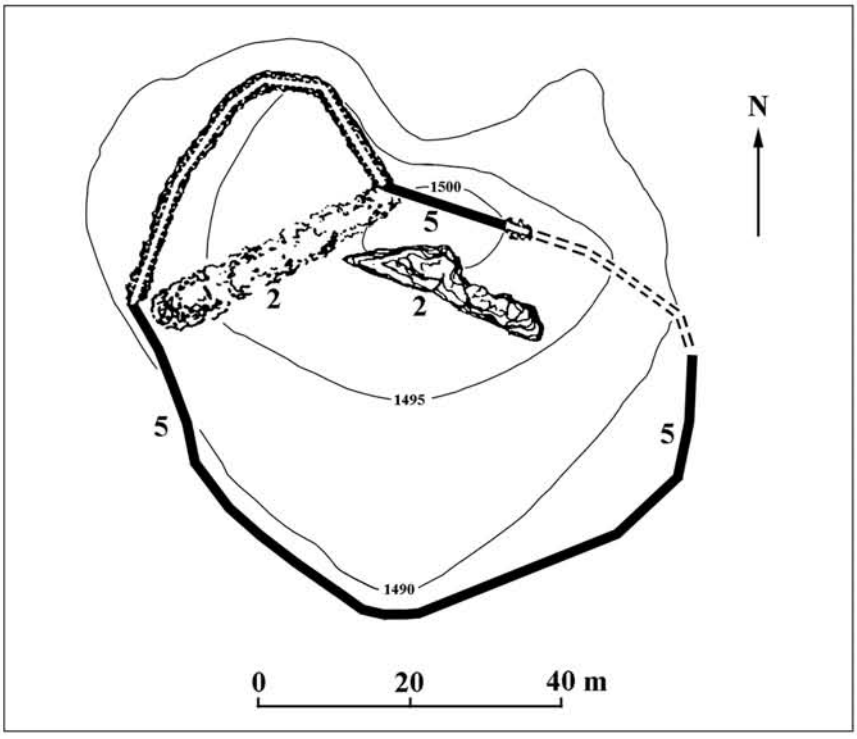

Обр. 90

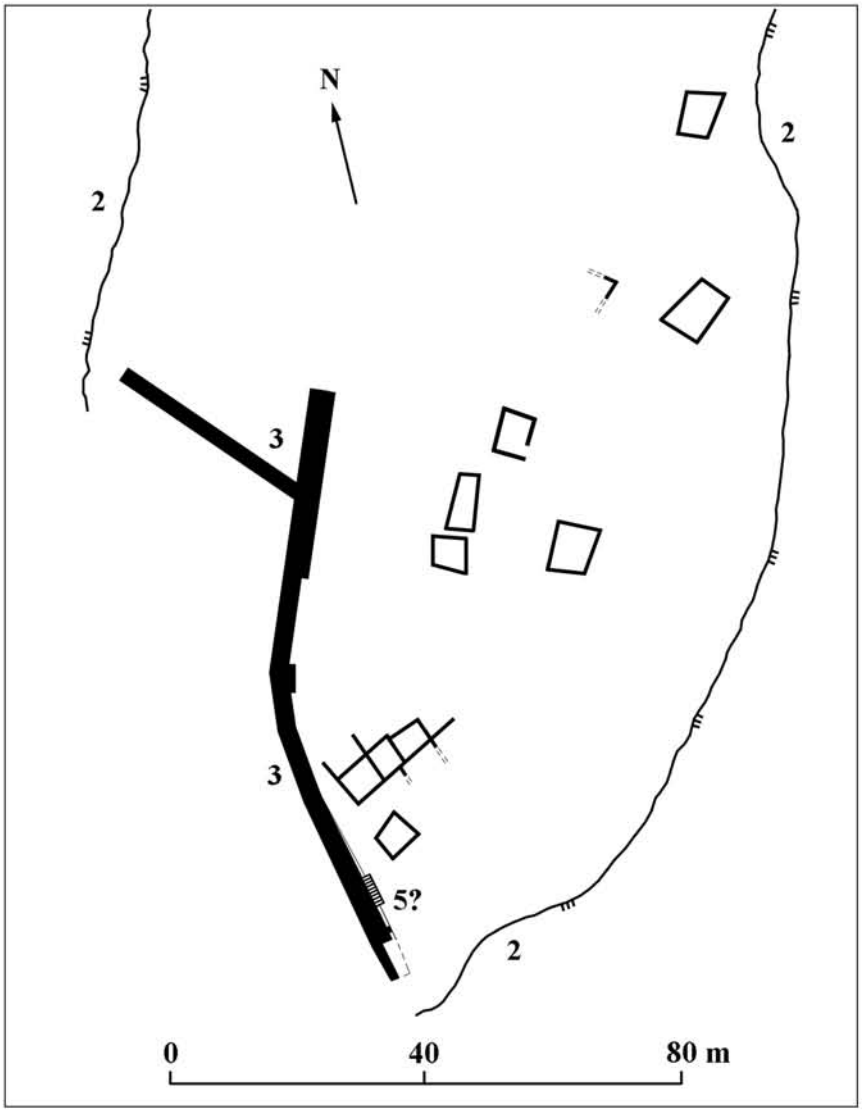

Обр. 91

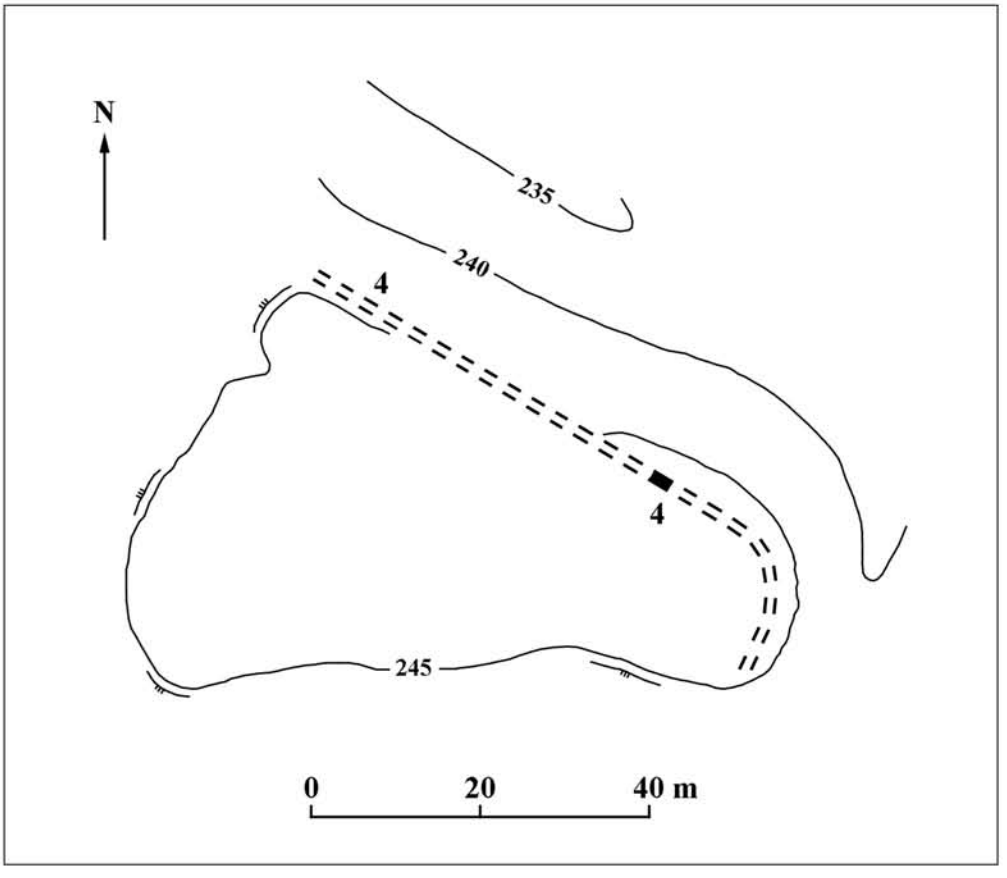

Обр. 92

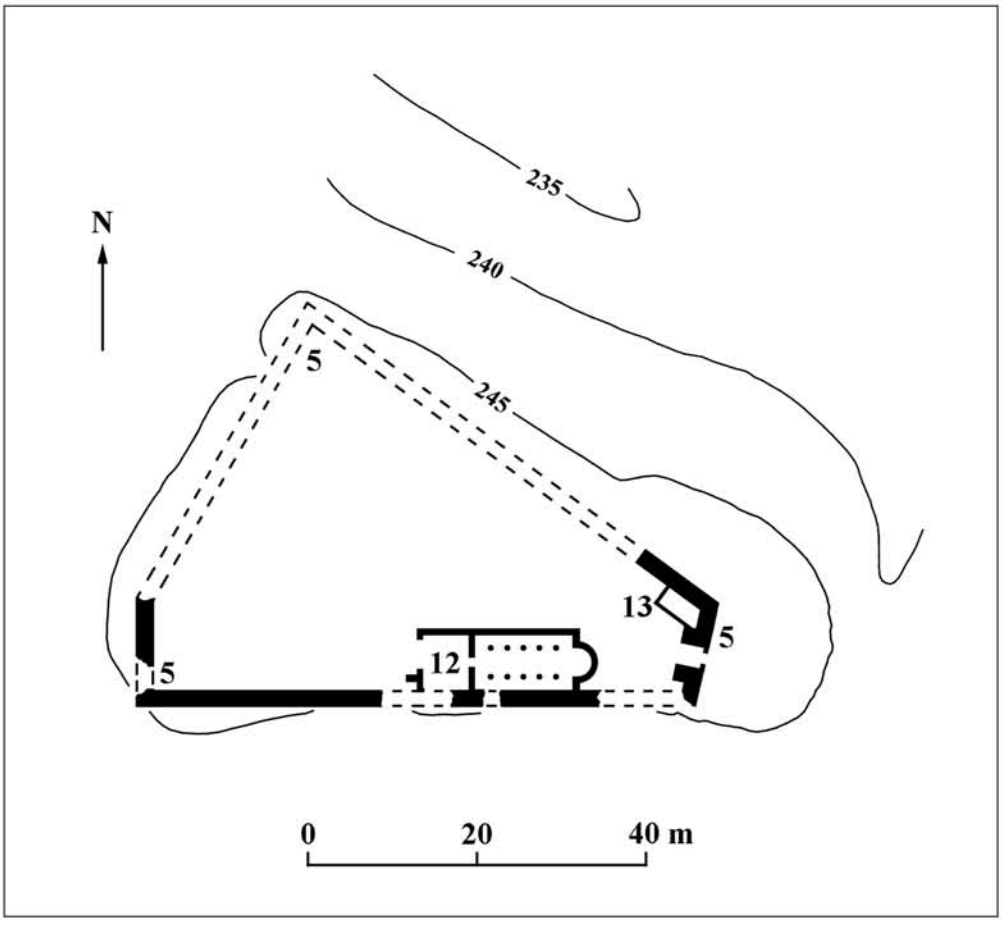

Обр. 93

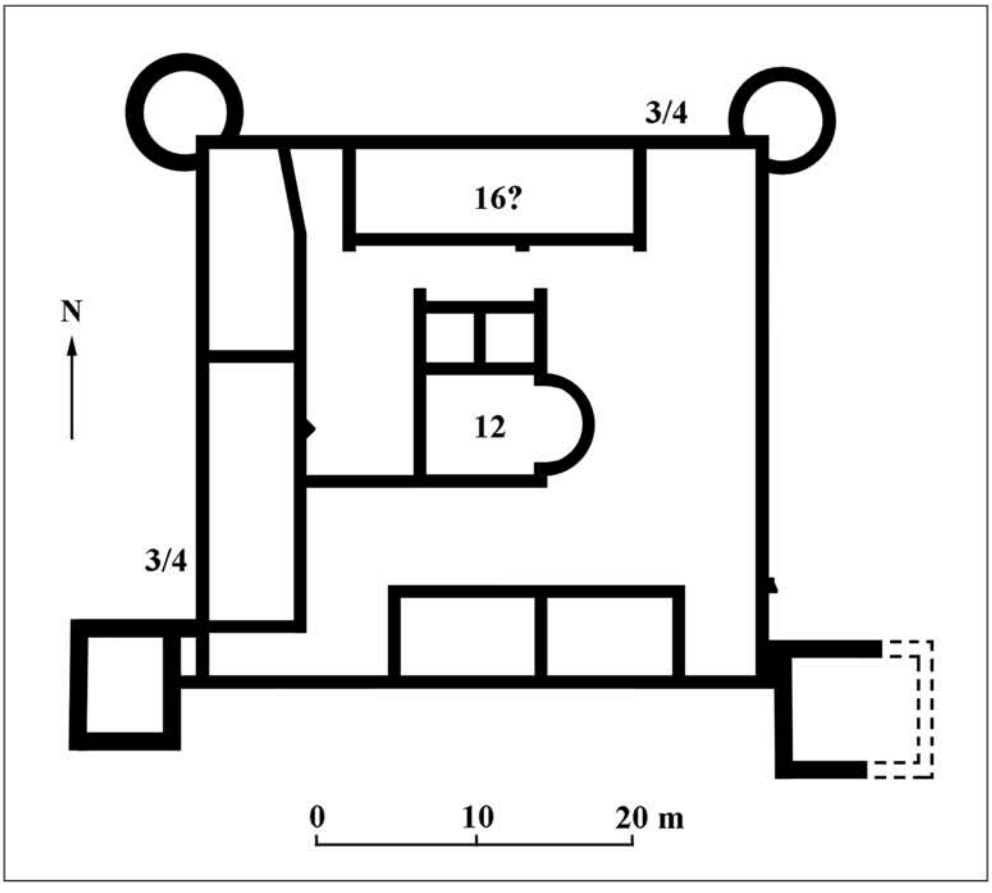

Обр. 94

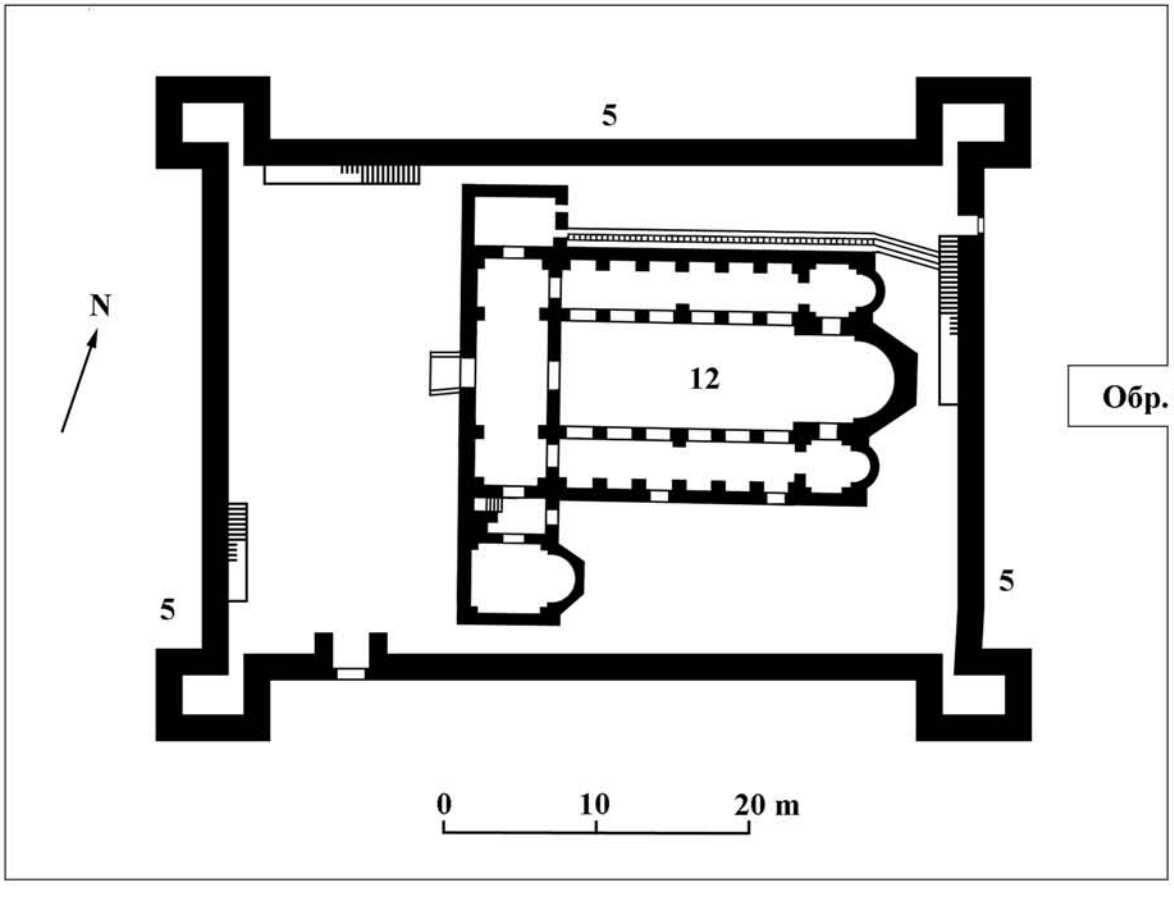

Обр. 95

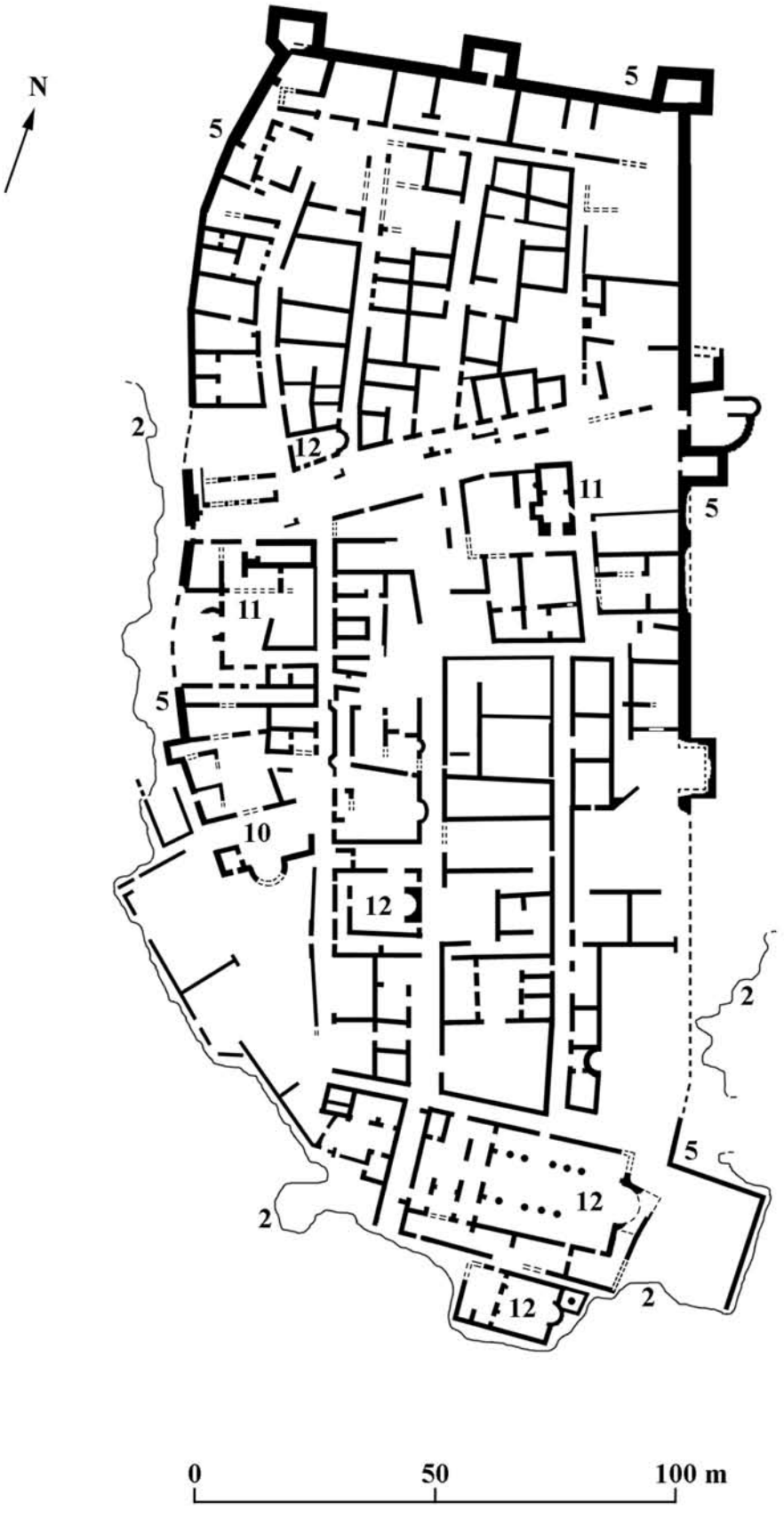

Обр. 96

Обр. 97

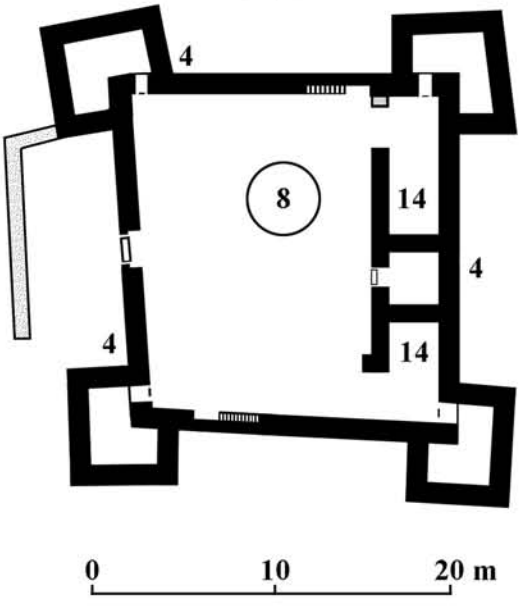

Обр. 98

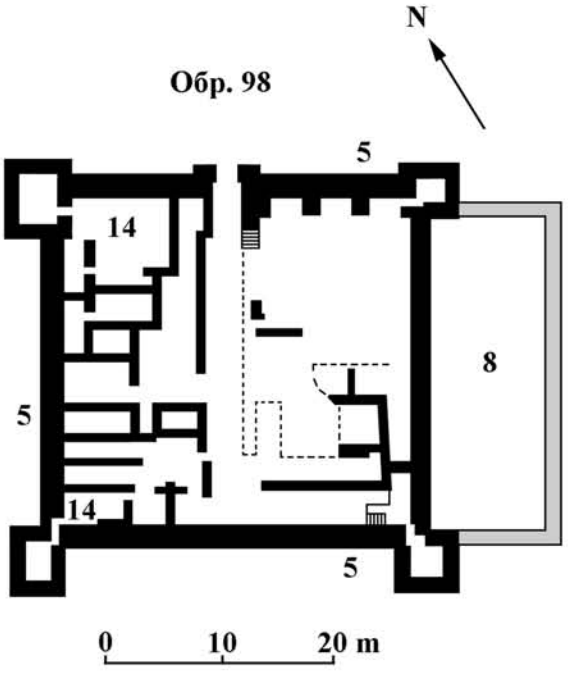

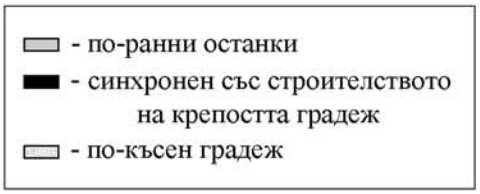

Обр. 99

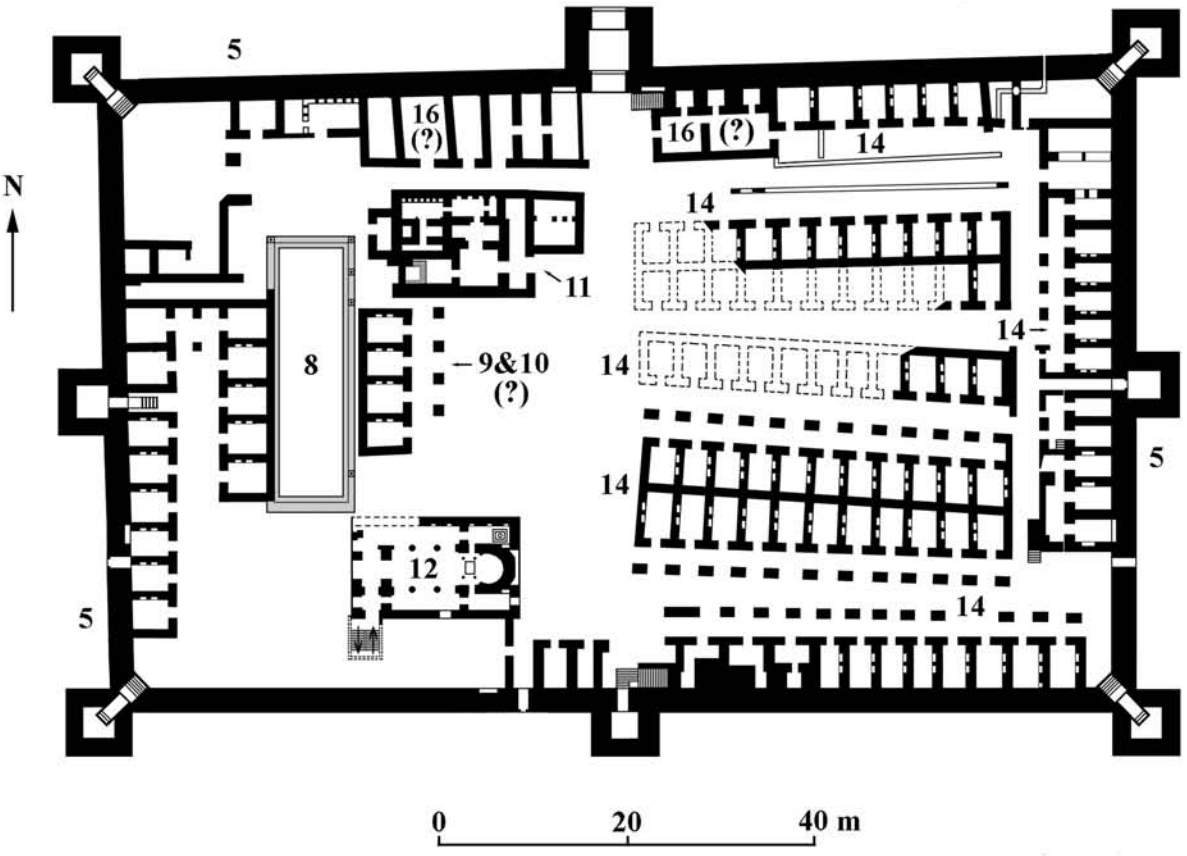

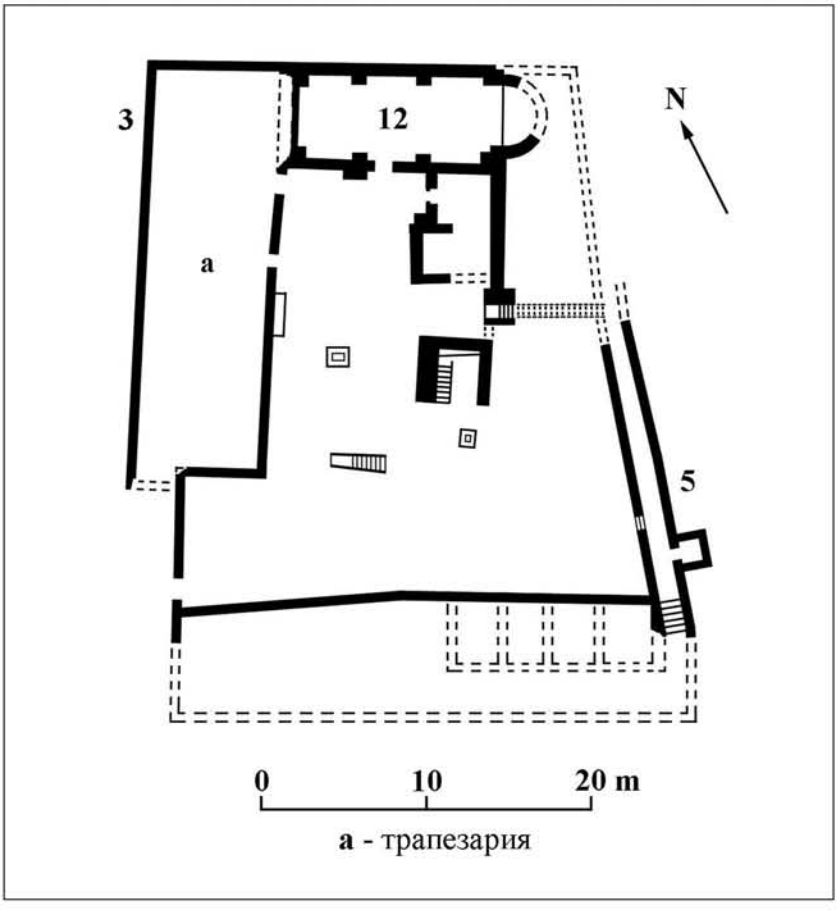

Обр. 100

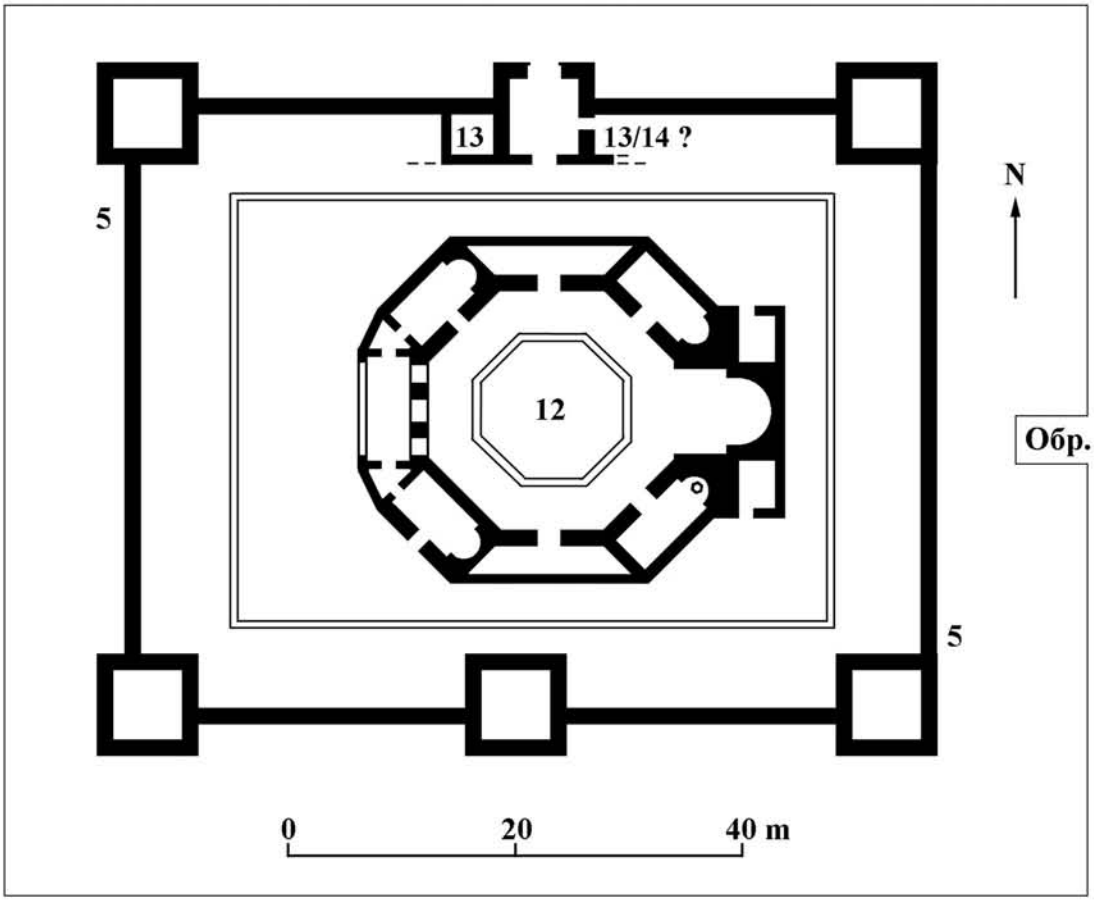

Обр. 101

ст.н.с. д-р Венцислав Динчев

Венцислав Динчев е ст.н.с.д-р в Археологическия институт с музей – БАН , преподавател по археология в СУ “Св.Климент Охридски” и Нов български университет. Основните му научни интереси са свързани с архитектурата и поселищния живот през късната античност (284-610 г.). Участвувал е в проучването на много археологически обекти. Ръководител е на българо-британски научен проект за развитието на градските центрове и аграрни структури през римската и късноантична епоха. Автор е на десетки публикации, обнародвани у нас и в чужбина. Сред тях особено висока оценка имат монографиите му: “Римските вили в днешната българска територия”, София, 1997; и “Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Κρατίσκαρα (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990 – 1994 г.)”, София, 2003.

ISSN 0205-0722